НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Дмитро Вирський

Річ Посполита про козаків

(1560-і – початок 1650-х рр.)

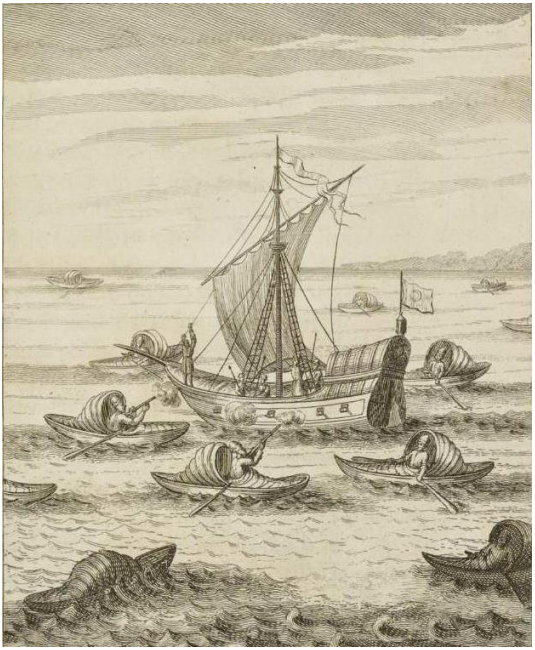

Київ 2021

УДК 94(477.53-21) “15/19”
В52

Затверджено до друку Вченою Радою Інституту історії України
(Протокол № 3 від 25 березня 2021 р.)

Рецензенти:
доктор габілітований *Пйотр Кролль*
доктор історичних наук *Володимир Мільчев*
доктор історичних наук *Борис Черкас*

Вирський Д.
Річ Посполита про козаків (1560-і – початок 1650-х рр.). Київ : НАН України, Ін-т історії України, 2021. 288 с.

У книзі представлена еволюція козакознавства Речі Посполитої – від перших письменницьких спроб осмислення явища до найкращих зрілих досягнень річпосполитських інтелектуалів з початку Козацької революції середини XVII ст. Від віршика-епіграмки до дисертації тогочасна вченість пройшла чималенький шлях у розвитку власного «дискурсу про козаків». До теми українського козацтва ключового століття його існування (середина XVI – середина XVII ст.) історичне письменство Речі Посполитої зверталося регулярно і виявляло належну допитливість. «Вітчизняні» автори вчасно фіксували зміни у побутуванні цього яскравого і сучасного їм феномену. А нерідко і самі програмували його подальший розвиток. Деякі їх ідеї і досі не втратили популярності як у наукових колах, так і в популярному дискурсі.

Для науковців, викладачів і студентів, усіх, хто цікавиться історією України та розвитком історіописання.

ISBN 978-966-02-9584-1

© Д. С. Вирський, 2021
© Інститут історії України НАН України, 2021

Зміст:

Котигорошко: неочікуваний козацький проект *(замість передмови)* 5

Розділ 1. **1560-і – 1570-і. До привілею Баторія: де проводити «кордон»?** **9**
Рей Миколай 17
Руджері Фульвіо 20
Красінський Ян-Анджей 23
Оржельський Свентослав 25
Сарницький Станіслав 29
Папроцький Бартош. 51

Розділ 2. **1580-і – 1621. Права «през шаблю» здобуті: від здобичництва до армії-Війська** **61**
Ґейденстейн Рейнольд 68
Бєльський Йоахим 76
Верещинський Йосип 85
Наливайко Семерій (Северин) 99
Пекалід Шимон 101
Рангоні Клаудіо 103
Пашковський Мартин 109
Любенецький Анджей 121
Пальчовський Криштоф 130
Лубенський Станіслав 137
Петриций Ян-Іноцентій. 147

Розділ 3. **1621 – 1637/1648. Переддень революції – з «Війська» в «Народ»** **159**
Голуб Олефір 162
Собеський Якуб 172
Старовольський Шимон 181
Пясецький Павло 203
Фредро Анджей-Максиміліан. 209

Розділ 4. **1637/1648 – початок 1650-х рр. Новий самостійний сюжет – «війна козацька»** **217**
Шимановського Самуеля «Марс савроматський» 220

Окольського Шимона «Діаріуш» *227*
Анонімний «Катафалк рицерський» *248*

Післямова ***261***

Бібліографія *265*

Іменний покажчик *279*

Котигорошко:
неочікуваний козацький проект
(замість передмови)

Річ Посполита – слов'янська калька антично-римського «res publica» (загальна справа, справа народу). Ця назва на землях, де вона колись панувала, досі вільно уживається як еквівалент поняття держави взагалі. Отже, то був проект «ідеалу».

Як справжній «ренесансний проект», Річ Посполита позначилася типовою для Ренесансу наївністю, завищеними очікуваннями та комплексом титана-першопрохідця[1]. Там, дійсно, чимало було *на виріст*, тому річпосполитські шати ще не раз виявлялися впору черговому поколінню все модерніших нащадків[2].

В українській перспективі найбільш цікавим феноменом доби Речі Посполитої є козацтво. Адже, цьому «молодшому сину» – цілком за народною фольклорною традицією українців – дістається і хата батьківська, і подвиг недокінчений.

Адже старшим «сином коронним» була шляхта. Вона започаткувала річпосполитський проект на початку XVI ст., але Шляхетська модернізаційна революція вже десь з 1570-х років почала гальмувати, а після поразки рокошу 1606-1608 рр. явно пішла на спад. Але «революційний прапор» підхопила «молодша братія» шляхти – козацтво[3].

Описом козацьких діянь вітчизняного читача не здивувати. Але тема як уявляла собі козаків Річ Посполита, як і коли корегувала собі їх образ і на яких стереотипах, зрештою, уперлася,

---

[1] Французький історик Жан Делюмо вважав, що за доби Відродження на передній план висуваються *особистість, жінка, дитина, освіта, фінанси, релігія і мистецтво*, див.: *Делюмо Ж.* Цивилизация Возрождения. – Екатеринбург, 2006. – 720 с. (1-е видання у 1967 р.).

[2] Свіжу спробу реактуалізації «унійного» панства (історичної альтернативи національній державі) див.: *Frost Robert I.* Oksfordzka historia unii polsko-litewskiej. T. 1: Powstanie i rozwój 1385-1569. – Poznań, 2018. – 846 s.

[3] Ширше про Шляхетську і Козацьку революції див.: *Вирський Д.* Початок сучасності: друга хвиля глобалізації, кінець Старого Порядку та Україна (XV – середина XIX ст.). – Київ, 2019. – 162 с.

ще й досі подається украй невиразно[4]. Отже, спробую на сторінках нової книжки показати і окремі атоми-цеглинки, і способи конструювання та запам'ятання-стереопизації вигляду козацтва на конкретних тогочасних текстах-наративах.

До цієї теми я звернувся ще 2005 р., коли вийшла моя невеличка праця «'Дискурс про козаків' (характеристики українського козацтва в річпосполитській історіографії остатньої третини XVI – середини XVII ст.)». 2008 р. вона стала основою одного з розділів у ширшій книжці «Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.)» (вона мала розлогі додатки джерел).

Утім, з того часу вдалося суттєво розширити-доповнити джерельну базу дослідження, зробити чимало свіжих спостережень та уточнити старі дані. Тому й нове видання, сфокусоване винятково на «козацькому сюжеті», гадаю, вже доречне. Тим паче, що як давні помилки істориків часів Модерну, так і вал постмодерних «фейкових» тверджень на цю тему, досі відчутно впливають на стан представлення козаччини як в сучасній історичній науці, так і в позанаукових середовищах України і світу.

Хронологічні рамки дослідження доволі природні – від початку опрацювання козацького феномену в історичному письменстві Речі Посполитої (1560-і рр.) до часу, коли у наслідок Козацької революції тема українського козацтва перестає бути внутрішньою (вітчизняною) для річпосполитських авторів (початок 1650-х рр.). Це доба, коли саме тут продуковані найкращі і найпроникливіші тексти щодо козаччини – час беззаперечного дослідницького прогресу. Ті твори ставали настільки «класичними», що згодом навіть стримували подальшу зацікав-

[4] Загалом сучасна національна історіографічна традиція щодо дослідження цікавого нам періоду та історико-політичного дискурсу Речі Посполитої демонструє надмірну «україноцентричність», вона досі тяжіє до канонізації одних постатей і текстів та ігнорування інших (так, до улюбленців старої української історіографії – «об'єктивних іноземців» – Е. Лясоти та Г. Боплана – наразі додався «скозачілий» Й. Верещинський).

леність цією темою в пізній Речі Посполитій (мовляв, усе вже написане до нас).

Змістовно я зосередився на малознаних вітчизняній історіографічній традиції текстах XVI-XVII ст. Тому ось – добре вивчені істориками сюжети про праці Е. Лясоти та Г. Боплана представлені тут хіба як тло для формулювання-побутування певних уявлень, без виділення для них спеціальних підрозділів. Прояви оригінального і формування стереотипного особливо вабили мою дослідницьку увагу.

Структурно праця поділена на чотири розділи, які представляють різні генерації дослідників і продуковані ними тексти про козаччину (з увагою до формування стереотипу та проявів новацій). Найбільш оригінальні персони і твори мають окрему презентацію (як певний структурний скелет уявлень)[5], яку доповнюють-прояснюють-прикрашають автори і міркування, які мали більш принагідний чи фотографічно-миттєвий характер[6].

[5] Презентація життєписів авторів-козакознавців подається скорочено, бо вже є книжка, де це зроблено досить докладно, див.: *Вирський Д.* Роксолани серед Сарматів: річпосполитська історіографія України (кінець XV ст. – 1659). – Київ, 2013. – 295 с. Причому, наразі маю намір її доповненого видання.

[6] Таким способом досягається ефект «щільного/насиченого опису» у стилі Кліфорда Гірца.

Розділ 1
1560-і – 1570-і.
До привілею Баторія: де проводити «кордон»?
(М. Рей, Ф. Руджері, Я.-А. Красінський, С. Оржельський, С. Сарницький, Б. Папроцький)

Феномен українського козацтва від початку свого існування турбував «впорядковане» (станове) суспільство Польського королівства. Утім, тривалий час воно сприймалося як дуже локальне явище – притаманне переважно прикордонному Подільському воєводству (перша згадка козаків тут датована 1489 р. – вони показували королевичу Яну-Ольбрахту шлях до Саврані, де відбулася успішна битва з татарами[1]).

Степовий кордон Поділля – ця «земля ні твоя, ні моя, а Божа» (за висловом одного кримського хана[2]) – був доволі розмитим. Це дозволяло тривалий час сумніватися – а чи «дитятко» таки наше?[3] Утім, в очах «цивілізованого» суспільства панів-

---

[1] Згадка походить з пізнішої хроніки М. і Й. Бєльських, отже, не виключено, що автор (автори) ужив вже усталену термінологію середини XVI ст. (хоча татарських козаків згадував на Поділлі під 1469 р. ще Я. Длугош). Оригінальне першозастосування терміну *козаки* до українців-підданих ВКЛ – досить природно з огляду на його татарське походження – походить з листування кримського хана 1492 р. Взагалі, *козак* (*qazaq*) у значенні «самітник», самотній воїн, член чоловічого (парубоцько-позасімейного) союзу уперше виринає у 1343 р. в Єгипті – у словнику «мамлюцької» (половецької/західнокипчацької мови), докладніше див.: *Грибовский В. В.* Социальная типология казачьих сообществ // Казачество в тюркском и славянском мирах. – Казань, 2018. – С. 93-171. Досить ймовірно, що Русь сприймала таких «самітників» як продовження давньоруської практики «ізгоїв» (просто тепер на місті князів-ізгоїв Рюриковичів опиняються козаки-Чингізиди).

[2] Менглі-Гірей I на початку XVI ст. у листі з до великого князя литовського Олександра. Люди простіші монарху в очі таке казати не поспішали – ось черкаські міщани 1544 р., коли король запитав чи мають приватні володіння, дипломатично відповіли «*своего ничего не маемъ, одно Божіе и господарское*».

[3] Гадаю, що з цим пов'язане акцентування мішаного походження козацтва. Тезу про козаків як *суміш різних народів* (дослівно «Сили

козаків утворюються не лише за рахунок втікачів… з наших областей, але і з втікачів з Московської землі, Волощини… і з усього світу») зустрічаємо у поляків принаймні з 1574 р., див.: *Iorga N.* Acte şi fragmente cu privire la istoria românilor adunate din depozitele de manuscrise ale Apusulu. – Vol. 1. – Bucureşti, 1895. – P. 116. Аби вже зовсім відцуратися тих клопітливих козаків, польські дипломати невдовзі зметикували додавати, що і частка «наших» – то злочинці-баніти, яких дома нічого, крім страти, не чекає. Але наскільки цей стереотип «для чужих» транслювався «для власного вжитку» – питання (утім, у піснях-думах «безрідний» – звичайна характеристика козака).

Крім того, не зжите було і уявлення про козаків як про явище суто татарського світу. Ось наприклад, писаний 5.VIII.1564 р. і згодом кілька разів видаваний «Апокаліпсис» Я.-Д. Соліковського (довго приписуваний С. Оріховському) серед зовнішніх ворогів-сусідів Речі Посполитої називає і «*Tamap Козаків*», див.: *Sen na jawie albo Widowisko Stanisława Orzechowskiego* // Dzieła w niektorych Przedmiotach pisane Stanisława Orzechowskiego. – T. 2. – Wrocław, 1826. – S. 196.

Отже, свої козаки могли сприйматися просто як жовніри *по-козацькі озброєні* (вершники з недовгим списом-рогатиною, луком, шаблею + легкий захисний обладунок). Чужим одностроєм коронне військо було не здивувати – важкоозброєна *гусарська* формація також була технологічним запозиченням (з Сербії).

Утім, усе це міркування «коронних» інтелектуалів. Для їх «великокняжих» колег питання чи козаки-запорожці «свої» практично не стояло (вони знали і своїх таки литовських татар-козаків і козаків-прикордонників по всьому кордону з Московським князівством-царством). І справді, з точки зору досвіду ВКЛ, Запоріжжя – то «клановий» проект одного з домів «княжат головних» (Вишневецьких), які мали в очах суспільства свій запас удільної легітимності. Для них запорізька історія могла бути описана, наприклад, ось так: 1) Дмитро Вишневецький (Байда) – князь-сепаратист, 2) Михайло Вишневецький – князь-лоялист, 3) службовий князь Остафій Ружинський – підстароста черкаський з руки М. Вишневецького – молодший партнер і «рука клану» на місці, 4) наступне покоління запорізьких гетьманів з Ружинських (Богдан, Михайло, Кирик) і 5) зять Ружинських – Криштоф Косинський, який вступив в конфлікт з формальним главою клану – Олександром Вишневецьким (зрештою, це наслідок втручання держави, яка спробувала забрати запорожців

них внутрішніх районів країни підозріло виглядав будь-який подільсько-прикордонний мешканець (у 1545 р. озвучувалася навіть думка, що тут усі чоловіки – розбійники, а усі жінки – відьми). Тому унормування козацтва як соціального явища проходило мляво і загалом лише на місцевому, а не державному рівні[4].

під «дах» коронного гетьмана – тому, козаки-волонтери наблизилися до статусу жовнірів-солдатів Корони).

[4] Першою правовою пам'яткою, яка трактує статус козаків, є військові артикули (правила функціонування коронного війська) з 1565 р. За ними козацькі формування (тогочасного польського корпусу підтримки, який прибув на допомогу ВКЛ) виводилися з підлеглості військової вертикалі і просто підпорядкувалися командувачу-гетьману, див.: *Stanisława Cikowskiego wiceregenta artykuły* // Polskie ustawy i artykuły wojskowe od XV do XVIII wieku / wyd. S. Kutrzeba. – Kraków, 1937. – S. 126 (art. 31). Те саме бачимо і в артикулах для війська ВКЛ 6.I.1567 р. (там не названі козаки, йде просто окреслення «охочі» і «цигани», які споряджаються своїм коштом, прибувають до війська у розпорядження гетьмана, який, у разі, якщо хтось відзначиться у боях, клопоче перед королем про винагороду), див.: *Русская Историческая Библиотека*. – *Т. XXX: Литовская Метрика*. Отделы 1-2. Часть 3: Книги Публичных Дел. Т. 1. – Юрьев, 1914. – Стлб. 414. Отже, звичайні правила поведінки жовнірів на козаків не поширювалися і організаційні структури у них були свої (що фактично нагадує більше статус союзних військ).

Про спорядження козаків-найманців є королівський лист 1563/1564 рр. до державці Кричівського, якому доручалося організувати козацький підрозділ для війни з московітами. Мова йшла здебільшого про піших козаків (з людей неосілих), яким обіцяли, крім здобичі і бранців, за службу на чверть року по два злотих польських плюс на півроку по сукну простому. Якщо б мали свою зброю, то платня підвищується на один злотий. За шолом окремо орт ($^1/_4$ таляра). Якщо будуть з кіньми – то за «під'їздка» (небойового молодого коня) – на ту саму чверть по 3 злотих польських, за «мерина» – 4 зл. пол., на «стрельчого» (себто бойового коня вершника-стрільця) – 5 зл. пол., на «копейнічого» (бойового коня вершника-списника) – 6 зл. пол. Див.: *РИБ*. – Т. XXX. – Стлб. 750-751.

Утім, Люблінська унія 1569 р. різко розширила простір «коронної України» – і зв'язала Корону із дніпровськими козаками та Запоріжжям[5]. Проблему «унормування» козацтва прийшлося вирішувати талановитому полюблінському поколінню державних діячів[6], які, щоправда, зберігали уявлення про козацтво

Власне, ідея особливого статусу для козаків озвучувалася, напевно, ще в 1550-х рр. Адже Сарницький 1577 р. згадував «пораду» Б. Претвича надати низовим козакам боярський статус.

[5] Про козацтво як «великолитовський» долюблінський сюжет див.: *Черкас Б. В.* К истории появления украинского казачества // Казачество в тюркском и славянском мирах. – С. 214-223.

Ймовірно, про *запорізьких* козаків можна говорити з часу королівського листа 30.XI.1542 р. до кримського хана, де мова, що «лихіе люди козаки, яко з замков наших, так теж и Московського [князя], *з немалым почтом по реце Днепру лежат* и кони з собою мають и гонцов, яко наших, так и твоих, брата нашого, которые до нас ходять, стерегуть и громять», див.: *РИБ*. – Т. XXX. – Стлб. 88. Гінці їздили з Перекопа на Черкаси і якраз на дніпровій переправі були особливо вразливі. З Запоріжжя також зручно було виходити і на Муравський шлях, де з Перекопа на Путивль йшов рух московсько-кримських гінців-послів. Може бути, козацьке Запоріжжя слід вважати «дитям» Стародубської війни 1534-1537 рр. (під час якої чимало сіврюків втратило доми і маєтки).

[6] Рішення про регулярну військову взаємодію із запорожцями було прийняте коронним гетьманом Юрієм Язловецьким під час його відомого об'їзду нових південних кордонів Корони 1571 р. з метою реорганізації системи прикордонної оборони, див. писану у Черкасах 9.VII.1571 р. конституцію Ю. Язловецького, яка упорядкувала статус запорожців: *Ковалець Т. Р.* «Конституція Язловецького гетьмана з Бучача із козаками низовими запорозькими року Божого 1571»: невідома постанова першої козацької комісії // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта [науковий збірник: серія історична та філологічна]. – Кам'янець-Подільський, 2015. – Вип. XI. – С. 63-71. На низовців («Козаків Низових або Запорізьких») – 300 з яких взято на державне жалування – поклали обов'язок сторожі, котра мала сповіщати коронному командуванню про перспективи татарського вторгнення передусім з Криму, адже тоді переправа через Дніпро була неуникна (за текстом «Конституції» від Порогів до Лиману сім переправ-«перевозів», які й мали сторожити запорожці) плюс реєстровці ще мали

як явище «малого формату»[7]. Ось записав же наприкінці 1572 р. анонімний публіцист – «короля польського міць проти варварів [тут – татар і турків] *не на низовому козаку трима-*

контролювати приплив на Запоріжжя нереєстрових ентузіастів козаччини. З командного складу у реєстровців був гетьман або старший (на той час Валента Ольшовицький), якого обирали за згодою гетьмана коронного, і десятники. Запорожці тримали «стародавній обичай і порядок», судитись і керуватись власною старшиною.

Як наслідок Конституції 1571 р. державний уряд, котрий до того прагнув лише евакуації козаків із Запоріжжя (де вони провокували зіткнення з татарами), вже 29.X.1571 р. питання про «козаків низових», яким загрожують кримці, вписав до інструкції на варшавський сейм, див.: *AGAD*. – MK 110. – K. 198-209v.

1572 р. за наказом короля Сигізмунда-Августа гетьману коронному Ю. Язловецькому доручалося вибрати кращих з низовців на державну службу за жалування. Крім грошей, козакам обіцяли звільнення з-під юрисдикції прикордонних урядників (вони підпорядковувалися просто коронному гетьману). Старшим (і суддею) над низовцями поставили білоцерківського шляхтича Яна Бадовського. Причому, прописали для нього комплекс привілеїв (до яких згодом прагнутимуть усі козаки): він 1) звільнявся від юрисдикції місцевих влад (крім випадків насилля і кривавих вчинків); 2) два будинки його у Білій Церкві (з огородами, ґрунтами і усіма приналежностями) виводилися з-під замкового і міщанського присудів (себто він не мав з них виконувати звичайні повинності чи сплачувати загальні податки-збори); а також 3) отримав право утримувати у цих оселях вільний шинк меду, пива, горілки (без сплати встановленої капщизни та інших мит), див.: *Кулиш П.* История воссоединения Руси. – Т. 1. – СПб., 1874. – С. 71-72.

Про «роту» гетьмана низовців кн. Богдана Ружинського писав на початку 1575 р. Б. Папроцький (у «Паноші»). Напевно, ці ж 300 низових козаків стояли, станом на 2.VI.1576 р., у подільському Барі, див.: *Górsky K.* Historya jazdy polskiej. – Kraków, 1894. – S. 323.

[7] Один з перших королівських універсалів з питання низових козаків (з 4.IV.1578 р.) адресований українно-прикордонним старостам, а особливо «*хмельницькому, барському, брацлавському, винницькому, білоцерківському, черкаському, канівському*», див.: *Кулиш П. А.* Материалы для истории воссоединения Руси. – Т. 1: 1578-1630. – Москва, 1877. – С. 2-3.

ється»[8]. Аж 1587 р. до переліку загроз для Корони Польської (і то – на останньому місці) потрапила і така: «Козак Низовий радий би [нас] з Турком розсварити»[9].

Прагматичний уряд навіть було спробував радикально позбутися проблеми. І як шлях «задушити у колисці» можна витлумачити гоніння на козаків кінця 1570-х рр.[10].

---

[8] *Pisma polityczne* z czasów pierwszego bezkrólewia. – Kraków, 1906. – S. 461 (Відповідь на твір /з 25.X.1572 р./ проти обрання на польський престол французького королевича).

[9] *Rozmowa nowych proroków*, dwu baranów o jednej głowie // Marcina Bielskiego ‘Satyry’ / wydał W. Wisłocki. – Kraków, 1889. – S. 26 (цей пасаж дописав син М. Бєльського – Йоахим – у перероблену виданні 1587 р., у початковому тексті «Сатир» видання 1566/1567 р. того ще немає). Про раніший подібний пасаж у Руджері див. нижче (утім, там йдеться радше про локальну прикордонну загрозу).

[10] Цілком може бути, що непорозуміння щодо козаків ведуть до часів безкоролів’я 1575 р. Бо у червні того року московити отримали інформацію про ослаблення позицій київського воєводи В.-К. Острозького в Києві (йшлося про те, що він тут вже нічого не контролює – усім заправляють «поляки», може йтися навіть про заміну воєводи). Ті таки «поляки» (під якими, гадаю, слід розуміти гетьмана коронного Ю. Язловецького) «хотят завладеть Черкасами Каневскими да и Подольскою землею всею», див.: *Посольская книга* по связям России с Польшей (1575-1576 гг.) // Памятники истории Восточной Европы. – Т. VII. – Москва-Варшава, 2004. – С. 24-25. *Канівські черкаси* – це явно про дніпрових козаків (частину їх Язловецький взяв на коронний жолд), а *Подільська земля* тут – то передстепове межиріччя між Дніпром (нижче Києва) і Дністром (в Подільському воєводстві), його, справді, мало контролювати здебільшого коронна армія, відповідальна за оборону кордону.

Про конфлікт із згромадженими на українському кордоні військовими, які не підтримували кандидатуру Баторія на виборах короля, а згодом відзначилися нападами на татар в Іслам-Кермені та на турок під Тягинею, натякає королівський лист до обивателів руських воєводств від 28.IX.1576 р., див.: *Sprawy wojenne* króla Stefana Batorego: dyjaryjusze, relacyje, listy i akta z lat 1576-1586 / zebrał i wydał Ignacy Polkowski. – Kraków, 1887. – S. 54-55.

Знана також звістка з королівського двору з листа зі Львова від 27.V.1578 р., що є план, за яким київський воєвода В.-К. Острозький

Зрештою, лише оцінивши, що це «собі дорожче», почалося «приручення» дітей Дикого Поля. Уряд уводив їх до правової системи країни завдяки т. зв. привілею Стефана Баторія 1582 р. (ще приватно-королівського акту[11]) та першої, справді загальнодержавної (обговореної на сеймі), козацької реформи 1590-1591 рр. (з побудовою осідку козаків-реєстровців вище Запоріжжя – у наддніпрянському Кременчуці[12]).

має зганяти низовців з Дніпра, причому сам кримський хан вийде на другий берег річки дивитися, щоб ті «урванці» не повернулися (їх бо «громада» має бл. 3000 осіб), див.: *Ibidem.* – S. 107 (у королівському універсалі від 24.IV.1578 р. йшлося, що той згін козаків мав бути за домовленістю між ханом і князем-воєводою, див.: *Кулиш П. А.* Материалы для истории воссоединения Руси. – Т. 1. – С. 3).

Може з цим походом пов'язаний запис від 13.VII.1578 р. маніфестації від козаків запорізьких на кн. М. Вишневецького про наслання на їх табір під час переїзду із Запоріжжя до Переяслава. Князь-староста тоді їх захопив і звелів позасаджувати до в'язниці в Каневі, див.: *НБУВ. ІР.* – Ф. І. – Спр. 4104. – Арк. 252зв. (№ 3372). До речі, 26.I.1578 р. клієнту кн. Михайла Вишневецького Михайлу Байбузі, який починав українну лицарську службу ще до 1572 р. (за короля Сигізмунда-Августа), надані р. Сула та її прилеглості, в т. ч. угіддя нижче цієї річки – «*аж вниз до устя Дніпра*», див.: *Николайчик Ф. Д.* Материалы по истории землевладения князей Вишневецких в левобережной Украине // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. – Кн. 14. – Киев, 1901. – Отд. 3. – С. 86. Це надання могло бути простим підтвердженням давніх прав Байбуз, адже М. Байбуза був зятем кн. Горпини/Огрофени Глинської, але і запорожців воно зачіпало.

[11] Вірогідно під ним слід розуміти акт вписаний до Метрики Коронної: *Uniwersał Stefana Batorego do ukrainnych urzędników w sprawie poszanowania przez nich wolności Kozaków zaporoskich* (19.IV.1582 р., Рига. – *AGAD*. – LL 32, k. 405v-406v.). Напевно, він і був підставою тривкої легенди – з фальсифікатом 1655 р./середини XVIII ст. королівського універсалу 20.VIII.1577 р. включно – про привілей Баторія запорожцям (хоча документів на цю тему могло бути й кілька).

[12] 1590 р. маємо цілу серію королівських надань на маєтки-пустки за межою Білої Церкви (в т. ч. на Трахтемирівський монастир = перевіз на Дніпрі та на Горошин = перевіз на Сулі).

волох-молдован

литвин

поляк

русин

московит

татарин

турок-яничар

«Національні» образи лицарів-вершників з книжки голландця Авраама Брейна (de-Bruyn) «Diversarum gentium armatura equestris» / «Різних народів озброєння вершників» (Кельн, 1577; Амстердам, 1617).

Зрозуміло, така амбівалентність позначалася і на наративних образах козацтва, які поволі, але напрацьовувала річпосполитська історіографічна традиція в 1560-і – 1570-і рр.[13]. Піонерами тут стали «козацькі уривки» у творах Миколая Рея, Фульвіо Руджері, Яна-Анджея Красінського, Свентослава Оржельського, Станіслава Сарницького, Бартоша Папроцького та більш фрагментарні згадки Андрія Тарановського, Мартина Броневського, Мацея Стрийковського і Алесандро Гваньїні.

Перший у цьому списку – ***Миколай Рей*** (1505 – 1569). Він прислужився літературному освоєнню феноменону козаччини у 8-рядковій епіграмі «*Козаки польні*». Вміщена до його славнозвісного «Звіринцю» (1562; розділ 3, № LXIV), вона яскраво засигналізувала про виділення українського козацтва в окремий «сюжет» у письменстві Речі Посполитої[14].

Цікава перша «філологічна» асоціація класика польської літератури («Козаки їх звемо, але уважаємо за гриби, а гідні ж бо кореня кожного без хиби»). У модерні часи цей пасаж пробували тлумачити некорисно для образу козаччини (козаки-грибок і паразит)[15]. Але, гадаю, тут йдеться просто про протиставлення грибів взагалі (козаки – це звучить майже як назва виду грибів, козляків/підберезовиків) як того, що росте без коріння, «нормальним» рослинам – деревам-травам, які мають корінь. Причому, порівняння на користь поживного і смачного козака-підберезовика.

---

[13] Важливі для козацької проблематики раніші тексти 1550-х рр. – захист-«апологія» *Бернарда Претвича* та трактат *Михалона Литвина* – залишалися у рукописах і в літературний (історіографічний) канон увійшли пізніше. «Пораду, котру звуть претвичевою» з козацького питання згадує лише С. Сарницький 1577 р., див.: *Sarnicki S.* Księgi Hetmańskie. – Kraków, 2015. – S. 439.

[14] Вислів «польні козаки» зустрічаємо згодом і у М. Стрийковського в творі «Про вольність Корони Польської» (Краків, 1575). Там йдеться про «стрільців і *польних козаків*, оних мужніх Подільських і Руських юнаків» (арк. 40). Кримські хани 1560 р. вже знають не лише «польних», але і «водних» козаків, але в долюблінській Короні останні ще не популярні.

[15] *Rej M.* Pisma wierszem. – Wrocław, 1954. – S. 268.

Взагалі, з тексту епіграми ясно, що автор симпатизує козакам – героям не за походженням, а за власним вибором (вони життям постійно ризикують, «в легкий шанець для своєї слави садяться»[16]). Поет відкидає популярний уже за його часів погляд, що козацтво лише з грабунку живе. Такі міркування він уважає за результат банальної «заздрості»[17].

Рей нагадує, що ті грабовані козаками татарські чабани[18] самі для суспільства Корони є ще більшою загрозою[19]. Ко-

---

[16] За часів Рея, «шанець» – це не окоп, а власне табір з возів, заповнених землею, з колесами обсипаними невеликим валом, див. у М. Бєльського «Сатири» (Краків, 1566/1567) гасло «Szańce. Działa»: «Toć są szańce naprędsze / Litewskie kolasy/ || Gdy w nie ziemie natłoczysz / stoią za tarasy. || Gdzie chcesz prędko przytoczysz / okopasz ie w nocy/ || Maiąc kilko tysięcy drabow ku pomocy. || Jesli dostatek kolas / stawiay ie sowito/ || Osypuy ie z obu stron / by ich nie przebito». Згадка «литовських коляс» цікава, бо цілком можливо, що табірні вози для поляків були запозиченням з ВКЛ (литовської України?).

[17] Слід завважити, що у суспільстві Речі Посполитої доволі популярною була теза, що вітчизняна шляхта, на відміну від чужоземних європейських країв, краще зберегла «лицарські» підстави свого існування (тут саме вояцько-лицарська праця робить шляхтичем, а не навпаки).

[18] Варто мати на увазі, що «*чабан*», крім «цивільного» значення (особи, яка випасає худобу), для сучасників Рея мало й «військове» – так окреслювали турецьких акінджи, іррегулярних добровольців, які воювали лише за здобич. Див. польські доповнення з 1629 р. «Записок яничара» Костянтина Михайловича з Островиці: *Pamiętniki Janczara*, czyli kronika turecka Konstantego z Ostrowicy, napisana między r. 1496 a 1501 / wydał Jan Łoś. – Kraków, 1912. – S. 298 (для автора це етимологія уживана турками). До речі, акінджи окреслювалися як «козаки» в раніших польських версіях «Записок яничара» (доповнювач з 1566-1567 рр., див.: *Там само*. – S. 196; доповнювач з 1562 р. говорив про це розгорнутіше – для нього *акінджи* – це люди, які «звичаем козацьким воюють, бо дуже швидко до неприятельської землі впадаючи, палять, забирають, мордують, до чого тільки дістати можуть, а добуванням міст і замків не займаються, лише пожитку і користі своєї виглядають, а те, що дістануть до війська несуть і за гроші продають, згідно встановленого, кому хочуть … і всякі потреби війська таким чином додатково задовольняють», див.: *Там само*. –

зацтво, таким чином, є чи не єдиним муром рідної Вітчизни[20]. А хто цьому не йме віри, тому поет пропонує самому спро-

---

S. 210-211). Про акінджи як турецьких козаків див. далі і у Сарницького в «Книгах гетьманських» (1577).

[19] Тут родич Рея, перемишлянин С. Оріховський-Роксолан, висловився ще прямолінійніше: вб'єш сусіда-співгромадянина – спокутуватимеш провину, вб'єш татарина – хвалу матимеш; і далі: «у свого хто краде – злодій є, а хто у неприятеля – *добрим козаком названий буде*», ще й обґрунтовує це міркування посиланням на Ксенофонта (за ним, найпридатніші до військової служби саме особи схильні до насильства, небезпечні для співгромадян у мирний час), див.: *Orzechowski S.* Polskie dialogi polityczne (Rozmowa około exekycyjej i Quincunx). 1563-1564. – Kraków, 1919. – S. 73 (до речі, ця «Розмова навколо екзекуції» написана так само як і «Звіринець» Рея 1562 р., хоч видрукована вже наступного 1563 р., з перевиданням 1564 р.). М. Бєльський 1566 р. (див. «Сатири») озвучив ідею зібрати циган, які мешкають у Короні, і збудувати їм на українському кордоні місто – мовляв, нехай ті, охочі до конокрадства люди, крадуть у закордонних татар. Згодом, полтавський чернець Лука Яценко (Зеленський) 1750 р. згадував, що на Запоріжжі, за твердженням місцевих, крадіїв нема (що означало, що на своїх землях ніхто не вкраде). Схожий пасаж є і у Дортеллі д'Асколі про кримських татар 1634 р. (які вдома в Криму поводяться як вельми чесний народ, а грабують лише в походах на зовнішнього ворога). Можливо, тут маємо своєрідну адаптацію ісламського середньовічного права – з його «територією війни» і «територією миру», де діють зовсім різні норми поведінки.

[20] Аналогічно міркував і М. Бєльський, який також у трьох виданнях своєї хроніки (1551, 1554, 1564). увів окреме гасло «*Kozáctwo*» до історії 1516 р. Тоді татари здійснили успішний похід на Україну, а хан у відповідь королю, котрий скаржився на порушення мирної угоди, відказав, що, мовляв, не зміг приборкати молодецьке юнацтво. Саме через це, за М. Бєльським, «наші» перестали довіряти договорам, а почали «служилих <służebnych> більше набирати і тримати на Поділлі: котрих зібравши того ж часу кількасот вирушали в козацтво під Білгород, захопивши здобич турецьку і татарську поверталися додому. Татари і турки наздогнали їх, билися з ними – перемогли їх наші і здобич захопили», див.: *Bielski Marcin.* Kronika wszytkiego świata. – Kraków, 1551. – List 282 (зворот); Kraków, 1554. – List 297 (зворот); Kraków, 1564. – List 416 (зворот).

бувати вижити на Україні (тоді ж бо «побачиш, якщо той чабан хребта тобі не облупить»)[21].

Тезу про козаків-захисників Вітчизни особливо відтіняють сусідні епіграми «*Пусті замки прикордонні*» та «*Пусті поля Подільські*». У першій – лише на Бога у автора надія у справі відбудови тих українних фортець; у другій – Рей радить віддати землі Поділля тим, у кого «кров лицарська», бо так краще, аніж за нинішнього запустіння та роздолля для ворогів[22].

Наступним в ряду осмислювачів козаччини згадаємо іноземця – італійця ***Фульвіо Руджері*** (Руджиєрі, пом. після 1572). Власне, римська папська курія претендувала на «всевідання» у рамках доступного християнам світу, тому не дивно, що церковні дипломати охоче бралися описувати всілякі «новинки».

Отже, на момент написання свого рукописного «Опису Польщі» (1566 і 1572) Фульвіо Руджері вважався вже вельми досвідченою у справах Польського королівства особою і з козаками, ймовірно, стикався особисто (він, вірогідно, супроводжував нунція Дж.-Ф. Коммендоні в подорожі Західною Україною восени 1564 р.[23]).

---

[21] Сучасник Рея Ян Кохановський у своєму «Сатирі» (1564) засуджував шляхту за те, що вона почала багатства даровані торгівлею (хлібом і поташем) ставити вище давньої войовничості. Він писав, що золото – то не захист і «на Поділлі», між татарами, *шаблею платять, а не лісовими товарами*.

[22] *Rej M.* Pisma wierzem (Wybór). – Wrocław, 1954. – S. 267-268. Про Поділля як простір рівності шляхетних і нешляхетних вояків писав у творі «Паноша, себто уславлення панів земель руських і подільських» (Краків, 1575) і Б. Папроцький – «Те побачиш у Подолян – як прийдеш до нього, *не розпізнаєш де пан сидить, а де слуга його*».

[23] Восени 1564 р. нунцій виїхав з Любліна, через Холм і Белз прибув до Львова, згодом відвідав Кам'янець-Подільський і Хотин, далі вдався на сплюндроване кількома днями перед тим татарами Правобережжя, не заїжджаючи до Києва подався до Острога, потім на Луцьк, звідки знову прибув до Львова; звідси через Ярослав, Перемишль і Тарнов прибув до Пйоткова на сейм, що розпочався 6.I.1565 р.

Цікавий нам «козацький уривок» вміщений не на початку твору, де є описи регіонів Польського королівства, в т. ч. і Русі-України, а наприкінці, де йдеться про армію і військову справу. Зауважимо, що така схема надалі буде постійно відтворюватися у вже цілком «вітчизняних» творах аналогічного жанру в Речі Посполитій.

Землянка запорізьких козаків. Серпень 1781 р. (малюнок Й.-Г. Мюнца).

Італієць відразу змоделював «народну» рамку для козаків (думка, що це лише рід вояцтва, йому в голову не прийшла). Перелічуючи загрози для українського прикордоння, Руджері згадує Волохів, Перекопських Татар і, на останок, Козаків. Оскільки останні цілком новий для читачів персонаж, то тут оповідач і представляє незнайомця докладніше (на відміну від знаних волохів і татар, згаданих просто за назвами). Руджері зве козаків «народом» («popolo»), який складається з різних націй («nationi») Польсько-литовської держави. Проте, зауважує, що найбільшими донорами козацтва є Поділля, Волинь і Литва (ясно, тут у сенсі ВКЛ) – тобто, додамо-підсумуємо, «землі руські».

Основний ареал козаччини Руджері бачить на берегах Дніпра. Козаки тут живуть без міст і сіл, і навіть без найубогіших

халуп – вони мешкають у лісі, немов на ярмарку (себто на бівуаку, з ночівлею під відкритим небом). Харчуються дичиною, яку полюванням собі здобудуть. Сплять під деревами, а взимку, коли найхолодніше, копають ями в землі (себто роблять землянки), у яких готують їжу і ховаються від морозу.

Козаки мають дружин у сусідніх поселеннях Поділля і Волині, які іноді відвідують[24]. Своїх синів (дослівно – дітей чоловічої статі), із досягненням ними 10-річного віку, вони забирають із собою – аби призвичаїти до свого трибу життя[25].

Козаки роблять набіги за здобиччю в землі татар. Вони або ходять на того ворога війною, або захищають свої землі від нього. Козацтво є люд гордий і войовничий, за крадіжку не у своїх тут не карають, навпаки грабіжництво схвалюється і підвищує репутацію[26].

Козаки мешкають майже так само як і татари, мають таку таки зброю – а саме лук, шаблю і щит. Але більшість вояків-українців носять ще списи і булави (напевно, мова про популярні тоді келепи-клевці або й примітивні маслаки – камінь закріплений на верхівці кістки-руків'я)[27]. Вони б'ють з лука не

[24] Цікаво, що про українок на прикордонні уже тоді ходила відьомська слава, див. заяву панів ревізору Вінницького повіту 1545 р., за якою мужик-селянин тут зайнятий більше грабунками, а не роботою, а жінка – творить «чари», див.: *Архив ЮЗР*. – Ч. 7, т. II. – Киев, 1890. – С. 145. Тут навіть, тоді жив зем'янин-шляхтич Мишко Чорт, який з пекла виводив рід («преисподними людми выводился»).

[25] Не завжди козаків оточували свої діти – джури-чури з бранців чи з тих, кого, як у пісні, «підманули – забрали з собою», то також реалії козацького життя.

[26] Мотив популярний – порівняй вищезгадані міркування на ту ж тему С. Оріховського, а також пасажі про русинів загалом з Ф. Кльоновича «Роксоланії» (1584) чи у пізніших літературних анекдотах. Для людей знайомих з античністю прозорою була аналогія із спартанцями (які карали не за те, що вкрав, а за те, що спіймали). До речі, у описі кавказьких черкесів 1630-х рр. Дж. да Лукка схоже мовиться про черкеських молодців – яких не карають за крадіжку і навіть поважають за вправність у тій справі.

[27] В описі жартівливого запорізького посольства з комедії 1637 р. козаки дарують псевдокоролю таке військове спорядження – куль-

гірше татар і так само мають звичай стріляти на повному скаку – обернувшись в сідлі – у ворога, який їх наганяє-переслідує.

Козаків багато в гарнізонах міст земель Поділля і Русі, що тримаються проти татар. І ці останні, побоюючись-поважаючи козацьких вояків[28], якщо не мають великих сил, не насмілюються переходити Дніпро. За це козаки мають жалування – щоправда наймізерніше – від королівського маєстату[29].

З «фігур умовчання» тексту Руджері цікавим є відсутність релігійного виміру образу козацтва. Ані тема протистояння ісламу і християнства, ані католицько-православні тертя папським дипломатом тут ніяк не артикулюються. Відсутні ще у Руджері і образи козацької піхоти та мореплавства (може тому, що автор, знайомий з Поділлям і Волинню, Дніпра таки не бачив). Немає у цьому тексті і жодних проявів шляхетської зверхності-снобізму щодо козаків (трактувань їх як злочинців-вигнанців чи то як плебеїв-недолицарів).

Після поета і ватиканського дипломата прийшов час придивитися до козаччини і в столиці держави. Вписати нового героя

баку-сідло, лук з лози-дерену, нагайку татарську і костур-кий дубовий (плюс ще ковдру від холоду і шиповану палицю).

[28] Мотив поваги до майстерності козаків зустрічаємо 1566 р. в «Сатирах» Мартина Бєльського (видані в Кракові 1566/1567 р.): «Прийдеться знову цвічитися [=навчатися] з Козаки, Бо не зрівняється цвічення влоське [=італійське] з Поляки» (мова там про козацьку вершницьку майстерність, цит. за: https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/402463/edition/314799/content). Згадує М. Бєльський тут серед давніх вітчизняних войовників і «Он Остафій Дашкович, Претвич – чех сілезький || То були досвідчені славні козаки».

[29] Цікаво, що у середині XVI ст. традиційний жовнірський жолд-жалування зазнав удару від т. зв. «революції цін» (через приплив американського срібла і золота). Адже виплати жовнірам-найманцям з королівського скарбу були здавна фіксовані – а купівельна вартість грошей зменшувалася. Цілком може бути, що тому і значення «козацького хлібу» – здобичі (що розпродувалася вже за ринковими цінами), з точки зору місцевого лицарства, помітно зросло і надало зайві «бали» в очах суспільства цілому ще вельми свіжому феномену козаччини.

до загальніших загальнодержавних контекстів, зрозумілих і небайдужим іноземцям і тут визнали справою корисною. Це завдання виконав ***Ян-Анджей Красінський*** (14.VIII.1550 – 13.IV.1612) – людина свіжої «західної» освіти, автор першого друкованого географічно-політичного опису Речі Посполитої «Полонія» (Болонья, 1574)[30].

«Козацький» уривок є складовою частиною розділу «Про спосіб війни у поляків, а також про найважливіші їх походи». Причому, зауважу, що, крім описів трьох видів кінноти (панцерні, гусари і козаки), тут описана й польська піхота, але про козаків-піхотинців згадок ще немає[31].

Характерно, що козаки Красінського діють у «подільських степах». Отже, по кількох роках після Люблінської унії 1569 р., для автора-поляка Литовська Україна, з її дніпровськими «невеликими морськими загонами», описаними ще 1550 р. Михалоном Литвином[32], залишається *terra incognita*[33]. І це швидше «норма», ніж «виняток» (для столичної краківської публіки),

---

[30] Пізніший французький історик Туан (Жак де Ту), який у своїй «Всесвітній історії» (1604-1608) охоче цитував цю «Полонію», приписував її текст перу італійського вчителя молодого поляка – падуанського професора *Карло Сігоніо* (Sigonius, 1524 – 1584).

[31] Уявлення, що справжній козак – то вершник, пережило віки. Ось 1768 р. запорізький інформатор доповідає на Січ, що колії-гайдамаки, яких він бачив на власні очі точно не запорожці, а повсталий простолюд. За аргумент-підтвердження того, що «ныєдиного с них, гайдамак, нє признал запорожскымъ козаком», зауважено – це «потому что они по воисковым запорожскым обичаєм лошади осѣдлат, на лошад всѣдат, ратища [списів] в руках дєражат и лошади навючит нє умѣютъ», див.: *Коліївщина*: 1768–1769 роки у документальній та мемуарній спадщині. – Т. 1. – Київ, 2019. – С. 79.

[32] *Михалон Литвин.* О нравах татар, литовцев и московитян. – Москва, 1994. – С. 99.

[33] Хоча герой Поділля – Б. Претвич, до певної міри спадкував герою-наддніпрянцю О. Дашковичу – ось 1538 р. до сілезця з Бару перейшло с. Вонячин під Вінницею, яке до смерті тримав славний черкаський староста – все таки барський войовник представляв певний розрив традиції і був homo novus'ом на Україні.

адже те саме бачимо й у «Полонії» Мартина Кромера (писана між 1555 і 1573 рр.), тогочасного вченого «першої величини».

За Красінським, козаки як рід кінноти взоровані на татарські зразки[34]. Це стосується як озброєння, так і способу ведення війни[35]. Татари, твердить автор «Полонії», є їх природнім суперником «у розлогих подільських степах». І тутешні «безлюдні пустища» виховали у козаків специфічну витривалість і розрахунок у справі виживання лише на себе та оточуючу природу.

Наступні річпосполитські автори вже відкривають для свого читача не лише подільське, але і дніпрове козацтво – «низовців». Цікаво, що то «відкриття» політиків-практиків – на кшталт ***Свентослава Оржельського*** (25.VII.1549 – II або III.1598). Зацікавлення історією у цього амбітного шляхтича-великополянина було прямо пов'язане з політичними проблемами сучасності, а основний твір – хроніки 1572-1576 рр.

---

[34] Сучасний польський історик військового мистецтва Марек Плевчинський у своїх численних працях твердить, що з кінця 1540-х років у кінноті «оборони поточної» (найманого/кварцяного війська Корони Польської) відбувалася «козацька реформа» (розтягнута і на наступне десятиліття). Не певен, наскільки ті повзучі заходи з переозброєння та вишколу «по-козацькі» тягнуть на цілу «реформу», але те, що на той час у середовищі «вершків» військових кадрів Польського королівства козаки стають популярними (може, навіть модними) – і то в цілком позитивному сенсі – це факт. Зі свіжої літератури про споряджену по-козацькі кінноту див. також: *Głubisz Bartosz.* Jazda Kozacka w armii koronnej 1549-1696. – Poznań, 2016. – 364 s. Згодом, у Владислава IV (1632 – 1648) був свій козацький почет (вояки у ньому титулувалися «Козак королівський»).

[35] Цікаве зауваження вищезгаданого Б. Глубіша, що козацьке озброєння було суттєво дешевшим за гусарське. Це дозволяло і бідній шляхті робити військову кар'єру (той дослідник наводить докладні обрахунки кошторису). Отже, «демократичність» – то справді підставова «родова пляма» козаччини. До речі, про захмарні ціни на гусарське озброєння і коней див.: *Сикора Радослав.* Польские крылатые гусары. – Москва, 2020 (переклад польського видання 2019 р.).

(закінчені не пізніше 1578 р.), що представили добу «першого безкоролів'я».

Уривок про козаків поміщено у тексті, що оповідає про події травня 1575 р. Зовнішнім контекстом для нього виступають «україноцентричні» справи: вістки про нищівний татарський напад на Україну та справи турецького посольства А. Тарановського. Погляд С. Оржельського на козацтво позбавлений особистісного забарвлення, можна сказати, що то голос немісцевого «парламентарія», якого цікавить загальнодержавний, а не вузькорегіональний аспект проблеми.

Для Оржельського «військо Низове» – то цілком нове для Речі Посполитої явище. Примітно, що він ніяк не співставляє низовців із подільськими козаками. До речі, цікавий тут і більш-менш синхронний погляд «з іншого боку» з «Опису європейської Сарматії» (Краків, 1578) Гваньїні. Той при описі Поділля[36] зауважив: «Останнім часом тут з'явилися черкаси, які живуть по Бористену».

Не виключено, що на сумніви у «козацтві» запорожців могла впливати і їх самоназва – «запорозькі молодці»[37]. Про варіативність назви запорожців у цей час говорить і згадка «ротмістра піших бористенських» у акті з 1580 р.[38]. Можливо, реагуючи на такі «різночитання», перший козацький реєстр з

---

[36] *Guagninus A.* Sarmatiae Europeae descriptio. – Cracoviae, 1578. – P. 31.

[37] *Paprocki B.* Herby rycerstwa polskiego. – Kraków, 1858 (репринт – Warszawa, 1982). – S. 156. Таке звернення («*молодці запорожні*» і «*молодці запорожці*») ужито, наприклад, і в листах польського короля до запорожців з 1578-1579 рр., див.: *Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.*: універсали, листування, угоди, присяги. – Київ, 2016. – С. 40-44. Про козаків – «*старожитных запорозцов*» – у Черкасах згадує місцевий акт 29.IX.1544 р., див.: *НБУВ. ІР.* – Ф. 83. – Спр. 51. – Арк. 81зв. Якраз тоді і С. Сарницький у «Книгах гетьманських» (1577) зауважив, що «*молодці* у Русі» – це те саме, що ілікія у греків і македонців, бахури у євреїв і тирони у римлян, див.: *Sarnicki S.* Księgi Hetmańskie. – S. 73. Він віддавав належне бойовій відвазі молоді.

[38] Мова там про подію з 1578 р., див.: *AGAD.* MK 123, k. 181v-182v.

30 березня 1581 р. подає «повно-вичерпну» титулатуру – «козаки низові, запорізькі і річечні». Нещодавно С. Леп'явко зауважував і відсутність терміну «козак» у програмових документах козацької реформи 1590-1591 рр. – сеймовій конституції від 19 квітня 1590 р. та «Ординації» від 25 липня 1591 р.[39]. У Білорусі прикордонних козаків (зокрема полоцьких) XVI ст. також звали ще й «стрільцями»[40].

Якщо брати для козацтва за взірець характеристику Красінського, то запорожці і подільські козаки навіть належать до різних родів військ. Адже низовики Оржельського – це не кіннота (як подоляни), а піхота і моряки (автор навіть жодного разу не застосував до них термін «козаки»).

Особовий склад Війська Низового в «Абзаці про Низовців» – то «суміш різних народів», хоча «найбільше з-поміж них Русинів». Зауважимо відсутність у Оржельського пізнішого мотиву про те, що в низовики йдуть злочинці, вигнані/втеклі з батьківщини.

Найбільш вражають історика морські таланти козацтва (вони «будують дивно легкі морські човни, що здатні з легкістю витримувати хвилі морські. На тих човнах спускаються до Очакова, де Дніпро впадає в Чорне Море, і навіть далі за море [плавають]»). Основною базою низовців є Дніпро та його численні острови. Від місця перебування у низов'ях річки походить і назва «низові» або «низовці». Цікаво, що на згаданих дніпрових островах козаки «гніздяться з дружинами і дітьми», отже, у Оржельського знову таки відсутній популярний мотив безжонства запорожців.

---

[39] *Леп'явко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591). – Чернігів, 1999. – С. 178, 190. У дозволі сейму на набір козаків на плановану війну з Туреччиною 1590 р. йдеться про «*людей низових і донських*», див.: *Korzon T.* Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – T. II. – Lwów-Warszawa-Kraków, 1923. – S. 108.

[40] *Янушкевич А. Н.* Ливонская война. Вильно против Москвы: 1558-1570. – Москва, 2013. Власне, про *стрільців* у податковій «Уставі на волоки» 1557 р. сказано, що служба їх «на ловах і на війні» (отже, вони під час миру мисливці, а під час війни – вояки).

Сили Війська Низового історик обраховує на 8 тисяч вояків, а це – на середину 1570-х рр. – виглядає дещо завищено[41].

[41] Хоча, знаний і лист короля Стефана Баторія до султана з 12.IX.1578 р., де також згадано про 7-8 тис. «розбійників»-козаків у війську, яке водили І. Підкова та його брат Олександр. Така кількість, озвучена турецьким посланцем, дивувала самого короля. Баторій пише, що козаків (цього розбишацтва-лотрівства/«latrocinia») ніколи не було більше 7-8 сотень і вони жодного разу не виходили битись з регулярними підрозділами (як «дикі звірі», добре ховаючись від королівських жовнірів по лісах, болотах і водоймах). Збільшення козаків, король пояснював наслідками трьох останніх (за 1575-1578 рр.?) татарських набігів, які примусили розорених мешканців України податись козакувати, див.: *Исторические связи* народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII в. Документы и материалы в 3-х тт. – Т. 1 (1408-1632). – Москва, 1965. – С. 165. Прийнятну для уряду чисельність козаків, яку король готовий був взяти на службу, на вересень 1578 р. визначено у 600 осіб, див.: *Sprawy wojenne* króla Stefana Batorego… – S. 144-145. Це явно просте «подвоєння» першого офіційного реєстру 1571 р. (300 низовців).

У листі до австрійського імператора від 5.V.1578 р. кількість козаків, які з братом Підкови ходили на Молдову, обрахована на 1200 вояків. Причому зазначено, що причина козацького походу – образа на короля за припинення виплати жалування (по 2 «злотих угорських»=червоних злотих-дукатів) і ув'язнення Підкови. За оповідачем, попри чисельну перевагу турецької сторони і загальну невдачу виправи козаки билися добре і тоді ж їх підтримав С. Зборовський, див.: *Wiadomości do dziejów Polskich* z Archiwum Prowincyi Szląskiéj / zebrał A. Mosbach. – Wrocław, 1860. – S. 153. 2 угорських злотих (=3-4 злотих польських) стало стабільною місячною ставкою козаків-найманців на молдовській службі – таку саму платню бачимо і 1595 р. (стільки платити погоджувався господар Арон), див.: *Антонович М.* Студії з часів Наливайка. – Прага, 1941. – С. 41. На Вільшанській комісії 1617 р. козакам також пригадали, що розміри державної платні їм встановлені ще за Стефана Баторія і складають «по червінцю на кожного і по поставу сукна каразії на кожного» (каразія – то англійська шерстяна тканина), див.: *Кулиш П.* История воссоединения Руси. – Т. 2. – Москва, 1874. – С. 248. З «червінцем» не все ясно, бо Роставицька угода-1619 говорить про виплату у 1618 р. 10 тис. злотих на Військо Запорізьке (отже, по 10 злотих на рік на реєстровця?). Лжесултанчик Ахія 1624-1625 рр. пропонував

Основне заняття низовиків – війна з татарами та турками, а здобич з цього – то чи не єдиний козацький прибуток[42]. Відтак, Оржельський пише, що «скоріше можна би їх називати розбійниками, хоча для Польщі є вони дуже корисні». Отже, для історика низовці – то радше капери, аніж пірати[43]. Його не дивує, що зі скаргами на козацькі напади турецький султан звертається до уряду Речі Посполитої.

Холмщанин ***Станіслав Сарницький*** (бл. 1532 – 23.IX.1597) мав більше можливостей опукліше представити козацтво. До того ж він цікавився не лише історією, але й географією та військовою справою, що знайшло відбиток і в його козакознавчіх міркуваннях.

Тут хотілося б спеціально зупинитися на характеристиці козаків, яку містить ранній твір Сарницького – «*Книги гетьманські* з історій лицарських усіх віків зібрані і практикою або досвідом гетьманів найяснішого Сигізмунда Старого – короля польського, а також ще й імператора Карла V та Сулеймана турецького…, пояснені для освіти молодих людей нації нашої польської» (1577). Це власне своєрідний підручник-довідник

запорожцям, які підуть сажати його на престол, по 6 талерів (єфимків) кінному на місяць та по 4 талери (єфимки) пішому плюс 30 тис. польських злотих на «подарунок» всьому війську, див.: *Кулиш П. А.* Материалы для истории воссоединения Руси. – Т. 1. – С. 215.

[42] Це охоче підтверджували вряди-годи самі запорожці – ось у листі з Запоріжжя від 17.III.1600 р. козацький «старший отаман» Прокіп Сарапович пише «*мешкаємо на пустелі в землі царя кримського, не орючи, не сіючи, єдино шаблею своєю хліба добуваючи*», див.: *Брехуненко В., Нагельський М.* Дванадцять листів гетьманів Війська Запорозького XVI – першої половини XVII століття з польських рукописних зібрань // Український археографічний щорічник. – Вип. 8/9. – Київ-Нью-Йорк, 2004. – С. 441 (у *Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст…* – С. 107).

[43] Слід враховувати, що в Речі Посполитій існувала практика заміни покарання за тяжкі злочини на службу в армії, отже, погляд на будь-яке військо як на «криміногенне середовище» нікого тоді не дивував.

для найвищого командного складу Речі Посполитої (короля і гетьманів), який (з міркувань втаємничення?) так і лишився у рукописі[44]. Причому, написаний з позиції «мешканця Русі» та за підсумками боротьби з кількома татарськими набігами 1575-1577 рр. (які автору і сивини додали)[45]. На думку сучасного видавця, Сарницький редагував цей текст аж до 1580 р.[46]. Щоправда, ніяких слідів фактів, які можна було б датувати часом, пізнішим за 1577 р., у авторських міркуваннях про козаків немає, отже, гадаю, це фрагменти не додані, а написані із самого початку.

Свою характеристику «Козаків Низових» Сарницький помістив до розділу «*Про піратів спосіб пустошення*». Він починається загальними міркуваннями про явище піратства, причому у центрі уваги тут турецькі пірати-бербери із гучновідомим адміралом Гайреддіном Барбаросою (1478 – 1546) на чолі (в іншому місці твору їх, до речі, названо «Козаки морські»). А далі переходить до запорожців – на берегах сторінки зроблене і окреме гасло «Козаки Низові у піратстві вправляються, котрих

[44] Щойно його таки видали, див.: *Sarnicki S.* Księgi Hetmańskie / Oprac. M. Ferenc. – Kraków, 2015. – 492 s. Той самий видавець-краків'янин Марек Ференц пробував і підсумувати знання Сарницького про Русь-Україну, див.: *Ferenc M.* Rusini, Ruś i Ukraina w 'Księgach Hetmańskich' Stanisława Sarnickiego // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne 143, z. 2 (2016). – S. 261-268. Але, як на мене, зробив згаданий польський дослідник це зовсім не вичерпно, зокрема і щодо характеристики українських козаків.

[45] Про те, що автор, «повертаючись до Русі, до вітчизни своєї, натрапив на ті тривоги [від] татар» і то було мотивом для праці є пряма згадка і у завершальному абзаці книжки, див.: *Sarnicki S.* Księgi Hetmańskie. – S. 477.

[46] Напевно, тут за підставу згадка (на стор. 296) загибелі братів Сарницького при штурмі Веліжа, а це мав би бути саме 1580 р. Але це схоже на нотатку «про своє особисте». Чи дописував Сарницький власне «за справою» після 1577 р.? Гадаю, радше ні (хоча, з 1580 р. є ще і згадка Я. Замойського під Невелем, стор. 380).

польські королі для тих таки причин що і турки [своїх піратів] тримають»[47].

Гадаю, безпосереднім приводом для обговорення Сарницьким запорізької теми став великий татарський набіг восени 1575 р.[48] та відплатна акція козаків влітку 1576 р. із здобуттям і знищенням Іслам-Кермена. Цікаво, що для сучасника дії низовців мали саме «піратський» смак (оригінальних тогочасних реляцій не маємо, лише принагідні згадки в інших джерелах, отже текст Сарницького, ймовірно, «ключ» до справжньої барви подій, непрямо підтверджений і в хронологічно близьких Оржельського та Гваньїні).

Сарницький дає собі звіт, що козаки передусім «річкові» (річково-лиманні), а не «морські» пірати[49]. Утім, для нього Дніпро тим самим просто дорівнявся до великих історичних річок – Нілу та Євфрату, які також були знайомі з проявами піратства[50]. Низовці займаються таким річковим піратством – з

---

[47] Думку, що *козаки = пірати* (їх, мовляв, однаково для розвідки уживають) висловлювалася вже у попередньому тексті книги (у параграфі про похідний порядок війська), див.: *Sarnicki S.* Księgi Hetmańskie. – S. 255.

[48] Докладно про нього див.: *Вирський Д.* Війни України: хроніки татарського прикордоння України (XVI – середина XVII ст.). – Київ, 2016. – С. 27-94.

[49] Лаврін Пясочинський, польський посол до Криму 1601 р., коли йому у Білгороді-Дністровському закидали щодо козацьких нападів з моря, відказував туркам, що морських розбоїв козацьких ніколи не бувало поки ваші турецькі моряки не пристали до козаків і не навчили їх воювати на морі, див.: *Кулиш П.* История воссоединения Руси. – Т. 2. – С. 176.

[50] Над Віслою річковими військовими загонами також мабуть вже було нікого не здивувати. Ось під час 13-літньої війни (1454-1466) Польської Корони із Тевтонським Орденом міста Гданськ і Торунь 1459 і 1460 рр. споряджали флотилії із понад сотні барж у супроводі озброєних гарматами кораблів і вояків-найманців, які мали реальні бої під час проходу річкою.

Принаймні один дунайський пірат – угорець Георгій Боїм – прибув до Львова 1576 р. з новообраним королем Стефаном Баторієм.

виходами до морських лиманів – «здавна»[51]. Їх головні цілі – то Очаків та татарські кочовища, основний спосіб – нічні напади[52].

Дніпровий Лиман (за картою 1775 р.).
Перший «морський фронт» запорожців.

Як приклад-взірець подано «минулорічний» набіг на Очаків, коли козаки вночі запалили це місто в кількох місцях – «аби їм

[51] Принагідно нагадаю свідчення кошового отамана Якима Ігнатовича від 17.I.1749 р. про специфіку морського сезону для Запоріжжя: купецькі судна (типу струг), які прибувають сюди з Чорного моря лише по повноводдю Дніпра *навесні*; «осенним же временем за умалением води в приходе до Сечи судов никаких и никогда не бивает», див.: *НБУВ. ІР.* – Ф. Х. – Спр. 4002. – С. 68 (додаток до статті М. Тищенка бл. 1928 р.).

[52] Це запозичення з татарських практик. Про нічні атаки монголів хроністи писали ще у XIII ст., див.: *Сборник материалов*, относящихся к истории Золотой Орды / В. Тизенгаузен. – Т. I. – СПб., 1884. – С. 40.

видно було» – і спустошили все до чого дотягнулися. І в першу чергу «Красний городок». Це загадковий топонім. Вважаю, тут ми маємо справу з опискою – мало бути Іслам-Кермен (у тогочасному правописі Аслан-городок, отже вірогідність «поправлення» *Аслан* на *Красний* велика). Не можна також виключати, що в оригінальному тексті йдеться про відоме явище подвійних татарсько-руських назв на прикордонні – тоді, Сарницький єдиний, хто доніс до нас руську назву Іслам-Кермена – Красний-городок.

Якщо цей хід міркувань вірний, то можемо додати дещо до усталеного образу походу Б. Ружинського на Іслам-Кермен 1576 р. Власне те, що не свіжозбудований і навряд чи дуже багатий Іслам-Кермен був кінцевою метою цієї виправи, а давній Очаків, передмістя якого пограбували тоді запорожці[53].

Далі вперше маємо коротку характеристику козацьких човнів. Сарницький знає, що їх чайками називають (це важливо для датування появи терміну)[54]. Назву цю автор виводить від «чаяти» (козаки «чають», що на тих плавзасобах підкрадуться до ворога та, коли треба, втечуть від нього).

За описом, це правильної (або гарної) форми човни. Їх плетуть з лози, як напівкошики, та обтягують (ніби хутром підби-

---

[53] Цікаво, що у одному з варіантів пісні про Богдана-«запорозького отамана» (Богданка у чорному оксамиті) замість Богдана маємо «*Лимана*» (сплутане ім'я і мета?), див.: *Новицкий Я. П.* Малорусския историческия песни, собранныя в Екатеринославщине. 1874-1903 г. // Летопись Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии. – Год 3-й. – Екатеринослав, 1907. – С. 161-163.

[54] До речі, трохи згодом з чайками порівняють і самих козаків. Ось 1625 р. львівський поет-сатирик Ян Дзвоновський писав: «*Чайці козак подібний, сікучи вітер крилами,* || *Бо де літати не треба, там дійдеш і ногами*», див.: *Dzwonowski J.* Konterfet cudowny i siła Kozaka Płachty, ukrainca, który był przyciągnał z Sajdacznym Kozakiem do Morawy we dwudziestu tysięcy kozaków wybornych i dzielnych mołodców, przeciw ludziom niechrześciańskim, w roku 1620 // Pisma Jana Dzwonowskiego (1608-1625). – Kraków, 1910. – S. 88. Гумор тут по-старосвітські громіздкий – зараз сказали б «де треба – долетить, а де не треба – пішки дійде».

вають) зсередини сиром'ятною шкірою[55]. На таких човнах козаки і в море на розвідку виходять. Сарницький знайшов чайкам і латинську назву-відповідник «mioparon».

Власне, перші згадки про чайки містить ще 3-я книга твору – «Про арсенал, про школу лицарську і про скарб для військових потреб». Тут є дрібне гасло «Чайка або човен, що його можна тихо провезти з собою, і не зрозуміє ніхто, що то є човен». У ньому йдеться про розбірні човни, які можна перевозити по частинах, потаємно, а потім зібрати, використовуючи шкіру і ремені, а також змазану смолою або воском тканину, аби прикрити з середини щілини та забезпечити водонепроникність. З зовнішнього боку також покривають змащеною тканиною, як захист від «вологи водної»[56].

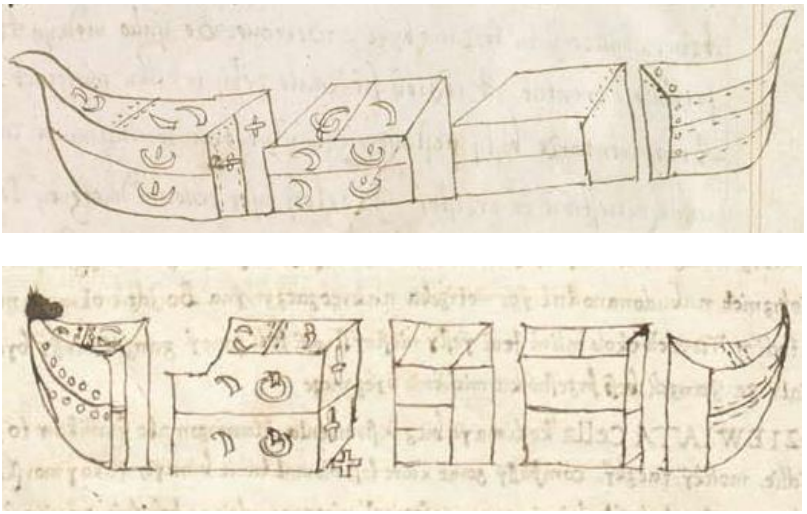

Малюнок розбірної версії човна-чайки
(з двох копій рукопису «Книг гетьманських» С. Сарницького)

[55] За М. Стрийковським, першим, хто почав робити човни «*із зубрових і волових шкір*» замість звичайних, був князь Д. Вишневецький (Байда), див.: *Кулиш П.* История воссоединения Руси. – Т. 1. – С. 60.

[56] *Sarnicki S.* Księgi Hetmańskie. – S. 197-198.

Ті човни Сарницьких хотів би мати у морських арсеналах королівства, яких він проектує два – головний у Гданську на Балтиці, а менший на Дніпрі у Києві. У останньому мають зберігатися веслові судна, у т. ч. і «чайки козацькі», а також інше військово-морське спорядження, як то є за кордоном – на Дунаї[57]. Він пише: «Бо ж козаки дніпрові не іншу професію на собі несуть як же ж єдино моряцьку, бо їх справа і дисципліна від піратів морських не відрізняється. І коли б той орден[58] жовнірів низових був у свої карби вправлений, тоді б Очаків наш був – коли б ми лише забажали[59].

Козацькі човни, гравюра з паризького видання 1693 р.[60]*.*
Тут особливо виразно проглядає спорідненість річково-лиманних чайок запорожців із каяками-байдарками[61].

[57] Дунай активно використовували як турецький флот, так і їх супротивники – австрійці.

[58] В оригіналі «ordo», що можна перекласти як орден у сенсі впорядкованої формації.

[59] *Sarnicki S.* Księgi Hetmańskie. – S. 199.

[60] Це збільшено-обрізаний варіант гравюри (первісний вигляд її надрукований 1692 р. див. на обкладинці цієї книжки).

У іншій частині свого твору – книзі 9-й «Про звичай морської битви» – автор ще трохи дописав про чайку-міопарон. Там, зокрема, додано, що човен нагадує плетені колиски, у яких русь дітей колише. Він плететься з лози і прутів і підбивається як сиром'ятною шкірою, так і навощеним (просмоленим?) матеріалом (тканиною?)[62].

Маємо тут також і першу появу в описах специфічного козацького одягу – сірм'яг-сіряків («сірих сукеньок»)[63]. Їх козаки, як і татари[64], використовують із маскувальною метою (сіре не так легко роздивитись). Ось, так само, зауважив Сарницький, і мисливці, аби не сполохати птаха, вбираються у сіре[65].

---

[61] До речі, «*каюки*» у козаків на Дніпровому лимані згадані в думі про Самійла Кішку, див.: *Кулиш П.* История воссоединения Руси. – Т. 1. – С. 354.

[62] Такі човни на Запоріжжі бачив і Еріх Лясота 1594 р. Він їх звав «татарськими». Такий татарський човник згадував і Андрій Тарановський в описі виправи турків на Астрахань 1569 р. (він був очевидець цієї події).

[63] У Б. Зиморовича в «Пам'яті війни турецької року 1621-го польським народом перенесеної» (Краків, 1623), козаки виходять на битву під Хотином 1621 р. у вбрані «*черкаським строєм у широких гєрмаках*», див.: *Возняк М.* Козацтво під Хотином 1621 р. в сучасній поезії // ЗНТШ. – Т. 149. – Львів, 1928. – С. 157. Гєрмак-армяк – то і є сірмяга (рід халату з довгими прорізаними-відкидними рукавами). Цікаво, що в Україні XVII ст. його лічили за черкеський (північнокавказький) одяг (предтечу пізнішої черкески?).

До речі, «*черкаською чуприною*» тоді називали «надмірно поголену чуприну» (етнографи дійсно фіксують у черкасів-адигів таку зачіску) – отже, і чуби запорожців можливо мають черкеський родовід (найраніше відоме мені уживання вислову «черкаська чуприна» див.: *Orator polytyczny*, rożnym aktom pogrzebowym służący, Nowo na swiat roku 1644. nouembra dnia 16. przez Kazimierza Jana Woysznarowicza wydany. – Wilno, 1644. – S. 81).

[64] Про татарський одяг колоритно згадано у хроніці Наїми при описі військового параду 1631 р. – то «*народ [одягнений] частинами в габу (грубе сукно), товсту повсть і [просто] голий*».

[65] Цікаво, що і коні сірої (сивої) масті цінувалися, бо вважалися військовими одними з найліпших, див.: *Piotrowski B.* Dobór i ujeżdża-

Далі йде коротенький абзац із назвою (на березі сторінки) «Дисципліна низових [козаків]». Він про внутрішню організацію запорожців. Сарницький знає, що у них є свій старший[66]. На той момент – як вже йшлося, опис скоріше за все 1577 р. – ним був Шах[67] (те що немає мови про Підкову лише утверджує таке датування). Порядок-дисципліну низовців Сарницький зве «теж піратським». Ілюструє цю тезу звичайним козацьким покаранням для тих, хто непристойно поводиться. Таким насипали піску за пазуху і топили-відпускали в Дніпрі.

Насамкінець Сарницький додає свіжу інформацію, яка його турбувала. Між козаками стали з'являтись московити. Останні, таким чином, пізнавали-розвідували терен (острови, урочища, шляхи), що було потенційною загрозою. Як закінчив Сарницький – «Про Київ йдеться!». Отже, він явно вважає, що контроль над Запоріжжям – то і над стратегічним Києвом контроль[68].

---

nie konia wojskowego w Polsce w XVI i XVIII wieku // Studia nad staropolską sztuką wojenną. – T. 4. – Oświęcim, 2012. – S. 9-10.

[66] Старший – це калька з татарської титулу «*отаман*».

[67] До речі, популярне міркування, що Шах – то козацьке прізвисько, лише гіпотеза (бо ось у хроніці Оржельського під 1575 р. згаданий посол пруського герцога Вацлав Шах). Може бути, йдеться і про Федора Шаха – козацького отамана московської служби, який був серед допоміжного загону росіян при взятті гетьманом Б. Ружинський Іслам-Кермана 1576 р. Зимував «Шах» узимку 1577-1578 рр. в Немирові. Можливо, ім'я Шаха увічнене і в запорізькому топонімі, див. лист «з Запоріжжя з куренів *з Шахової Вітки*» від 30.III.1628 р.: *Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст…* – С. 311. Шахівка-Вітка (там де і Вітка Киселівка) знане і за реєстром запорізьких топонімів з 1697 р. (з літопису С. Величка).

[68] До речі, кримські татари були тієї ж думки (що Запоріжжя іде «в комплекті» з Києвом) – ось 1567 р. вони міркували, що якщо московський цар захопить Київ, він почне ставити городки і нижче по Дніпру і це загроза самому існуванню Кримського ханства, див.: *Посольская книга* по связям Московского государства с Крымом. 1567-1572 гг. – Москва, 2016. – С. 96. Власне, з 1577 р. походить звістка, що московський цар умовив кримського хана на набіг на

Додам тут цікаву синхронну і схожу відозву про запорожців у Алесандро Гваньїні (1534 – 1614)[69] в його знаному історико-географічному творі «Опис європейської Сарматії» (Краків, 1578). У ньому також з'явилася згадка козацької піхоти (при описі подій Лівонської війни, що відбулися 18 січня 1568 р. на Вітебщині, де відзначився козак Біруля зі своїм десятком[70]) як вояків-мореплавців. Зокрема автор-італійський найманець зауважив, що «тих, кого у просторіччі звуть козаками, себто тими, хто звик атакувати ворога потайки і несподівано, італійці корсарами, а німці фрайбітерами[71] звуть – вони на морі розбій ведуть, але русини таких козаками звуть».

Зрештою, про козаків є ще дрібні інформації у багатьох підрозділах «Книг гетьманських» Сарницького. Ось взагалі перша згадка низових козаків у з'являється у цьому творі в параграфі про різновиди солдат-жовнірів. Тут серед піхотних формацій згадані і три осередки «особливих стрільців», які фундував «небіжчик король» – тобто Сигізмунд-Август (у випадку запорожців під фундацією, напевно, ховається конститу-

---

польську Україну, пообіцявши йому перевести козаків з Дніпра і Дону в інші місця подалі від кримських володінь, див.: *Korzon T.* Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – T. II. – S. 30.

[69] Гадаю, цього відомого автора можна окремо тут не виділяти. Він цікавий як «третій – не зайвий» поміж інформаторів однієї хвилі, з 1576-1578 рр. – Оржельський, Сарницький, Гваньїні.

[70] У «Хроніці» М. Стрийковського, у відповідному місці (с. 774, видання Кролевець, 1582) таких міркувань немає, але там згаданий раптовий нічний штурм м. Ула (нині Вітебська обл., Білорусь), коли литовці «козаків *на човнах*» пустили попереду – то може це й викликало «морський мотив» у Гваньїні?

[71] Польські словники вважають *Freibiter* похідним від німецького *Frei Beuter* (вільний здобичник). *Фрейбітерів* – «водних жовнірів» Гваньїні згадував і в іншому місці – їх польський король Сигізмунд-Август використав 1569 р. як корсарів, які мали перерізати морські балтійські комунікації Нарви, захопленої московитами. «*Прийоми фрайбітерські*», яким треба вчити майбутніх моряків, згадував і С. Сарницький у своїх «Книгах гетьманських» (1577). А. Любенецький, згадуючи події 1572 р., зве гданщан «королівськими слугами-фрейбітерами».

ція Ю. Язловецького 1571 р.). Це «у Бару череміса[72], у Дніпра – низові і у Тикоцина[73]». На думку Сарницького, з тих людей за короткий час можна мати навчену шикам піхоту не гірше іспанської та італійської, рівну також і угорським гайдукам. Він пропонує зібрати «козаків низових, черкасів руських[74], підгірських драбів з гір» і готувати з них піхотинців – за прикладом римських легіонів. Тоді і наймати угорців («по гайдуки слати») вже не прийдеться[75].

Згадав Сарницький і про кінноту, споряджену по-козацьки (себто легкокінних). За найкращих коней для таких вершників, визнаються скакуни волоські (молдовські) і подільські. Про них автор зауважує, що волохи тим коням пробивають ніздрі, аби їм в грудях легше дихалося (більше повітря заходило). То дуже спокійні і тихі тварини, що вельми зручно, коли підкрадаєшся. Та й у шиках вони не полохаються, що теж плюс. Зрештою, порода та невибаглива у їжі і розпорядку життя (як і самі козаки)[76].

---

[72] *Чемериси/черемиси (барські черемиси)* – окрема група подолян (походили від марійських переселенців 1527 р., 1541-1542 рр. осіли в околицях Бару). 1672 р. вони разом з татарами-липками пішли на службу Османській імперії та її молдовським васалам. На той час відчутно українізовані. На польську службу поверталися частково після 1677 р., а далі після 1699 р. (під іменем «волоських чемерисів»).

[73] *Тикоцин* – місто на Підляшші, де король Сигізмунд-Август наприкінці життя облаштував арсенал королівства.

[74] Нагадаю, що тих черкасів=мешканців Черкас Сарницький в «Описі давньої та нової Польщі» (1585) виводив від кимврів (вони таки для нього і кіммерійці).

[75] *Sarnicki S.* Księgi Hetmańskie. – S. 85. Цікаво, що за часів Сарницького тема ознайомлення Речі Посполитої з піхотними вміннями була популярна. Ось під Псковом 1581 р. гетьман Ян Замойський створив зі шляхти піхотний полк-регімент під керівництвом Миколая Уровецького (який раніше був ротмістром елітних гусар!) і він себе добре показав у військових діях, див.: *Glinka F., Fredro A. M.* Zwierzyniec Iednorozcow z przydatkiem rożnych mow, seymowych, listów, pism y dyskursow, tak polskich, iako y łacińskich. – Lwów, 1670. – S. 291.

[76] *Sarnicki S.* Księgi Hetmańskie. – S. 209-210.

Тут таки додав Сарницький і про козацькі сідла. Їх він зве «ярчаки» (це явно те саме, що і кульбака запорожців). Каже, що італійці сміються як чують про дерев'яні стремена, але козаку то все зручно, аби стріляти з лука (до того ж ярчак дешевший за сідло-кріселко). Вуздечка козацька також дуже проста, не рве рота тварині і не заважає їй їсти траву[77].

До цієї теми допасовані і спостереження Сарницького про луки. Там, зокрема, він записав, що коли «танок свій козаки чи татари починають і хмару стріл догори випускають, що і сонця не побачиш, буває то дуже страшно». Українці уходили за найкращих лучників Речі Посполитої – бо переповідає тут Сарницький й історію, якої був очевидцем (можливо, це 1554 чи 1558 рр.) – «панята волинські» в Бресті на очах короля ковпак догори в небо підкидали і влучали в нього, не даючи йому «добру хвилину» впасти на землю. Цьому дивувалися чужоземці[78].

До речі, про руську стрілецьку хитрість є ще запис Сарницького при описі артилерії. Там згадано, що «в Русі на кордоні, де гармат не мають, коли хочуть татар відстрашити, тоді розтруб[79] на кінець пищалі[80] вкладають, аби грім йшов з неї як з гармати»[81]. Козаків тут згадано і в підрозділі про порох і вогняні суміші. Серед останніх оповідається про «жибуру козацьку»[82] – запалювальну суміш на основі смоли (жибура – то щось брудне-намішане, каламуть).

У міркуваннях про організацію сторожи на степовому кордоні Сарницький оповідає, що сторожові пости зручно робити на курганах-могилах. А на Поділлі таких могил сила-силенна. Сторожують на них так – коня лишають внизу на припоні, вартовий нагорі. Як хоче спуститися, кидає шапку, щоб спостерігачу здалося, що то птах злетів, а сам тихо спускається.

---

[77] *Там само.* – S. 211.
[78] *Там само.* – S. 223.
[79] Дослівно «sztukę piasty».
[80] У піщалі калібр суттєво менший за гармату.
[81] *Sarnicki S.* Księgi Hetmańskie. – S. 165.
[82] *Там само.* – S. 164.

Сторожу навчають дивитися як блисне де світло вночі, а вдень – чи диму бува де не видно. Птахи як сполохані, то теж може бути знаком, що там люди з'явилися. Русини (Сарницький пише «Рус*аки*» – ймовірно, це спроба спопуляризувати варіант імені схожий на «Пол*яки*») також за рухом звіру в полях біля сіл домислюють чи йде «люд великий» – ті, хто і сполохав тварин з лісу. Кажуть також дивитися по росі на шляху (в смислі – її немає як люди пройшли), а також на бродах (де видно сліди того, хто переходив). Радять ще і прихиляти голову до землі («роси») – бо так можна відчути далекий тупіт чи звук голосу. Адже ж, як «хитро» сторожа стереже, так «хитро» і ворог стережеться, аби не помітили. Ось – щоб вогню і диму видно не було – його розводять в низинах («долках»).

Нападники не люблять червоного або білого («ясної барви») вбрання. Аби бути непомітними вони носять сірі шати (як мисливці, щоб їх птах не побачив). Власне, так само, зауважує Сарницький, і пірати на морі уживають паруса сірого кольору (його навіть «Венеційським кольором» звуть). Зрештою, як нападників мало, вони по багнюці («на болотах») кількаразово проходять – аби за числом слідів подумали, що їх багато. І усе те, має знати сторожа, щоб правдиві звістки гетьману постачати[83].

Далі є ще згадка і про шпигунів. Серед їх прийомів – перевдягання «у польські строї». Згадує Сарницький і свіжу роль татарських бранців (утримуваних по прикордонним замкам) і циган (=бродяг) у набігах кримців (1575-1577 рр.?)[84].

Цікаво, що присягу на шаблі Сарницький вважає татарським звичаєм. Саме татари на оголену шаблю ллють воду та промовляють клятву-закляття[85]. Від них і «поляки» (тут йдеться про мешканців Корони Польської загалом, включно з українцями) той спосіб перейняли[86].

---

[83] *Там само.* – S. 275-276.

[84] *Там само.* – S. 277.

[85] У фольклорі татар-ногайців сира вода символізує смерть, отже – то попередження для клятвопорушника?

[86] *Sarnicki S.* Księgi Hetmańskie. – S. 282.

У підрозділі про військові знаки звертає на себе увагу згадка «гетьманського барабану»[87]. Вона свідчить, що високий статус цього клейноду (у татар він був частиною церемоніалу зведення на престол кримського хану представником турецького султана, у козаків – це теж загальновійськова інсигнія) мав поширення по всій Речі Посполитій.

Про булаву цікаво, що її Сарницький вважає гетьманським атрибутом вітчизняного (загальнорічпосполитського) формату. Її носять у чохлі і добувають, аби подати знак вступити в бій (як ось це гетьман Я. Тарновський робив). До речі, у «татар» і «Москви» аналогом булави Сарницький зве канчук-«плеть»[88].

З огляду на уживання античного терміну «веліти» як відповідника козаків у творах Петриція і Старовольського (див. далі), згадаю як окреслює тих велітів і Сарницький. Для нього то середньоозброєні вояки – стрільці з лука та іншої дистанційної зброї[89].

Про козаків Сарницький згадує при описі «легкоозброєних». Їх він окреслює у порівнянні з важкоозброєними. Мовляв, оті з легкою зброєю і спис коротший носять і щит менший (як ось волоські щитки-«тарчики»). А інші «напівспис» мають, який «у козаків буває, котрі за собою його волочуть» (=сулиця-дротик?)[90].

Далі у Сарницького є згадка античних кочовиків, які практикували їзду одвукінь. Їх спадкоємцями він вважає «козаків подільських» і татар. Хоча, додає-міркує автор «Книг гетьманських», те можна мовити і про «нас» усіх (ймовірно, це натяк на сарматизм – де поляк=сармат)[91].

---

[87] *Там само.* – S. 289.

[88] *Там само.* – S. 290-291. Про канчук, яким «Москва» підганяє своїх вояків, змушуючи іти на штурм фортець див. також: *Там само.* – S. 400.

[89] *Там само.* – S. 304.

[90] *Там само.* Короткий спис можна було на петлі закріпити на сідлі і волочити вістрям по землі, якщо вершнику вільні руки були потрібні для іншого.

[91] *Там само.* – S. 378.

Є в тексті і «побутові» козацькі згадки. Ось у параграфі про солдатське харчування Сарницький оповів, що козаки вирішують проблему нездорової води під Києвом[92] заїдаючи її часником[93]. Він додавав і що всі русини також возять із собою бурдюки-боклаги[94] горілки – то напій дешевший за вино, а діє як своєрідний дезінфектор (як пише автор – «що вода застудить, то горілка відігріє»). Татари ж, коли ведуть бранців, поять їх юшкою, що лишилася після варення м'яса. А про морську воду Сарницький зауважив, що як просочити її через пісок, то вона вже не так шкодить[95].

А у параграфі про солдатський одяг-однострій є зауваження, як діє козак, аби йому мороз ніг не відморозив. Тут знову корисна горілка, котру і випивають для зігріву, і зовні ноги нею розтирають[96].

У параграфі про похідний порядок війська є запис, що нині турки з татарами мають своїх козаків, яких звуть акінджи («akonizie»)[97] і фаталі («fatales», гадаю, то від фат-Алі – у перекладі «перемога Алі»)[98]. Їх використовують для попередньої розвідки та прокладання (включно із дрібним ремонтом) шляхів для головного війська[99]. У австрійського імператора на козацько-розвідницькому місці перебувають гусари-угорці. На

---

[92] Про «нездорову» для приїжджих воду Дніпра див. далі і у Й. Верещинського.

[93] Сарницький пише, що використовують часник замість травикоростянки (скабіози; хоча, напевно, тут мова про т. зв. теріяк – легендарну лікарську універсальну протиотруту на основі трав) – отже, йому знані й інші (некозацькі) способи знезараження води.

[94] Їх зручність у тому що не треба возити з собою кухля.

[95] *Sarnicki S.* Księgi Hetmańskie. – S. 239-240.

[96] *Там само.* – S. 247-248.

[97] В іншому місці Сарницький переклав акінджи польською як «zaszkodni», себто *шкідники*, див.: *Там само.* – S. 360.

[98] До речі, цікаво, що Сарницький писав про *мішане походження* акінджи. 30 тис. склад тих розвідників-діверсантів-розбійників наповнюється ще й загонами з татар, мартолозів (вояків з підлеглих султану християнських земель) і волохів (васалів турків), див.: *Там само*. – С. 77. Отже, і ця «мішанка» ріднить акінджи з козаками.

[99] *Там само.* – S. 254.

морі козаки – то пірати, яких також уживають до розвідувальних дій[100].

Взагалі, козацькі риси у Сарницького хибно розглядати у відриві від характеристики татар. Їй він приділив кілька доволі розлогих параграфів у книзі 8-й «Про пустошення, про воювання землі».

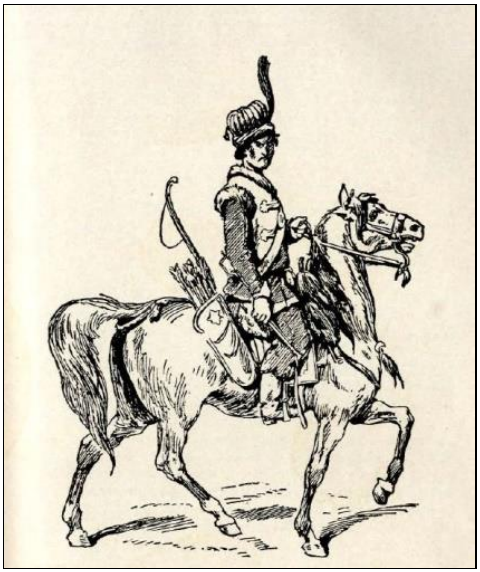

Ротмістр татарський.
Графічна промальовка для книжки Т. Корзона з картини 1660 р.

Починається сюжет з витлумачення імені «татари», зробленого у характерній для Сарницького манері – за співзвучністю слів[101]. Адже він гадає, що історично татари походять від античних скіфів[102]. То народ кінних стрільців з лука, звідки їх, мовляв, згодом і прозвали латинським терміном tarentinos/tarentini (тарентці), як то було і з мешканцями південноіталій-

[100] *Там само.* – S. 255.

[101] *Там само.* – S. 429-432.

[102] Скіфів-скитів Сарницький виводив від назви річки. Тут, напевно, йдеться про річку Стікс (Інгул), згадану Гомером у міфічній історії мандрів Геракла.

ського Таренту – теж добрими лучниками[103]. Тут цікаво, що апокаліптична середньовічна слава татар (людей з Тартару-пекла) Сарницьким вже забута – вони прості і зрозумілі стрільці з луків. Гадаю, це йому потрібно, аби далі протиставити лінію татарської простоти-примітивності образу польської складності-досконалості.

З тих лучників і слава давньої татарської доблесті. Але як винайшли рушниці у західних краях, а також і військова організація-дисципліна новочасна поширилася, то татарина стали мати (і то насправді так є – додає Сарницький) за легкого супротивника[104].

Автор зверхньо заявляє, що ось кожний, хто побачить на конях поляка і татарина, зауважить – перший виглядатиме як вправний споряджений лицар, а другий – як мавпа-блазень з сагайдаком[105]. Як поглянути на вбрання татар, пише Сарницький, то люд той не щититься добрим озброєнням – шабелька, кістень, сідельце нікчемне, коник приземистий, стремена дерев'яні, без шпор-острог. І непідготовленої збиранини у них багато на полі бою[106]. Сарницький риторично дивується як таке

---

[103] Цю байку-гіпотезу Сарницький переповідав і в іншому місці, при описі формацій різного озброєння, серед кінних стрільців, див.: *Там само*. – S. 304.

[104] Класична козацька дума про козака Голоту – вона про перемогу козака з рушницею над татарином-лучником. А венеціанець Гамберіні, зі слів старого козацького гетьмана (Я. Оришовського?) 1585 р. записав, що з татарами битися легко, бо то невпорядкований і погано озброєний набрід, який здатний лише на грабунок і втечу, див.: *Макушев В. В.* Восточный вопрос в XVI і XVII веках (по неизданным итальянским памятникам) // Славянский сборник. – Т. 3. – Петербург, 1876. – С. 8 (Отдел 1).

[105] Згодом Боплан (який також гадав, що і коні татарські негарні, хоч і витривалі, і верхи кримці їздять неправильно, хоч і вміло до того пристосувалися) згадав жарт, що татарин на коні виглядає *як мавпа на собаці*.

[106] У щоденнику Е. Лясоти є епізод, коли він 1594 р. на Запоріжжі допитував полоненого татарського мурзу. Той оповів австрійському дипломату, що лише *кожен четвертий* з тих, хто рушив у похід з ханом – гідний до бою.

вояцтво могло перемагати фалангістів Олександра Македонського та давніх римлян, від чиїх легіонів тремтів світ.

Далі оповідач згадує про харчування татар. На його думку, вони їдять «покорми козацькі» (це, напевно, у сенсі – усе що трапиться або те, що не треба довго готувати) і гидке недоварене м'ясо з котлів. Ці котли – колоритна риска татарського війська, бо до кожного прив'язаний цілий підрозділ («рота»)[107]. Відтак, якщо знаєш кількість котлів – то і число вояків легко обрахуєш.

Сарницький «чув» – татари мало того, що непідготовлених («халастру») в стрій ставлять, але й ще і імітують вершників – «тіні в ковпаках» на коней садять. Всаджують також і бранців верхи – у своїх сірмязі і ковпаку – а самі у легкому кафтані-тілогрійці («telej») їдуть, в шапці-магерці того таки бранця. А то для того, щоб на вигляд їх більше здавалося.

Як сам хан-«цар» або син ханський в похід іде, то з невеликих труб трублять негучно, а радше джизчать («як мухи рояться») чи як хлопці, коли навчаються на сопілках грати[108]. Це для того, щоб не сполохати людність, на яку нападають. Як каже Сарницький – «для злодійського вояцтва злодійське і трубіння мусить бути».

До розбійницьких речей пристосоване і все татарське військове спорядження – кінь, шати, корогва (замість неї у татар кінський хвіст з китицею на кінці), сідло, сурма-трубка[109]. Нічого там показного на вигляд чи гучного на звук

---

[107] Тут варто згадати *Джованні да Лукка* опис кримських татар 1630-х рр., де згадано про один котел-казан на десяток татарських вояків, див.: *Юрченко П.* Описание Перекопских и Ногайских Татар, Черкесов, Мингрелов и Грузин. Жана де Люка, монаха доминиканского ордена (1625) // ЗООИД. – Т. XI. – 1879. – С. 480.

[108] У Дж. да Лукка – у кожного десятника татар малий барабанчик на луці сідла, а у кожного вояка дудка (свисток?), щоб зібратися при нагоді, див.: *Там само.* – С. 480. Отже, «козацький свист» – він мабуть звідти.

[109] У Дж. да Лукка «джентльменський набір» спорядження воякататарина включає: дерев'яну чашку-піалу чи шкіряний бурдюк досить великого розміру (так щоб при нагоді і коня напоїти), канчук,

не знайдеш – усе найпростіше і найскромніше. Ось навіть вудила і вуздечка зроблені так, аби, не знімаючи їх, кінь міг їсти смачну травку під копитами.

Татари мають добру розвідку. Звістки їм постачають їх «побратими» серед циган, євреїв і вірмен. Але до того ще – для певності – нападники пускають попереду кількатисячний загін. Той авангард, вступивши у коронні кордони, тихцем перевіряє інформацію, а також сіє дезінформацію – що татари прийшли на допомогу за закликом короля; що йдуть походом на Москву або теж – на Угорщину, за наказом турецького султана (а тут просто повз проходять); що у них в землі голод чи їх пограбували-спустошили козаки; що зараз мор-епідемія і т. ін.

Захоплених людей швидко відпускають і явних шкод не чинять. Але розпитують, що там король поробляє і пани-урядники, де військові підрозділи стоять, а чи близько кордону? Якщо чують, що військо готове до оборони, то можуть і відступити швидко, хіба кільканадцять сіл прикордонних пограбувавши. Утім, як дізнаються, що армії-сторожі на Україні немає, то дають хану звістку, щоб посилав за ними інші орди або і сам їхав, бо зараз час слушний.

А коли прибуде велике військо, то воно вже має все «зрейстрованим» – обрахованим і розвіданим силами наперед висланого авангарду. Знають чого побоюватись, куди варто рухатись, як далеко можна зайти без тривоги, де кіш розложити, в котрі боки чамбули розпустити і через який час ті загони треба повернути назад. Усе оце вони виписаним, ба ледь не вимальованим наперед отримують. Інформаторами виступають почасти бранці, а почасти євреї і цигани.

Навіть коли раптом почують, що на них йде військо, встигнуть відступити-ухилитися бою. І десь в полях перечікують загрозу – подоляни кажуть на це, що «татари западли» (пропали-зачаїлися). А вже як люди повірять, що вони до себе назад повернулися або на Москву пішли, то з тих піль вночі

ніж, шило з мотузкою, нитку, ремінці (для починки зброї) і міцні шнурки (в'язати полонених), див.: *Там само.* – С. 480-481. З бурки миттєво роблять палатку, бо і жерді з собою беруть.

вирушають у новий наскок в бік лісів, які від Бару починаються. Бо, пише Сарницький, і місяць просто неба попрактикувати життя-настанови давніх лакомоденян ті нападники здатні (це зрівняння татар зі спартанцями вельми цікаве[110], бо згодом і козаків з тими античними войовниками порівнювали).

За «двадцять миль» (себто десь за понад 120 км) від межі, яка визначена за край, куди сягне набіг, закладають табір-кіш. Його татари вже «нашим звичаєм», себто за прикладом коронної армії, почали і валом обкопувати. А до того лише мішками-паками і сідлами-«ярчаками» обкладали. Ханові-командувачу копчик-узвишшя насипають. А з повсті ставлять намет-юрту чи кибитку (бо кибитка з повсті – то їх «доми» в землі їхній).

Заклавши цей кіш, виряджають одвукінь загони, які за добу на двадцять міль (=понад 120 км) віддаляються. Це правдива інформація – зауважує Сарницький (бо для польського та ширше європейського читача, такі рекорди були незвичні і викликали сумнів). Але це лише швидкість для отих загончиків – так би мовити, на час надзвичайних обставин. Щодня такої прудкості не покажеш, якби навіть залізні коні мав.

Загончики йдуть на це, аби обігнати звістку про напад і захопити побільше людей «на подушці» чи то зненацька. Вони діють ніби як крила неводу, як охоплють-загоняють здобич у матню-мішок.

Зрештою, підсумовує Сарницький, то і є вся «сума вояцтва і хитрості поганської», про яку він чув. Цікаво, що автор «Книг гетьманських» підмітив, що подібним способом і пірати діють (це ще одна ниточка, що єднає татарський і козацький наративи). Насамкінець Сарницький зауважує, що така технологія набігу не пристосована до того, аби глибоко заходити на територію супротивника – лише швиденько пограбувавши, відскочити назад, як вовк до ями-лігва.

---

[110] Цікаво, що Сарницький знаходив не лише античність у татар, але і татар в античності – див. параграф «Приклад татарської битви», де йдеться про війну Цезаря і Помпея (там в описі і згадка військового прийому «татарський танок» є): *Sarnicki S.* Księgi Hetmańskie. – S. 326-330.

Як бачимо, ознаки «легкого», «хитрого», «злодійського» війська виглядають украй знайомо для козакознавця. І навіть сам Сарницький неодноразово уживає до татар і козаків одні й ті самі слова і теми. Згодом такий підхід тільки поширюватиметься.

Після цього «загального огляду» Сарницький приділяє увагу і деяким окремим сюжетам. Зокрема, докладно оповідає про «татарські шляхи», котрі їм слугують для набігів на Корону Польську. Тут особливо цікаве, що власне старими татарськими шляхами Сарницький лічить тільки Кучманський (найзручніший) і Чорний (зручний для менших сил). 3-й, Волоський шлях, він вважає новим – низові козаки перекрили Запоріжжя[111] і татари вимушені переправлятися лише зовсім внизу Дніпра і йти на молдовську Тягиню-Бендери, а вже звідти організовувати набіги на коронну Україну[112]. Цікава також згадка «старих козаків», яких Сарницький просить поправити, як він десь в описі помилився (отже, козацькі експерти тоді вже знані).

Далі є два оригінальні параграфи з описом поведінки загонів татар, розпущених для пустошення України, а також індивідуальні способи русинів-українців уникнути-пом'якшити шкоди під час такого «зататарування». Вінчає сюжет останній підрозділ «Поради проти наїздів татарських»[113], де знову маємо згадки козаків.

До речі, про план використання для оборони кордону озброєних цивільних – селян і міщан – цей текст говорить окремо. Тут Сарницький згадує досвід Угорщини, яка заохочувала стрілецькі навички у простолюду. Але ставити знак рівності між озброєними цивільними і козаками він не поспішає.

---

[111] Тут не в сенсі заблокували. Може, козаки і не ставали битися, скажімо на Кічкаській переправі біля Хортиці, але звістку про татар до українських коронних урядників відправляли – отже, набіг-сюрприз зривався.

[112] Ймовірно, саме ця активізація змусила гетьмана коронного Я. Замойського закласти 1579 р. Шаргород – нову подільську фортецю проти Тягині.

[113] *Sarnicki S.* Księgi Hetmańskie. – S. 438-440.

Для Сарницького «низові козаки» – то окремий «цех». Отже – вони ремісники війни, люди, котрі оволоділи її мистецтвом. Їх треба «замножити» у країні. Для цього, за т. зв. «претвичевою порадою» (отже, за міркуваннями ще з 1550-х років), слід надавати запорожцям «боярства» – бояри (замкові та інші) тоді були фактично нижчим щаблем привілейованого лицарського стану[114]. Плюс козакам треба «на шаблю» дати те, що татарам дають[115] – отже, переспрямувати кошти татарських упоминків (то такі собі відкупні, релікт данини[116]) на тих, хто боронить від ординців.

До потреб України Сарницький пропонує ужити й «іспанський» рецепт. Бо тогочасні іспанці були постійно загрожені від нападів маврів з моря. Тому вони розбудували на узбережжі лінію укріплень та сигнальних постів, які димом подають сигнали у глиб країни.

Таку лінію Сарницький пропонує створити між Дніпром і Дністром. Каже, що ось ще Б. Претвич вказав тут місця зручні для будівництва замків[117]. А щоб полегшити завдання будівникам, той таки барський герой пропонував у лісах під Баром

---

[114] На Київщині варто ще враховувати, що і місцевих татар, які збройно служать на війні, за часів ВКЛ трактували на рівні зі шляхтою, див. зокрема королівський лист у Київський повіт від 3.I.1566 р.: *РИБ.* – Т. XXX. – Стлб. 844-845. Такі татари також легко козачилися, але претендувати на шляхетський статус не припиняли.

[115] Окреслення данина «на шаблю», напевно, стала річ щодо татарських упоминків. Бо згодом і Ш. Старовольський писав про виплати-юргельт «*на шаблі або на кожухи*», див. посилання на «Pobudka abo rada na zniesienie Tatarów Perekopskich» (Краків, 1618) в: *Кулиш П.* История воссоединения Руси. – Т. 1. – С. 53.

[116] До речі, Сарницький вище згадував як варіант (щоправда, вже не популярний) протидії татарським набігам – повернутися до виплат данини татарам, «по червоному злотому на шаблю». У цілому, козаку-найманцю, за нетривалий похід, тоді, справді, платили десь так само.

[117] У іншому місці книжки є згадка поради Претвича збудувати замку на Чорному шляху, див.: *Sarnicki S.* Księgi Hetmańskie. – S. 433. Після руйнування Звенигородки (на Черкащині) татарами 1541 р. це тоді, справді, було нагальне питання.

робити заготівки, а потім розбирати, вантажити на кілька тисяч возів і завозити на обране місце.

Сарницький згадує приклад росіян, які річкою доставляли так розібрані замки під час успішної війни з Казанським ханством (мова явно про Свіяжськ, який став опорою взяття Казані 1552 р.). Тому він пропонує «модифікувати» план Претвича – аби не возити возами, сплавляти плотами Дніпром «у Києва зроблені і розібрані» замки, щоб на місці лише поволі дахи поробити. Сарницький також пише, що і німецький спосіб земляних укріплень – «валів і окопів» – також цілком ефективне рішення. Так, можна відновити купу українських руїн замків, які вже чимало років лежать спустошені.

Цікаво, що тактику «випаленої землі» Сарницькій пов'язав не зі скіфами («скіфська війна» модерної військової літератури), а зі свіжим прикладом війни французького короля Франциська з імператором Карлом V. Тут таки згадана і порада з Поділля, де полонений татарський мурза казав місцевим – запобігайте татарським нападам шляхом випалення трави в степу перед нападниками.

Згадав Сарницький і поради з розряду очевидних. Мова про ідею тримати на кордоні постійне військо («жовнірів певний почет»). За автором «Книг гетьманських», то «старих панів порада» (себто давно відома).

Ну і зрештою, навів Сарницький і так само «очевидну» пораду хана Хаджи-Гірея – засновника Кримського ханства. Той на схилку життя (себто перед 1466 р.) радив королю Казимиру допомагати укріпленню замків на Поділлі і Волині. Бо навіть назва замок (arces) від стримування ворогів (arcendo hostes) походить.

Вінцем зусиль першого річпосполитського покоління козакознавців була творчість ***Бартоша Папроцького*** (1543 – 27.XII.1614). Хоча цей співець Поділля мав чимало приводів для занять козаччиною[118] і його погляди на неї сформувалися

[118] Ширший огляд українознавчих студій Папроцького див.: *Вирський Д.* Війни українні… – С. 28-33. Без його творів «Паноша, себто уславлення панів земель руських і подільських» (Краків, 1575),

саме у 1570-і рр., безпосереднім стимулом для підсумування своїх знань для нього стала характеристика козаків з 1596 р. Її німецький історик-журналіст Міхаель Янсоніус (Jansonius або Isselt, 1530/40-1597) вмістив до видання-випуску міжнародної латиномовної квазігазетної хроніки «Меркурій Галло-Бельгійський або Справи з Галлії та Бельгії переважно, а також … Польщі … від липня 1594 р. аж до 1596 р. …» (Кельн, 1596).

З цієї книги Папроцький широко черпав інформацію і цитати для свого «Саду королівського» (Прага, 1599)[119]. Але саме козацький уривок, який, до речі, у «Меркурії» майже дослівно повторює Гейденстейна (про нього див. далі), його не задовольнив. Папроцький цей матеріал цілком переробив. Причому, за інформативністю текст від того явно виграв.

Розпочинає оповідь про козаків Папроцький з географічної локалізації їх місць перебування. Це острови у широких місцях на Дніпрі, «що більше в татарських, аніж Подільських, польському королеві підлеглих, країнах розташовані». Зауважимо – аби винести Запоріжжя за кордони Речі Посполитої у Папроцького був певний інтерес, бо якраз тоді австрійський імперський уряд пробував залучити козаків на службу імператору. А оскільки польський король дозволу на вербунок своїх підданих не давав, то, зацікавленим у запорожцях, було вигідно вважати їх непідлеглими Короні.

Тут таки слід враховувати і певні контексти козацької війни 1591-1593 рр. Зокрема, убивця К. Косинського кн. О. Вишневецький 23 травня 1593 р. заявляв, що цей козацький ватажок присягнув на вірність московському великому князю, який,

---

«Історія жалісна про прудкість та лють татарську і про мордування та псування земель руської та подільської» (Краків, 1575), «Гніздо цноти» (Краків, 1578) і «Герби рицарства польського» (Краків, 1584) тогочасне українознавство сильно збідніло б.

[119] Ширше про цей твір див.: *Вирський Д.* Козаки і Тринадцятирічна війна в Угорщині за виданнями Б. Папроцького ‘Сад королівський’ та ‘Діадох’ // Academia. Terra Historiae. Студії на пошану Валерія Смолія. У 2-х кн. – Кн. 2: Простори історика. – Київ, 2020. – С. 301-316.

мовляв, вже титулується (у листі до тих таки запорожців) «царем запорозьким, черкаським і низовим»[120].

Папроцький далі зауважує, що Військо Запорізьке – то явище ще досить свіже, бо на Запоріжжя, «ледве не за нашої пам'яті, заїжджати почав люд лицарський, аби з поганими татарами щастя своє випробувати». Причому, злочинці-вигнанці стали прибувати сюди вже потім[121]. Отже, як бачимо, за Папроцьким, засновники Війська Запорізького – лицарі, а не злодії[122].

Відзначив оповідач і дуже динамічне зростання із часом кількості запорожців. Він пише, що, «коли їх спочатку було

---

[120] *Listy Stanisława Żółkiewskiego* kanclerza koronnego i hetmana 1584-1620 / Wyd. J. T. Lubomirski. – Kraków, 1868. – S. 27. Знана і царська грамота донським козакам від 20.III.1593 р., де є згадка що «запорожский гетман Хриштоп Косицкий» з військом прийде на Сіверський Донець для спільного з росіянами походу проти кримського хана, див.: *Собрание государственных грамот и договоров*, хранящихся в Государственной Коллегии Иностранных Дел. – Ч. 2. – Москва, 1819. – С. 126. Отже, звідси беруть початок думки про *козацьку удільну державу* артикульовану по тому Й. Верещинським? Не можна виключати, що ідея козацької удільності, то спадщина кінця 1550-х рр., пов'язана з авантюрою кн. Д. Вишневецького-Байди (але без збережених документів, то наразі лише гіпотеза).

[121] Цікаво, що за московським кордоном злочинців у козаки відправляли «у заслання». Ось в царському указі 1582 р. читаємо: хто «будет уличен в составе [=подлоге] и в кромоле, и такого лихого человека казнити торговою казнью да *сослати в козаки в украйные городы*», див: *Акты исторические*, собранные и изданные Археографической комиссией. – СПб., 1841. – Т. I. – С. 271 (№ 154, XX).

[122] Взагалі стосунок історичного Запоріжжя до злодіїв не такий вже простий. Цікавим тут є аргументація у справі вимог видачі Тимошки Анкудінова 1649 р. Б. Хмельницький тоді твердив, що Анкудінов сказався винним у вбивстві, а таких з Війська Запорізького не видають (нехай хоч короля вбив!). А російський посланець переконував гетьмана, що Анкудінов самозванець і крадій (вкрав з казни 100 руб.), а такого можна видавати, див.: *Воссоединение Украины с Россией*. Документы и материалы в 3 тт. – Т. 2. – Москва, 1953. – С. 180-193. Отже, на притулок на Запоріжжі могли претендувати не буденні злодюжки, а власне «політичні» вбивці – *ізгої-вигнанці* (практика добре знана з побуту скандинавів доби вікінгів)?

кілька сотень і то багато здавалось, а наразі їх вже і по кількана-дцять тисяч знаходиться» (у пізнішому чеськомовному перевиданні цього тексту – у «Діадоху» з 1602 р. – мова не про «кількана-дцять» тисяч, а просто про «тисячі» – мовляв, лік вже не на сотні, а на тисячі). Не виключено, що початково Папроцький свідомо завищував кількість запорожців, аби більше зацікавити влади імперії[123].

Більшість козаків – то «худі пахолки», себто люд не родовитий. Але і їх оповідач уважає за «поштивих», себто людей гідних. Зауважимо, що визначення «худі пахолки» було, напевно, вельми популярне, бо використане також і у Гваньїні видання 1611 р., де в параграфі «Що означає ‘козак’» міститься твердження: «Слово ‘козак’ є татарським, але козаком називається русь. Це слово тлумачиться так: бідний пахолок, який шукає собі здобичі, але нікому не підлягає[124], служить за гроші тому, кому хоче [підкрес. – *Д. В.*]»[125]. Утім, у випадку Гваньїні-1611 могло йтися і про пряме запозичення з Папроцького.

---

[123] Нагадаємо, що знаний самозваний гетьман *Станіслав Хлопицький* озвучив 1594 р. австрійському імператору цифру 8-10 тисяч запорожців. Хоча ось вже 1596 р. Й. Верещинський обраховував потенціал козацтва на 20 тис. вояків, див.: *Війську Запорозькому пресвітлий виказ*, як і з боку виховання, так теж вічного забезпечення на Задніпров’ї. 1596 // Україна: антологія пам’яток державотворення, X-XX ст.: у 10 т. – Т. 3. – Київ, 2008. – С. 30.

[124] Пісня про козака Плахту 1625 р. висловилася про це так – «Козак щаслив, хоть [і] не богат, нікому ніц не виноват. Він горує, він чатує: де пойду – здобуду». У Московському царстві з його формалізмом знаний випадок під час холоду і голоду 1601-1603 рр., коли бояри виганяли своїх холопів, яких не могли прогодувати. То тим вигнанцям в урядовому Холоп’єму приказі давали документ, який дозволяв їм уходити в козаки. Так що погляд «козак = людина без пана» був, справді, поширений.

[125] *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії. – Київ, 2007. – С. 748. «*Худим пахолком*» зве себе С. Наливайко у листі до короля з січня 1596 р. (див. далі). Можна також згадати означення «*чорні пахолики*» для окреслення рядового складу запорожців у реєстрі виплати «жолду» за Лівонську війну 1601-1603 рр., див.: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. VII. – Київ, 1995. – С. 282.

Не виключено також, що характеристика «худі пахолки» для запорожців стала популярною у зв'язку із справою Зборовських 1583-1584 рр. Адже відома іронічна характеристика дому Зборовських як «кухні худопахолків» (лист Криштофа Зборовського до брата Самуеля від 17.VII.1583 р.)[126].

Але повернемося до розбору тексту Папроцького. Авторитет низовців як вояків був високий, адже «для вправляння у лицарських справах туди їздять, і з панят руських, подільських та польських до них немало заїжджає, бо між них добре вивчиться можна в порядку і в чуйності лицарській».

Тут зауважимо, що на Запоріжжя фактично перейшов давній образ Русі як *військової школи*, «гімназії справжньої доблесті», який подибуємо, наприклад, у творчості С. Оріховського-Роксолана (див. «Напучення польському королеві Сигізмунду-Августу», першодрук 1543 р.). Еразм Глічнер (1535 – 1603) у трактаті «Про виховання дітей» (Краків, 1558) подібно писав про Поділля (див. параграф «Школи подібні Поділлю», де твердилося «школи або колегії великою мірою подібні жовнірству або козацтву – біля котрої справи пораються на Поділлі або на Україні поштиві і визнані люди»; акцентувалося, що саме козаками стоїть у країні оборона від татар; серед героїв козаччини називалися Б. Претвич, князь Вишневецький – йдеться явно про Дмитра-Байду та «Прокоп» – напевно, то брат коронного гетьмана і стольник львівський П. Сенявський, який помер у 1566 р.)[127].

---

[126] *Andreae Recicii* instigatoris regii V. nob. Accusationis in Christophorum Sborovium actiones tres: De fide publica; De praescriptionibus ante iudicium oppositis; De criminibus. – Kraków, 1585.

[127] *Erazma Glicznera* Książki o wychowaniu dzieci / wydał W. Wisłocki. – Kraków, 1876. – S. 89-90. Поділля як військову школу для молоді (як для шляхтича, так і для його слуги-пахолка) описував у «Паноші» (Краків, 1575) і сам Б. Папроцький. Що Україна має бути «*школою рицерською*» пишуть анонімний «Вотум шляхтича польського… 1606» (з посиланням на книжку «біскупа пограничного» Й. Верещинського – напевно то «Публіка» з 1594 р.) і М. Пашковський (Задора) в «Трактаті про наступальну війну» (15.XII.1612). Про

Цікавиться Папроцький і термінологією. Про своїх героїв він зауважує, що «русаки* звуть їх козаками запорозькими». Знає історик й інший термін – «Низові Козаки». Він просто і зрозуміло пояснює походження обох назв: *перша* – від дніпровських Порогів, про які оповідач «Саду королівського» відає, що їх дев'ять (у «Гербах» з 1584 р. Папроцький згадував про 12 порогів) і вони обмежують можливості судноплавства по Дніпру для морських суден; *друга* – від того, що запорожці «низько на кінці ріки Дніпра мешкають».

Знає Папроцький і про головну зброю, що забезпечила успіх Війська Запорізького – то «Стрільба» (вогнепальна зброя). Її у запорожців «багато», і її береже-охороняє постійна сторожа на островах. До речі, це, власне, новий – «запорізький» – козацький мотив; раніші «подільські» образи – вони про козаків-*вершників-лучників*.

Взагалі респектабельність Війська Запорізького Папроцький явно виопуклює. Воно 1) *багате* (за рахунок здобичі). До речі, цікаво, що у ранішому описі поїздки С. Зборовського на Запоріжжя 1579 р. Папроцький згадував і місцеву «нужду» та «недостатки», а тут про це автор воліє мовчати. Далі за текстом йдеться про те, що Запоріжжя 2) *грізне* сусідам (татарам і московитам). Зрештою, воно і 3) *самодостатнє* і може саме забезпечувати себе харчами (дичиною і рибою).

Зауважив Папроцький і специфічне братство запорожців, коли багатим є передусім спільнота-Військо, а не окрема людина[128]. Хоча, знає він, що є у козаків і особиста власність.

Зрештою, згадує Папроцький і про сезонний характер козакування – коли запорожці «на зиму по містечках і по селах Подільських та Волинських розходяться і на весну чекають». А «потім знову сходяться на свій острів і з нього в краї поганські

те, що «*Поділля з Україною школою називано*», є і творі В. Кіцького «Діалог про оборону України…» (Добромиль, 1615).

* Папроцький зазвичай вживає саме цю мовну форму етноніму (замість традиційнішої «*русини*»).

[128] У скруті, на загальну користь, Військо мало змогу реквізувати особисті статки будь-якого козака – з обіцянкою відшкодувати з майбутньої здобичі.

або де їм любо буде йдуть». До речі, обмовка про єдиний (центральний?) «острів» цікава, оскільки у своїх «Гербах» Папроцький досить докладно описав головний осідок запорожців 1579 р. – острів Томаківку. Останній «є так широкий, що можуть на ньому сховатись 20 тисяч чоловік і немало коней». При тому острові «є озеро <затока?> велике і дуже рибне». Щоправда, далі, за тим таки оповіданням з «Гербів», Військо низовців, на чолі із С. Зборовським, якось швидко перебралося на Чортомлик.

Таким чином, «козацький сюжет» закоренився у річпосполитській літературі з середини XVI ст. Зауважимо, що згаданими авторами гурт тогочасних річпосполитських «козакознавців» не вичерпується, утім інтерес інших істориків і письменників до цієї тематики був більш «принагідним».

Ось, для наочності, кілька прикладів. Маємо сусідні-взаємопов'язані гасла «Низові козаки» та «Татари козаків бояться» у відомому латиномовному трактаті *Мартина Броневського* (пом. 1593) «Опис Татарії» (1579; ширше відомий став вже після друку в Кельні 1595 р.). Він претендує на «погляд очевидця», бо написаний за особистими враженнями автора від посольств до Криму 1578 і 1579 рр.[129].

Тут маємо такий текст: «Бо особливо від козаків низових – наших людей, які вниз течією річки на човнах туди забрідають, звідти і назва тих стрільців-мушкетерів, котрі навесні-влітку і восени Бористеном на човнах великих та малих безперервно блукають, раптово і руйнівно на тих [татар] набіги роблять, які дуже [того] бояться»[130]. До речі, про подільських «козаків» –

[129] *Martini Broniovii* <…>, Tartariae descriptio, antehac in lucem numquam edita, cum tabula geographica ejusdem Chersonesus Tauriae. <…>. – Coloniae Agrippinae, 1595. – P. 4.

[130] Припускаю, що саме від М. Броневського може походити інформація про запорожців, яку подав у своєму донесенні до Ватикану (лист кардиналу Коменсі) від 15.VIII.1579 р. папський нунцій у Польщі *Джованні-Андреа Каліґарі* (римський дипломат тоді виявляв зацікавлення стосунками з Кримом, хоча у донесенні козаки з'являються в зв'язку із авантюрою І. Підкови та його спадкоємців). За цим текстом, козаки є плем'ям, змішаним з різних народів: поляків, русинів,

які, як і татари, «в полях безперервно блукають», де на них чигають смертельні «битви та небезпеки, коли їх, буває, оточують нерівні сили» – Броневський мовить окремо.

Не зайве додати, що Броневський починав як підлеглий галичанина *Андрія (Анджея) Тарановського* (пом. після 1579), глави посольства до Туреччини 1569 р. Польські посли тоді з Константинополя рушили слідом за турецьким експедиційним корпусом, який мав, спільно з кримцями, штурмувати підросійську Астрахань. Опис цієї виправи Тарановським був виданий німецькою мовою (Нюрнберг, 1571); відомим є також і полономовний рукопис (з нього оповідання видане у середині XIX ст.[131] та, зі скороченнями, століттям по тому[132]). Окремі пасажі з цього твору (здебільшого ілюстрації степового побуту) також не раз уживали річпосполитські «козакознавці».

угорців, іспанців, італійців та ін. Вони мешкають без жінок і дітей понад берегами Дніпра та на деяких його ж островах. Перебувають у постійній війні і живуть з грабунку. Вони є християнами і присягають бути ворожими до турків і татар. У бою відважні і через це носять ім'я *козаків*, що по-татарські означає добрих вояків. Багато молодих відщепенців [=недолугого мотлоху], які не хочуть працювати або не можуть жити на батьківщині через вчинені злочини, йдуть туди і слухаються своїх ватажків, котрі миттєво реагують на здобич і небезпеку. Буде їх близько 4 тисяч. Клопоти із ними розпочалися не більше 15 років тому, бо раніше мали повагу польських королів, а зараз шануються менше [1578-15=1563 р., це рік молдовської авантюри Д. Вишневецького, отже турбувати уряд запорожці стали коли «полізли» до Молдови?], див.: *Monumenta Poloniae Vaticana*. – T. IV: I. A. Caligarii nuntii Apostolici in Polonia epistolae et acta 1578-1581. – Cracoviae, 1915. – P. 42.

[131] *Podróże i poselstwa polskie* do Turcyi, a mianowicie: podróż E. Otwinowskiego 1557, Jędrzeja Taranowskiego Komornika J.K.M. 1569, i Poselstwo Piotra Zborowskiego 1568. – Kraków, 1860. – S. 41-63. У Москві зберігається ще один «короткий опис» тієї подорожі до Константинополя, а звідти до Астрахані, див.: *РГАДА*. – Ф. 12 (Справи про Польщу і Литву). – Оп. 1. – Спр. 7 (12 арк.).

[132] *Antologia pamiętników polskich* XVI wieku. – Wrocław, 1966. – S. 203-216.

Варто наголосити, що якійсь час цілий «козацький сюжет» був прив'язаний до Поділля. І надалі ця подільська призма зберігала важливість для сприйняття-освоєння образу козаччини історіографією Речі Посполитої (наприклад, перенесення на Запоріжжя русько-подільського мотиву «військової школи»).

Як свідчить уривок з Оржельського, траплялися навіть вагання щодо поширення терміну «козаки» на запорожців-«низовців». Взагалі поняття «*за*-порогу» та «низу» дуже символічно підходили для акцентування на маргінальності козаччини у річпосполитському суспільстві та на ваганнях Вітчизни щодо визнання спорідненості із цими своїми занадто орієнталізованими, «потатарених» дітьми.

Тому автори, які почали вдивлятися у деталі, були схильні шукати «екзотику» – і знайшли її, передусім, в козацькому мореплавстві. Козак-пірат – це нова риска образу низовця з кінця 1570-х рр. (причому, вельми респектабельна, для європейця доби Великих географічних відкриттів[133]). Вона, до речі, акцентувала на новизні явища (козаки – то «відповідь» Сигізмунда-Августа на турецьких берберів-піратів Сулеймана Пишного).

Новий (розширено-інтегрований) погляд на козаччину, здається, поширюється з творів *Мацея Стрийковського* (написані між серединою 1570-х і 1582 рр.)[134]. Тут козацтво представлене як явище «одвічне» для литовсько-руського суспільства, рід легкоозброєного вояцтва – органічна частина збройних сил ВКЛ (у долюблінських кордонах). Адже термін «козаки» повсюдно уживаний як на сторінках «Хроніки» Стрийковського (хронологічно доведеної лише до 1506 р.), так і у його ж віршованому описі битви з росіянами на Улі 1564 р.[135].

---

[133] Навіть сучасна світова історіографія має до ранньомодерного піратства сентимент. Ось Н. Фергюсон в бестселері «Імперія» («Імперія: як Британія створила модерний світ», 2003) оголосив піратів справжніми творцями Британської імперії.

[134] До певної міри це реванш «великолитовської лінії» (*a la* Михалон Литвин). Її освоїли і включили до річпосполитського канону.

[135] *Wojtkowiak Z.* Odnaleziony tekst Macieja Stryjkowskiego o bitwie z Moskwą 1564 roku i inne rewelacje w zbiorach rosyjskich i nie tylko. –

Зрештою, спостерігачами – від самого початку осмислення нового явища – усвідомлювався конкурентний потенціал козацтва щодо шляхетства. Утім, не відкидалася можливість інтеграції першого із другим (за лінією: козаки=вояки → вояки=лицарі → лицарі=шляхта).

Життя козаків з грабунку вже трохи бридило сноба-шляхтича (який волів війни для слави). Та, оскільки грабувався зовнішній ворог країни, шляхетське суспільство готове було виявляти тут терплячість (бо ж мав місце і свіжопосталий московський конкурент, який також претендував на те, аби очолити християнський натиск на ісламський Степ та використати прикордонне козацтво).

Таким чином, у перших «річпосполитських» літературних осмисленнях козаччини з 1560-х – 1570-х рр. її позитиви відчутно переважували негативи. І тут письменники були солідарні з урядом, який конституцією-постановою коронного гетьмана Ю. Язловецького 1571 р., приватно-королівським привілеєм Стефана Баторія 1582 р. та сеймовою козацькою реформою 1590-1591 рр. фактично легітимізував козаків як соціальну верству річпосполитського суспільства.

Poznań, 2010. – 122 s.; *Дзярнович О. И.* Поэма Матея Стрыйковского «Битва под Улой» (1564 г.): образный ряд и событийная конкретика // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana = Петербургские славянские и балканские исследования. – СПб., 2010. – № 2 (8). – С. 127-134.

Розділ 2
1580-і – 1621. Права «през шаблю» здобуті: від здобичництва до армії-Війська

(Р. Ґейденстейн, Й. Бєльський, Й. Верещинський, С. Наливайко, Ш. Пекалід, К. Рангоні, М. Пашковський, А. Любенецький, К. Пальчовський, С. Лубенський, Я.-І. Петрицій)

З «освоєнням» Війська Запорізького Річчю Посполитою, яке завершується, як вже йшлося, *у 1580-х рр.*[1], описи козаччини набувають акцентів власне «внутрішнього» феномену і проблеми з життя країни. Тут особливо вчасно (і гучно!) прозвучала справа підозрюваного у державній зраді С. Зборовського, страченого 1584 р.[2]. Його співпраця з низовцями, «які легко лад розхитують»[3], вважалась «компроматом» та жваво обговорювалася[4].

Так, у творі «Uwagi ze strony Jana Zamojskiego nad pieśnią o uwięzionym Samuelu Zborowskim» / «Зауваги з боку Яна Замойського щодо пісні про ув'язненого Самуеля Зборовського»[5] міститься твердження, що «не на Низі шукають смерті пошти-

---

[1] Якоїсь примітної «рубіжності» у 1580-х рр. немає. «Герой» (козацтво) просто вже знайомий, він втрачає чужість-новизну. Та й «біологічно» змінюється покоління козакознавців – отже, створюються умови для першої ревізії образу.

[2] До того часу був лише один прецедент залучення низовців до внутрішніх справ Корони – у 1575 р. коронний гетьман Ю. Язловецький привів загін козаків до Львова і у цьому добачали форму тиску на шляхту, яка обирала нового короля. До речі, Зборовські тоді були союзниками Язловецького, отже могли ще тоді звернути увагу і на запорожців (запрошувати С. Зборовського до себе низовці також їздили до Львова 1578 р.).

[3] *Andreae Recicii* instigatoris regii V. nob. Accusationis in Christophorum Sborovium actiones tres. – P. 84.

[4] Див: *Pamiętniki* o Samuelu Zborowskim / zebrał L. Siemieński. – Poznań, 1844; *Pamiętniki* do życia i sprawy Samuela i Krzystofa Zborowskich / zebrał Ż. Pauli. – Lwów, 1846.

[5] Особисте авторство Я. Замойського тут вельми сумнівне.

вої». Бо нема там жодних авторитетних людей, до яких дослухалися б король та Річ Посполита[6].

Тут, принагідно, іронізовано з того, що запорожці звуться лише за іменами[7] – «Лук'ян, Сахно, Мох, Гришко, Микита – ну, чисті сенатори!». І, врешті-решт, підсумовано: «не таємниця, на чому ґрунтують своє життя Поляки низові і в чому вік свій проводять» – для грабунку вони йдуть на Запоріжжя, а не для служби вітчизні[8].

На жаль, не знаємо докладно аргументації прихильників клану Зборовських. Відомо лише що вона існувала – ось за справу його захисту брався такий серйозний історик як А.-П. Нідецький[9]. На користь Зборовським була і апологія Б. Пап-

---

[6] У літературі прийнято сприймати таке твердження як опис одвічного стану Запоріжжя, хоча, цілком можливо, це маркер нової (полюблінської) реальності – коли запорожці вийшли з-під «князівського даху» олігархів ВКЛ. Їх голос вже не українні князі (Вишневецькі, Ружинські), молдовські господарі (Підкова з родичами) чи коронні магнати (Язловецькі чи Зборовські), а громада-Військо. Воно, щоправда, ще партнер неавторитетний. Тому актору-початківцю прийшлося, під проводом Косинського (маргінала – зятя Ружинських), битися (із перемінним успіхом) зі старим ладом під час т. зв. Острозької війни 1591-1593 рр. І лише Наливайківщина 1594-1596 рр. утвердила «нову реальність» (причому, тільки після баніції цілого Війська, знятої аж 1600 р.).

[7] Ще один елемент орієнтальних впливів на Запоріжжі? Адже турецько-татарська традиція не знає прізвищ – самі імена (за що її європейська «фамільна» аристократія, справді нерідко, по-снобські тлумачила як плебейську).

[8] *Pamiętniki* do życia i sprawy Samuela i Krzystofa Zborowskich. – S. 98. Цікаво, що С. Зборовський у листі від 24.IV.1579 р. заявляв інше – має він досить багатств, але заради «слави» у «всього християнства» хоче воювати поган-татар із козаками («тими людьми рицерськими»), див.: *Ковалець Т.* «Зі славою і з пожитком нашим…». Невідомий лист Самуеля Зборовського та реєстри плат запорожцям 80-х рр. XVI ст. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 28. – Київ, 2019. – С. 203.

[9] У творі «Оборона Самуеля Зборовського». Про нього Паулі було відомо, що він зберігався у Львові в книгозбірці проф. Країнського

роцьким того таки походу С. Зборовського на Запоріжжя 1579 р. (про неї див. вище). А в запорізькій традиції той магнат став навіть фольклорним героєм[10].

Утім, у ті самі 1580-і рр., аналіз зисків, які може принести використання козаків при веденні поточних державних справ, виходить на перший план. Нові ділянки для проявів козацької активності з'являються постійно, даруючи козацтву все більш різноманітний досвід[11]. Ось Ш. Пекалід у поемі 1600 р. про

(Kraińskiego), див.: *Pamiętniki* do życia i sprawy Samuela i Krzystofa Zborowskich. – S. IX.

[10] У думі про Олексія Поповича (про бурю на Чорному морі) фігурує кошовий отаман *Грицько Зборовський* (у іншому варіанті – *Коломієць*; на Покутті-Коломийщині Зборовські мали володіння), див.: *Pamiętniki* o Samuelu Zborowskim. – S. XII.

[11] Тут варто згадати давнє дослідження Л. Боратинського, див.: *Boratyński Ludwik*. Stefan Batory i Plan ligi przeciw Turkom (1576-1584). – Kraków, 1903. – S. 106-107. За ним, 1583 р. козаки вперше безпосередньо контактують з папством (проект походу запорожців спільно з донськими козаками, молдованами і татарами на Константинополь якийсь козацький ватажок запропонував папському легату в Польщі Альберто Бологнеті). З цього приводу, ближче незнаний підлеглий посла-нунція, написав 1583/1585 рр. трактатик з оптимістичною оцінкою козацтва.

Згодом Боратинський удокладнив справу, див.: *Boratyński L*. Kozacy i Watykan. Kartka z dziejów dyplomacyi kozackiej za Stefana Batorego // Przegląd Polski (Kraków, 1906. – R. XLI, kwartał II, t. 162). – S. 20-40. Тут є повне посилання на текст трактатика про козаків: Borgh[esearchivo]. I, 204-207, f. 229-232. Боратинський уточнює його ймовірне датування (1586 р.) і трохи інакше представляє всю справу. За ним, цікавість папська дипломатія проявила у листопаді 1583 р. – на звістки про гучний напад козаків на Тягиню. Контакт з козаками 1584 р. (між листопадом 1583 і червнем 1584 рр. папський нунцій перебував у Вільно про королі) налагодив службовець папського посольства *Карло Гамберіні* (походив з Болон'ї), а анонімним козацьким «капітаном», ймовірно, був Ян Оришовський.

В Україні коротко (а це дарма!) переповідав дослідження Боратинського С. Леп'явко, див.: *Леп'явко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591). – С. 151-155. Ось переклад цілого фрагменту (стор. 23-24) з Боратинського (українське видання оригі-

налу ще справа майбутнього), де переданий зміст козацької характеристики з трактатика-реляції К. Гамберіні: «З причини частих татарських нападів на Польщу, чимало людей втікало на дніпрові острови – або шукаючи сховку безпечного, або також очікуючи знайти там здобич. Від часу смерті Сигізмунда I [=після 1548 р.] ці козаки настільки зросли чисельно і за проявами мужності, що нині вони є пострахом не лише татар, але й усіх навколишніх народів. Навіть турки лякаються їх, бо пам'ятають, що і їх власна держава, і потуга великого Тамерлана виросли з таких спільнот. Одні козаки є на королівському жалуванні і перебувають постійно на тих островах під владою гетьмана, аби дбати про безпеку кордонів та відслідковувати переміщення татар. Їх є 1 500. Інші козаки – то приїжджі і авантюристи, здебільшого шляхта з околичних земель, котрі тут збираються, аби битися з татарами і турками та грабувати їх володіння. Розходяться до своїх осель вони також, коли самі схочуть. З тих прибульців можна, за певного старання, набрати 14-15 тисяч добірного і добре озброєного люду, готового до будь-яких небезпек та охочого більше до слави, чим до зиску. Зброя їх – шаблі та кілька рушниць, з яких стріляють, ніколи не хиблячи [Сарницький 1577 р. писав, що деякі польські гайдуки-піхотинці мають довгу рушницю для стрільби на дальшу дистанцію і коротку – для бою впритул; напевно, і у Гамберіні «кілька рушниць» – то про рушницю+пістолі; Боплан згодом також писав про дві рушниці і шаблю, що їх беруть козаки в морський похід]. Вони є придатні як до пішої, так і до кінної служби, а названо їх Козаками від *кози* (бо прудкі, як і ті тваринки, та й живляться чим попало як кози). А мешкає козацтво у шалашах-куренях з гілок, покритих тростиною. Годуються ті молодці риболовством, мисливством та тим, що в татар награбують. Ніколи не їдять хліба, а напій їх – то вода.

Серед козаків на жалуванні є вихідці з усіляких народів – поляки, німці, французи, іспанці, італійці. То люди грубі і відчайдушні, які скоївши різні злочини, не можуть жити спокійно де-небудь в іншому місці. А тут вони мають такий міцний притулок, що жодна сила людська не могла б їх здобути. При цьому виказують своїм (побратимам?) навзаєм нечувану вірність.

Острови ці є різної величини – одні мають 4, інші 6 або 8 миль довжини, а вшир 2 або 3. Коли козаків є мало, то тримаються вони разом на одному малому острові, а як кількість їх зростає, то переходять на більші. Оскільки є там великий достаток деревини, вміють так засіками укріпитись, що, коли взимку Дніпро замерзне, непотріб-

битву під П'яткою 1593 р. зауважив, що запорожці плавають «скрізь» на Чорному морі (Понті Евксинському). Вони раптово

но їм лякатися жодної кавалерії. А понад це, для більшої певності, рубають кригу довкола і з льоду роблять вал. Улітку знов цілком безпечні, бо річку не перебрести – оскільки вздовж обох берегів тягнуться величезні багна. Через те, ті острови не те що захопити, навіть і не знайти, тому хто не знає дороги. Козаки є також добрими моряками, мають судна різних видів, на яких вправляються в корсарстві і грабують чорноморське узбережжя». До речі, льодові укріплення знані були і татарам – згадаймо як 1395 р. так укріпили Хаджи-Тархан (згодом Астрахань) проти війська Тимура, а 1437 р. хан Улуг-Мухаммед «построил на реке Белеве *ледяную крепость из хвороста, облитого водой со снегом*» (*ПСРЛ*. – Т. 6. – СПб., 1853. – С. 150).

Щойно І. Полуектов звернув увагу на італійське видання документів з державного архіву Венеції. Там теж натрапляємо на реляцію Гамберіні від 12.VII.1585 р. на тему, яку допомогу можна отримати від козаків проти турків, див.: *I Libri Commemorali della Respublica di Venezia. Regesti.* – T. VII. – Venezia, 1907. – P. 37-38; цей текст переповідали і раніше, див.: *Макушев В. В.* Восточный вопрос в XVI і XVII веках… – С. 7-10 (Отдел 1).

Реляція-1585 коротко повторює тези трактатику 1584 р. Але є і додаткові міркування – 1) козаки готові діяти проти османців навіть без дозволу польського уряду; 2) подана нова гранична цифра козацьких сил – 15 (19?) тис. осіб; 3) зауважено, що з татарами козаки б'ються «доброю війною» (себто з дотриманням правил), а ось турків нищать нещадно; 4) обрахунок витрат на козацьку допомогу – Венеції то коштуватиме 15-20 тис. дукатів, попередня домовленість з козаками про набір 10 тис. вояків вже є (на чолі їх мав стати, колишній польський посол до Туреччини і родич Я. Оришовського – це власне не названий на прізвище Криштоф Дзєржек).

Уточнені дані і про структуру козаччини – 800 осіб на жалуванні у польського короля і 2-3 тис. тих, хто самі за себе «промишляють» (напевно, йдеться про сезонників-запорожців). Але обидві групи визнають зверхність єдиного гетьмана. Крім них, є ще до 15 тис. вільних козаків (з населення «волості»?), які можуть бути мобілізовані для спільного походу.

Акцентовано на стрілецьких талантах козаків-мушкетерів. Мовляв, вони навіть дають присягу стріляти без промаху в битві.

штурмують татарські фортеці та зовсім не бояться йти на своїх човнах проти «флоту» (турецького).

Козацтво загалом втрачає імідж тимчасовості – такого собі інфантильно-юнацького захоплення, яке минає разом з віком[12]. Скороминущо-принагідний вигляд мав і образ козака-месника, який озвучував після татарських нападів 1575-1578 рр. король Стефан Баторій (згодом він перетворився на допоміжний мотив). Проявився навіть новий акцент на зовнішніх (етнографічних) відмінностях козаків у звичках і одязі[13].

У літературі з'являється нове окреслення «козаки старі[14] / старинні», що акцентує одвічність[15] та, де-факто, «становість» того явища (зрештою, це час появи в наративному образі *реєстровців* – козаків на жалуванні держави)[16]. Разом з тим, фор-

---

[12] Знаний колоритний королівський універсал 12.XII.1604 р., який велить батькам не пускати своїх дітей в козаки («розказуемы, аби отцове сынов своих на козацство … не выпущали»), див.: *Кулиш П. А.* Материалы для истории воссоединения Руси. – Т. 1. – С. 26.

[13] Ось старший Війська Запорізького Ян Оришовський (шляхтич з Белзького воєводства) на сеймі 1587 р. запам'ятався тим, що прийшов вбраний «по-грецьки» (орієнтально?) і сів по-турецьки, коли читали його прохання про винагороду за заслуги перед державою.

[14] Див. наприклад анонімний твір: *Uchwała dworska* na Tatarzy. – B.m.dr., 1614.

[15] У листі до короля 31.V.1617 р. козацький гетьман Дмитро Барабаш писав, що діє за «*прикладом своїх предків і нашим давнім звичаєм*», див.: *Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст…* – С. 171. А власне, згадувати «приклад предків» козаки почали ще раніше, див. Кондиції Війська Запорізького Еріху Лясоті від 23.VI.1594 р.: *Там само*. – С. 70, 75.

[16] Антрополог Д. Гребер у книжці «Борг: перші 5000 років історії» (2011) висловив цікаву думку, що тимчасова служба-наймитування молоді – то звична для середньовічного суспільства життєва стратегія практично на всіх його рівнях (в результаті накопичувалися гроші, аби одружитися і завести власне господарство). Криза почалася, коли з'явилися «вічно молоді», у яких майже не лишилося шансу стати повноцінним газдою-господарем. Отже, козаки старовинні – це не завжди про вибір-покликання, це і про безвихідь – справжню базу кризи середини XVII ст. по всій Європі.

мується тема про допустимо-оптимальну кількість козацтва. Поети, зрештою, не гребують назвати «козаком» найбільших шляхетських героїв своєї сучасності[17].

Починає укладатись і реєстр «козацьких служб» Речі Посполитій – своєрідні очки-бали, яких набрало козацтво в очах суспільства[18]. І ті служби-подвиги стають підставою для претензій козаків на розширення власних «прав» та «вольностей». Причому, низове лицарство вже пробує не лише просити, але й вимагати – надходить час перших «козацьких війн».

Гучні «заморські походи» (з перетином Чорного моря), що розпочалися із штурмом Синопу-1614, принесли козацтву і нові міжнародні контакти. Ось персидський шах спробував

---

[17] Ось 1588 р. Станіслав Гроховський у вірші «*Hołubek albo dziela i śmierć nieśmiertelna jego*» (друкований в: *Grochowski Stanisław.* Pieśni Kalliopy słowieńskiej na teraźniejsze pod Byczyną zwycięstwo. – Kraków, 1588) про свого героя – *Габріеля (Гаврилу) Голубка*, ротмістра козацької роти-хоругви, який загинув того ж року в битві під Бичиною, що принесла престол Сигізмунду III Ваза, пише: «Другий слов'янський Сцевола, *Козак* сармацького поля» (і далі, що про цього «славного лицаря» Польща не забуде «поки сонце на небі»).

[18] Навіть у вступі до жартівливої пісні «Про козака Плахту» (1625) Я. Дзвоновський не забув про такий меморіальний перелік. Він згадав аж зовсім давнього козака Муху «за короля Ольбрахта» (себто 1490-1492 рр.) і Наливайка (їх, щоправда, як повстанців проти держави, виведено за рамку доброї традиції). А позитивну «сучасну історію» козацтва Дзвоновський відкрив штурмом Перекопа і Тягині-Бендер (під проводом «Янчі і Томши», ця явно про 1583 р.); далі був Козлов-Євпаторія (1589 р.?); перехід «Фесалії» і спустошення Кілії (балканські походи 1594-1595 рр.?); випирання Москви аж до «Льодовитого моря» (походи часів Смути, які сягнули Білого моря); перемога над татарською Ордою (це складно датувати), а також актуальні погрозки захопити Царгород-Константинополь, див.: *Konterfet cudowny i siła Kozaka Płachty, ukrainca…* – S. 87-88. Щодо меморіалізації козацьких подвигів цікаве свідчення Дортеллі д'Асколі з 1634 р. Він писав, що якщо вождю-«отаману» козаків сприяє військове щастя, то його діяння «*записують для друку*», див.: *Описание Чёрного моря и Татарии*, составил доминиканец Эмиддио Дортелли Д'Асколи, префект Каффы, Татарии и проч. 1634 // ЗООИД. – Т. XXIV. – Одесса, 1902. – С. 98.

запросити 1618 р. запорізьких козаків до Грузії для організації антитурецької боротьби[19].

Новий період продовжився до гучного «міжнародного» успіху козацтва під Хотином 1621 р. Власне, «велика турецька війна» для Речі Посполитої могла відбутися уже 1590 р., так що 1621 р. – то в чомусь «відкладений тріумф».

Дослідження наративних образів українських козаків, запропонованих у цей час річпосполитською історіографією, дозволимо собі розпочати з аналізу трьох різночасових «козацьких уривків» з праць ***Рейнольда Ґейденстейна*** (Гайденштайн, 1553 – 24.XII.1620). То був історик, який працював на замовлення короля Стефана Баторія та канцлера Яна Замойського і є відомим передусім описом польсько-російських війн С. Баторія 1578-1582 рр.[20] та масштабною «Історією Польщі по смерті Сигізмунда Августа; у 12-и книгах»[21].

В українській історіографії Ґейденстейн особливо поцінований за докладний опис страти І. Підкови та оповідання про перебіг повстання С. Наливайка. За останнє, схоже, дарма – це, ймовірно, вже доробок С. Лубенського.

Якраз у зв'язку з перебуванням С. Баторія у Львові та справою Підкови Ґейденстейн помістив, на відповідних сторінках своєї «Московської війни» (під січнем 1578 р.), першу з нижченаведених характеристик українського козацтва[22]. Її доповнен-

---

[19] Про це хроніст зробив допис у рукописному примірнику (з доповненнями, у Кракові 1629 р.?) популярних «Записок яничара», див.: *Pamiętniki Janczara,* czyli kronika turecka Konstantego z Ostrowicy…

[20] «Війни Московської коментарі. У 6-и книгах» (Краків, 1584; твір мав багато перевидань).

[21] Остання побачила друк у Франкфурті-на-Майні лише у 1672 р. завдяки доопрацюванню тексту Станіславом Лубенським (про нього див. далі) та видавничим зусиллям сина Ґейденстейна. Взорована на «записки» Юлія Цезаря, ця хроніка обіймала період з 1572 до 1603 рр. (і цілком включала попередні «Війни Московської коментарі»).

[22] Вона здобула всеєвропейську популярність – крім вже згаданого квазигазетного німецького «Меркурія Галло-Бельгійського», його

ням слід вважати аналіз специфіки військового мистецтва козаків, наведений при описі облоги Пскова армією Стефана Баторія у 1581 р. (див. другий з аналізованих уривків). Третій «козацький» уривок, який містить розширений текст «Історії» франкфуртського видання 1672 р. – його подаємо лише для зручності сприйняття, оскільки авторство Ґейденстейна сумнівне (швидше це рука С. Лубенського), та й час публікації далеко виходить за межі 1580-х – 1621 рр.

Отже, перший Ґейденстейнів опис запорожців розпочинається традиційно – з окреслення місць їх перебування (низов'я Дніпра). Утім, його новацією є аналіз геополітичного становища Запоріжжя (існує на межі Речі Посполитої, Московської царства, Османської імперії і румунських князівств). Зрештою зауважено, що як результат міжнародних протиріч у регіоні, «величезні тамтешні поля розлогі – то здебільшого землі необроблені, і пустельні через розбої або загрози спокою».

Тому, за Ґейденстейном, вабила «здобиччю з ворогів» ця земля лише ізгоїв, «які найбідніші або у тяжких злочинах звинувачувані» чи то «кожного, кому або фортуна його, або закон на батьківщині перебувати не дозволяє». Походили ті втікачі переважно з території Корони Польської та Великого князівства Литовського. Також вряди-годи, «коли офіційної війни не було, навіть хтось з молоді найперших [родів] місця ці відвідував, заради випробування мужності, [через] відразу до спокою, та, аби не сидіти без діла і не заслабнути через байдикування». Отже, знову зустрічаємося з мотивом Запоріжжя-*школи* (школи лицарської).

Серед занять запорожців, на думку оповідача, головними є річкова риболовля[23] та розбій. Щодо останнього зауважено, що козаки зрештою «ворогують з кожним, з кого найбільшої здобичі сподіваються». Виправдання такої поведінки історик шу-

---

ось передрукувала і «Всесвітня історія» (1604-1608) француза *Жака де Ту* (Туан).

[23] Про риболовлю варто додати, що нею не гребував і світ українських кочовиків. З XIII ст. відомі кипчацькі домонгольські поховання, де традиційного коня замінено на рибину, див.: *Єльников М.* Золотоординські часи на українських землях. – Київ, 2008. – С. 88.

кає у тому факті, що «чимало з них варвари» (тут – вихідці з нехристиянського світу). Знаходить він і «пом'якшуючу обставину» для запорожців – «оскільки ж більшість між ними Християни складають», то вони «швидше Татарам особливо неприязні є», а Польським королям козаки здебільшого «ревно служать».

Ґейденстейн не сумнівається у формальній належності Запоріжжя до Корони Польської. Пояснює він і термінологію: запорожці «від самого місця перебування «Низовими називаються», а між рештою загалу знані як «козаки». «Козаки» для Ґейденстейна – це «*спільне ім'я*» тих «усіх – як кінних, так і піших – котрі на розбій на кордони виправляються, набігами ворожі панства дражнять, приватним способом діючи, і добровільне військо збирають. Вони і кількістю, і мужністю найбільше зазвичай відзначаються».

Як бачимо, історик був першим, хто таки пояснив ще не для всіх «коронних мешканців» ясне співвідношення давно знайомих (за Поділлям) *козаків* із новим для них (післялюблінським) явищем – *низовці.* Звернемо також увагу, що не можна не помітити і структурної близькості козацьких характеристик Ґейденстейна та Папроцького, але аналітичний складник у першого явно відчутніший (і тут покоління 1580-ків вивищується над 1570-ками).

Як уже мовилося, другий «козацький уривок» прив'язаний до конкретної історичної ситуації – облоги Пскова армією Стефана Баторія у 1581 р. Це образ козака на «сучасній» війні (а не в архаїчних прикордонних набігах), причому – на театрі військових дій далекому від звичайного запорізького фронту.

Ґейденстейн креслить цього героя-актора при оповіді про піхотні підрозділи росіян та їх командирів. Згаданий ним, вождь козаків московської служби (Микола) походить з української Наддніпрянщини (з Черкас), і він сам збирав свій не дуже чисельний загін[24]. Діяти останній мав «за настановами свого

[24] З січня 1577 р. є згадка у Москві *Черкаської слободи*, див.: *Шеламанова Н. Б.* Состав документов Посольского приказа и их значение для исторической географи России XVI века (По матеріалам

військового мистецтва», яке полягає у таких прийомах – «*по полях розсіяних ловити, здобич відбирати, засідки улаштувавши*». Такий спосіб війни вже сформував і специфічне козацьке спорядження – ніякої «захисної броні», хіба лише теплий одяг від холоду[25]. Плюс ці вояки мають шаблі і списи, але здебільшого «з рушницями б'ються» (отже, рукопашна для них – то виняток).

Далі Ґейденстейн ще трохи деталізує бойові прийоми козаків: «вони при оточенні самотніх ловлять; маршрут, місцевість, справи ворогів розвідують; річки на човнах і деревинах[26] перепливають; найдрімучі ліси і бездоріжжя – які завгодно – долають, оскільки легко озброєні; спрагу, голод і труди переносять, коли потрібно, і – загартовані злиднями – вони надзвичайно міцні». У всьому цьому козаки «інших майже усіх перевершують». Як бачимо, перед нами яскравий образ допоміжних іррегулярних частин, фахівців з диверсійних і партизанських методів ведення бойових дій[27].

фонда Сношений России с Польшей ЦГАДА) // Археографический ежегодник за 1964 год. – Москва, 1965. – С. 51. Заманливо ототожнити її мешканців з людьми ґейденстейнового Миколи з Черкас.

[25] Про відсутність захисного спорядження у запорожців, що призвело до найбільших втрат серед них під час штурму Смоленська 21.VIII.1610 р., невдовзі яскраво зауважив Ян Краєвський «У козаках більші втрати, бо це *люди голі*», див: *Krajewski Jan.* Szturm smoleński sobotni, który się odprawował 21. Augusta roku pańskiego 1610. – B.m.dr., 1611. А Касіян Сакович у «Віршах на жалісний погреб … Сагайдачного» (Київ, 1622) писав «Козак, *не маючі ні зброї, ні шишака*, || Стигаєт татар, би могл допасти лошака [себто – женеться за татарами як тільки знайде коня]». У Бартоломія Зиморовича в описі битви під Хотином проти до зубів озброєних турків виходить «русин *голий* з полянином [=поляком] збройним», див. «Пам'ять війни турецької року 1621-го польським народом перенесеної» (Краків, 1623).

[26] Тобто – на плотах.

[27] До речі, так само змальовували запорожців і російські «експерти». Адже 1594 р. австрійський дипломат Варкоч питав у Москві нових союзників у війні з Туреччиною – якої військової користі можна чекати від запорізьких козаків? Московські думні дяки відповідали йому, що «Они хороши для нечаянного нападения, для набегов и

Останню, третю, характеристику козаків з твору, позначеного іменем Ґейденстейна, містить книга XI-а «Історії Польщі…» згаданого посмертного видання 1672 р. Вона прив'язана до оповіді про події 1595 р. – передодня гучної козацької війни під проводом С. Наливайка.

Автор акцентує на новизні тогочасної ситуації, коли «Козаки Низові обтяжливими для королівства почали ставати»[28]. І це вже не через здавна відомі скарги та відплатні акції турків і татар – наразі йдеться про внутрішній суспільний конфлікт. Причому оповідач – у цьому контексті – відсилає читача до вищеописаного перебігу подій виступу К. Косинського з 1591-

---

действий в рассыпную; но это люди дикие, необузданные, не имеющие страха Божия и на верность их нельзя рассчитывать. Впрочем, по своему большому терпению и готовности переносить голод и все недостатки, и удовлетворяться самым ничтожным продовольствием, они могут быть весьма полезны для дальних экспедиций», див.: *Кулиш П.* История воссоединения Руси. – Т. 2. – С. 95 (посилання на «Чтения ОИДР» 1863, II, 269, переклад Аделунга).

[28] До речі, колоритну пропозицію на тему як позбутися цього козацького клопоту зробив 1.I.1596 р. у Вільно агітатор за участь у Лізі християнських держав проти турків Христофін Дамінео, «мандрівник польський» (псевдонім *Криштофа Дзєржека*, пом. після 1610; знаного польського дипломата, знавця справ турецьких і родича козацького гетьмана Я. Оришовського). Він писав, що до тієї таки Ліги приєднається і Росія (великий князь московський), яка діятиме проти Кримського ханства. Треба дозволити об'єднатись з московитами «нашим» Наливайкам (дослівно – «Виливайкам»), Шаулам, Лободам. Є надія, що вони тоді захоплять Кафу, «*котру обсадивши, будуть знати Козаки, що будуть робити»*. Запорожці примусять кримського хана перейти у підданство польському королю, і вже цей останній стане на вістря війни з турками. Шляхетське військо піде на Дунай. Козаки з Дніпра морем рушать до гирла Дунаю, захоплюючи великі кораблі турків («карамурзаки») та чайки, що дозволить їм далі запанувати повсюдно на морі і навіть загрожувати Стамбулу-Константинополю, див.: *Daminaeo Christophino [=Dzierżek Krzysztof]*. Liga z zawadą kola poselskiego, spolnego narodu K. P. y W. X. Lit. – [Kraków], 1596. – S. nlb. 39 (Eij).

1593 рр., зайвий раз підтверджуючи, що після 1590 р. козацтво вступило у новий етап свого існування[29].

Це відчуття «зміни» у знаному явищі і є для автора приводом подати нову «уточнену» козацьку характеристику. Відкриває її аналіз самого терміна – «ім'я козацьке від персів або турків походить». І первісний зміст слова «козаки», у тому таки турко-персидському просторіччі, «розбійники, котрі на офіційних шляхах грабують»[30].

Судячи з того, що Гамберіні 1584 р. козацький «капітан» озвучив фольклорну версію походження імені козаків від пруд-

[29] Хоча серед сучасників були й спроби представити Наливайківщину у «старих» категоріях приватної війни – власне як помсту (руками найманця-Наливайка) семиградського князя Сигізмунда Баторія своєму родичу канцлеру-гетьману Яну Замойському за усунення угорських ставлеників з Молдови, див.: *Памятники дипломатических сношений древней России* с державами иностранными. – Т. 2 (с Римской империей, 1594-1621). – СПб., 1852. – С. 294, 368-369. Були й такі, хто казав, що Наливайка підмовив невдалий претендент на польську корону австрійський ерцгерцог Максиміліан, див.: *Pszonka Jakub*. Pamiętnik / Oprac. J. Byliński i W. Kaczorowski. – Opole, 2014. – S. 39.

[30] Цікаво, що аналогічно викладав «турецький погляд» на походження козаків і хорватський письменник *Іван-Томко Мрнавич* (1580 – 1637) у своїй «Osmanščica» (Рим, 1631) – у дії І-й: «До самого нового часу [оповідач «живе» під час Хотинської війни 1621 р.] ці козаки були *відомі лише як крадії, які грабували мандрівників*, потім вони стали тинятися по землям і народи грабувати, ну, немов ускоки». До речі, прирівнювання козаків до хорватських ускоків озвучував ще мандрівник-саксонець *Йоган Левнклавіус* (Leunclavius, 1533? – 1593) у «Annales sultanorum othmanidarum» / «Аннали султанів османських» (1-е видання 1588) (*козаками у Молдові і Волощині звуть тих, кого в Угорщині, Хорватії та Далмації кличуть мартелозі, ускоки та морлахі/мавро-волохи/чорні волохи*). У реляції з 1592 р. порівняв козаків з ускоками і Пйєтро Дуодо, венеціанський посланець в Польщі, див. цитування цілого пасажу: *Макушев В. В.* Восточный вопрос в XVI і XVII веках… – С. 7 (козаків Дніпра і Дністра він лічить на 12-15 тис. люду).

кої «кози»[31], самі запорожці вже не пам'ятали про тюркське походження слова і для цього вже треба було вченого-мовознавця (такі були серед польських дипломатів турецької спеціалізації, з якими цілком міг бути знайомий і Гейденстейн, і Лубенський).

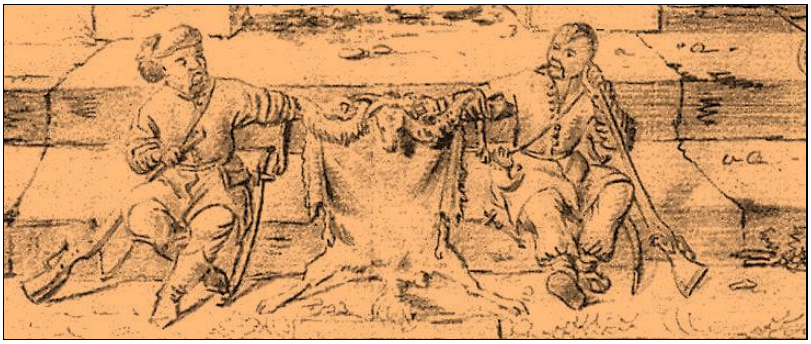

Фрагмент малюнку А. Вестерфельда 1651 р. з картушем, де козаки тримають шкуру кози

До речі, якщо автором цієї характеристики був таки Лубенський, то він міг позичити думку про тюркське походження терміна «козак» з видання Гваньїні 1611 р. («Слово 'козак' є татарським, але козаком називається русь. Це слово тлумачиться так: бідний пахолок, який шукає собі здобичі, але нікому не підлягає, служить за гроші тому, кому хоче»[32]). Зауважу,

[31] За пізніших часів «кіз» в Україні бувало інтерпретували інакше. Й. Галятовський у «Скарбница потребная и пожитечная всему свету» (Новгород-Сіверський, 1676) писав, що назва козаків походить від зодіакального знака Козеріг («Козерожець») і це тому, що вони роблять собі порохівниці з козячих рогів. Хоча і версія про прудких кіз була жива – її згадує Конрад-Якоб Гільдебранд, німець зі Щецина, який 1657 р. перебував на службі шведського посланця до гетьмана Б. Хмельницького. Дорогою з молдовської Сороки до Чигирина він мав можливість поспілкуватися безпосередньо з козаками і саме так йому тлумачили походження козацького імені. 1680 р. ту саму версію повторив і англієць Пол Рікоут. Прислужилися кози і хозаризму, бо козар-хозар стали добачати у козарах-козопасах.

[32] *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії. – С. 748.

що редактор цього друку гваньїнієвої хроніки – М. Пашковський – справді відомий своєю цікавістю до турецької мови та термінології (див. його словник-глосарій до «Історій турецьких»).

Далі в «уточненій» характеристиці з видання 1672 р. вже йде посилання на пам'ять вітчизняних «батьків і дідів». Вони ніби також згадують, що запорожцями ставали злочинці, «засуджені на смерть, або з інших причин вигнанці». Останні «при низових місцях Борисфену з різних націй злилися було воєдино» і зайнялися розбоєм (найбільш шкідливим для татар і турків).

Як бачимо, відомі за аналізованими вище характеристиками мотиви – 1) лицарське походження козаків; 2) Запоріжжя як школа лицарства; 3) поповнення козацьких рядів за рахунок людей бідних, але поштивих – нове оповідання цілком ігнорує. Лишає воно саму тільки «розбійницьку» сутність козацтва (що знову натякає на вже післяґейденстейнівську редакцію тексту).

Найбільше зростання потуги Війська Запорізького оповідач пов'язує з кінцем (у 1583 р.) тривалої Лівонської війни[33]. Бо «з війська розпущеного, тоді, як звичайно буває, немало з грабунку ворога жити звиклих, до праці [мирної] почасти неохочих, почасти незвичних, до них приєдналося»[34] (насправді, Баторій, який планував війну з Туреччиною, хіба заохочував цей процес[35]).

---

[33] 1583 р. пам'ятний великим холодом круглий рік і голодом, від якого «з Литви» люди тікали на Україну (про це згадав Баркулабівський літопис).

[34] Міркування про особливу роль для Запоріжжя післялівонської демобілізації взагалі не було унікальним: пор. з листом брацлавського воєводи Я. Збаразького до короля (1583 р.), де є й такий пасаж – «уважаю, що їх [добровольців] більше прибуде до них [запорожців] за розпуском війська, оскільки зараз численні пахолки без служби тиняються», див: *Sprawy wojenne* króla Stefana Batorego… – S. 404.

[35] Характерно, що венеційський теоретик антитурецької боротьби *Лазаро Соранцо* (Soranzo) у своїй книзі «L'Ottomano» (1598; згодом багаторазово перевидавалася і перекладалася) вмістив підрозділ «*Про Козаків*» (ч. III, § XCV), де розпочинає історію козацтва з бендерської

Цікаво, що на думку автора характеристики з видання 1672 р., лише з цього часу (=після 1583 р.) якоїсь слушності набули претензії сусідів щодо дій запорожців, скеровувані до уряду Речі Посполитої. Себто за своїх хай і демобілізованих вояків влада мала відповідати, а за попередніх козаків-розбійників – ні.

Як бачимо, із вступом козацтва у конфлікт із власною державою, у річпосполитській історіографії з'являється хіть до його цілковитої компрометації. Втім, заступити цілком «позитивні» попередні образи козака новий тренд ще явно не був спроможний. Це нам добре ілюструє наступна козацька характеристика – авторства Йоахима Бєльського – яка власне з-поміж текстів 1580-х – 1621 рр. зробила чи не найблискучішу літературну кар'єру.

Спадковий історик ***Йоахим Бєльський*** (бл. 1550 – 8.I.1599) продовжив батьківську справу виданням «Хроніки польської Мартина Бєльського, наново сином його виданої» (Краків, 1597). Через синівську повагу автором твору оголошений батько, але то таки вже текст Йоахима (лише невелику частину праці складають вставки з «Хроніки всього світу» М. Бєльського). Виклад подій доведений до 1586 р. Літературні вартості та полономовність «Хроніки» забезпечили їй широку популярність (у т. ч. і на українських теренах).

Опис ознак українських козаків вміщений в останній 6-й книзі/частині твору. Він йде відразу після подій т. зв. «війни Івоні» 1574 р. в Молдові – добре знаній у вітчизняній традиції завдяки діянням напівлегендарного козацького гетьмана Івана Свірчовського (Свірговського) – та перед представленням обставин нової королівської елекції 1575 р. Докладність інформації Бєльського зазвичай приписують його родинним зв'язкам з козацьким гетьманом Яном Оришовським (той згаданий у самому тексті «козацького» розділу), але був у історика і наративний «авторитет» – латиномовний історико-географічний твір С. Сарницького «Опис давньої та нової Польщі» (Краків,

---

виправи Янчі Бегера («Янчі-угорця») 1583 р., причому жодного антиурядового аспекту у цій антитурецькій акції оповідач не завважив.

1585). Утім, порівняння легко демонструє «якісну» перевагу тексту Бєльського перед хаотично-принагідними міркуваннями з «Опису» Сарницького.

Наявність принаймні двох авторитетних джерел поставило перед Бєльським завдання творення синтези. Здається, цей річпосполитський історик уперше описує козацтво як досить добре відоме явище – з певною традицією вченого осмислення.

До речі, «козацький розділ» з Бєльського згодом цілком використав Мартин Пашковський[36]. Власне на основі цього тексту останній у перевиданні-бестселері 1611 р. доповнював початковий латиномовний текст А. Гваньїні, уперше надрукований у 1578 р. («Sarmatiae Europae descriptio»)[37].

«Козацький розділ» Бєльського має лаконічну назву – «*Про Козаків*». Цікаво, що з перших рядків автор оповідає про козацтво як про «природне явище» – норму, а не відхилення-

[36] Для Пашковського запорожці були також і предметом поетичного натхнення і далі ще буде мова про його творчість.

[37] У цій широко знаній праці («Kronika Sarmacyej Europskiei». Kraków, 1611) наприкінці книги III «Опис землі Руської» з'явилась нова частина III «Опис Половців, Ячвінгів [себто язигів-ятвягів] *і Козаків Запорозьких*». Розділ «Про Козаків Низових, яких звичайно звемо Запорозькими» складається з оповіді про виникнення козаків як заслони від татарської агресії та їх перший похід на Білгород-Акерман під проводом Предслава Лянцкоронського у 1516 р.; далі йде нижчеаналізований текст Бєльського, супроводжений новими гаслами-параграфами: «Kozacy Twierdza ukrainna od Pogan», «Chytrość Tatarska» (там, де мова, що татарам вірити не можна), «Ostrowy Zaporożan», «Porohy», «Czayki Kozackie», «Port Bilagrodzki», «Balakley zamek», «Szlaki Tatarskie», «Kozacy Donscy». Лише згадку Бєльського про свого інформатора, колишнього козацького гетьмана Я. Оришовського, Пашковський «розширює і осучаснює». Тому там, де раніше «мовив» один Оришовський, тепер «мовили і мовлять ті, що там Гетьманами бували». Закінчується розділ історією І. Підкови та коротенькою байкою-бувальщиною про єврейську підступність на Волині у 1590-х рр. (додана, так би мовити, аби сказати вже все, що пригадується автору при слові Русь). У свіжому українському перекладі цей козацький фрагмент з Гваньїні видання 1611 р. див.: *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії. – С. 427-430.

девіацію для здорового суспільства. Головним заняттям козаків є рибний промисел, а популярна у перших козацьких характеристиках теза про лупи-здобич як основну (чи навіть єдину) економічну підпору козаччини Бєльському не близька. Повідомляє він також, що промисловий сезон переривається на зиму, коли козаки «розходяться у найближчі міста, а саме: в Київ, Черкаси та інші, човни свої поховавши на острові у безпечному місці на Дніпрі та кількасот чоловік там залишивши – на корені або, як вони кажуть, при стрільбі [=арматі]».

Тут таки читач починає розуміти, що йдеться про людей озброєних, причому зброю ті воїни звикли брати у бою. Як пише Бєльський: «Вони мають і свої гарматки, які на турецьких замках набрали і в татар повіднімали».

Далі історик вирішує окреслити кількість козаків. Він згадує, що «спочатку» їх «не було так багато», але нині збирається «до кількох тисяч чоловік»[38]. Причому, позитивна динаміка такого кількісного зростання досі лише покращувалася («особливо останнім часом їх намножилося»).

Тому, твердить оповідач, збільшувалася і бойова потуга запорожців: «Вони дуже часто завдають великої шкоди татарам і туркам: як ось вже кілька разів Очаків, Тягиню, Білгород та інші замки руйнували; і в полях немало брали худоби, так що вже не насмілюються ані турки, ані татари так далеко вівці та рогату худобу випасати, як то раніш було, також не випасають вони худоби на цьому [правому] боці Дніпра далі ніж за десять миль [від згаданих замків]». Як бачимо, вже сучасники Бєльського (кінець 1580-х – середина 1590-х рр.) відчули звуження контрольованих турками та татарами зон Дикого Поля і зв'язали це із функціонуванням Запоріжжя[39].

Зауважив історик і міжнародні ускладнення для Речі Посполитої, що супроводжували успіхи запорожців. Утім, у миро-

[38] За оптимістичними звістками Е. Лясоти з 1594 р. потенціал низовців обраховується на 6 тис. вояків.

[39] Такий самий мотив (з'явилися козаки – татари відступили) зустрічаємо й 1594 р. у Е. Лясоти.

любність самих ображених козаками мусульманських сусідів він не вірить.

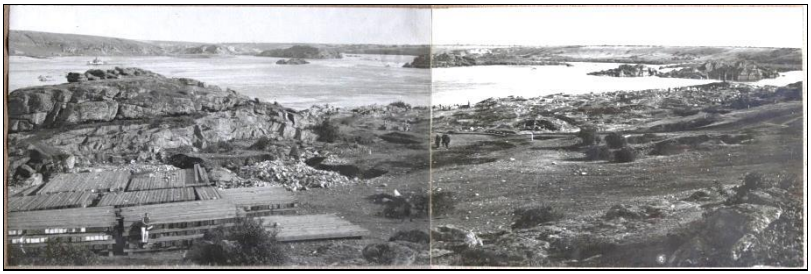

На фото – краєвид берегів Дніпра між північним краєм острова Хортиці та сучасною греблею Дніпрогесу, на початку будівництва – влітку 1927 р. Кадр зроблений з правого берегу Дніпра. У лівій частині панорами – скеля Кохання, на місці котрої, сьогодні знаходиться сполучення греблі з будівлею Дніпрогес-1.

Натомість Бєльський виступає апологетом проекту козацької реформи, хоча про конкретний її варіант 1590-1591 рр. тут і не йдеться (це дає непрямі аргументи для датування всієї цієї характеристики 1589-1590 рр., але говорити про це, напевно, не поспішатимемо). Історик пише: «Добре, щоб козаки були, але щоб в порядок приведені і платилося б їм: і нехай би вони там на Дніпрі постійно мешкали по виспах або островах, яких там є кілька дуже неприступних (придатних до оборони), таких, що якби на котромусь засіло кілька або кільканадцять сотень людей, то хай і найбільше військо прийшло б, нічого б їм там не вчинило б». До речі, *wyspa* з польської так само *острів*. Не виключено, що така подвійність, як і у вищому випадку з фразою «на корені або, *як вони кажуть*, при стрільбі», є наслідком спілкування з Я. Оришовським, який вживав «автентичну», локально-«руську» термінологію.

Далі йде характеристика відомих козацьких островів-мисів. Тут Бєльському придалися матеріали Сарницького (гасла Кохане[40], Хортиця та Томаківка). Причому не завжди його інтер-

[40] На мапі Боплана позначені *Kochanne mons notabilis* (Коханне гори знатні) біля Кічкаської переправи (вище о. Велика Хортиця).

претація попередника є коректною. Так «Кохане» стало «островом Кохання» саме у Бєльського, а «переправи Кременецьким та Кучманським бродами[41]» саме через його таки редакцію стали згодом шукати на Дніпрі.

При описі Хортиці Бєльський розбудував пасаж Сарницького про славнозвісного кн. Д. Вишневецького. Додав, що коли герой на цьому острові мешкав, то «татарам на великій перешкоді був, так що, за нього, не сміли вони так часто до нас удиратися»[42]. А додане Бєльським міркування про Томаківку як острів, «на якому найбільше низові козаки мешкають», досі є найшанованішим аргументом на користь тези про існування Томаківської Січі (чому це не так див. далі про «запорозьке кочування» у М. Пашковського).

Зрештою, зауважив оповідач, є на нижньому Дніпрі й чимало інших придатних для оборони місць, «і коли б на них збудувати замки й міста осадити, не важилися б татари до нас

Д. Яворницький вважав, що Кохане – то *Кухарів острів* на Дніпрі. Фото XX ст. *скелі Кохання* підтверджує радше Бопланову локалізацію.

[41] *Кременецький* (Кременчуцький) *брід* знаходився на Пд. Бузі (нижче сучасного м. Первомайськ Миколаївської обл., біля скелястого острівця Кременчук). Щодо *Кучманського броду*, то, гадаю, йдеться про переправу через річку Кучмань, праву притоку Пд. Буга. Обидва броди були стратегічними пунктами т. зв. *Кучманського шляху*.

[42] 1594 р. Е. Лясота бачив острів Мала Хортиця і занотував, що років з 30 тому тут збудував замок «Вишневецький», який турки і татари зруйнували. 1606 р. Хортицю згадувано на люблінському сеймику, як місце, де королю варто збудувати замок, за прикладом Д. Вишневецького (його укріплення тут було татарам великою перешкодою, за словами померлого 1602 р. смоленського воєводи Яна Абрамовича/Абрахамовича, який замолоду, за короля Сигізмунда-Августа, їздив у посольство до Криму), див.: *Pisma polityczne z czasów rokoszu* Zebrzydowskiego 1606-1608. – T. II: Proza. – Kraków, 1918. – S. 428 (слово Хортиця там спотворене, але впізнати його можна). Можна зрештою згадати, що і Шимон Пекалід у поемі 1600 р. про битву під П'яткою 1593 р. славив Хортицю, як «острів на Борисфені, де низовці ховаються».

так часто приходити»[43]. Але, саркастично додав Бєльський, «ми у Самбора радше воліємо від них захищатись». Тут, може бути, маємо натяк на скандальну кампанію 1594 р., коли урядові війська Речі Посполитої, які зосереджувались під Самбором, не зуміли перешкодити прориву кримських татар за Карпати, на терени Угорщини (хоча Самбір і раніше міг бути знаний як традиційне місце збору коронних військ). Це підважує датування цілого уривку з Бєльського 1589-1590 рр.

Явно не за Сарницьким змальовані тут дніпрові Пороги. Натуралізм опису козацького способу їх долання («але козаки так призвичаїлися до того, аби ті Пороги долати у своїх шкіряних човнах, які вони звуть чайками, по линвах спускаючись і так само по линвах же [човни] вгору витягаючи»), дуже вірогідно, є «слідом» свідчень саме Я. Оришовського[44].

До речі, про використання шкіри для зміцнення конструкції чайок дивись також вище у «Книгах гетьманських» Сарницького та нижче у хроніці Пясецького. А Е. Лясота згадував про використання козаками «маленьких татарських човників, плетених з лози й обтягнутих свіжою шкірою»[45].

Новацією Бєльського є співставлення човнів козаків з флотиліями Київської Русі, на яке автора надихнула щойно перевиданий

---

[43] Взагалі, це занадто оптимістичне твердження Бєльського, адже 29.VIII.1739 р. новопризначений командувач Дніпровської флотилії адмірал Я. Барш доповідав, що від порогів до Очакова місця «самыя неудобные», влаштувати зручну гавань тут нема де і лише «самая крайняя нужда» змусила обрати Хортицю за місце головної стоянки флотилії (єдиний плюс – острів не затоплюється водою під час повеней), див.: *Петрухинцев Н. Н.* Царствование Анны Иоанновны: формирование внутриполитического курса и судьбы армии и флота 1730-1735 гг. – СПб., 2001. – С. 287. Отже, постійні, а не сезонні укріплені пункти-порти – то зовсім не проста річ. Запорізькі коши/Січі влаштовував статус «недоступного місця» (куди ніякої нормальної дороги немає), а ось державна фортеця без комунікацій – це фантастика.

[44] 1594 р. такий спуск човнів на линвах (у складних місцях) описав і Е. Лясота.

[45] Цит. за: *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків. – Т. ІІ. – Львів, 1991. – С. 69; *Мемуари до історії Південної Русі*. Випуск 1 (XVI ст.). – Дніпропетровськ, 2005. – С. 191.

дана (1557 р.) праця візантійського хроніста І. Зонари. Зауважив історик і доречність прикладів такого досвіду для сучасних запорожців, і перманентну турецьку фобію з цього приводу, через яку «турки на тому стоять, аби тамтешні краї пустими були і люди там не множилися». Зрештою, історик «як у воду гледів» – до масштабного запорізького походу на Константинополь дійшло 1624 р.[46].

Далі Бєльський знов повертається до інформацій, почерпнутих з Сарницького. Наступне гасло-параграф «Порт у Білгороді» є дуже скороченою версією статті «Білгород» з «Опису давньої та нової Польщі». Утім наприкінці його Бєльський знову повертається до популяризації тези про укріплення південної України. Він зауважує, що «не лише на Дніпрі, але і на Тисмениці[47] й Оршаниці[48] – річках менших – є таких островів досить, на яких замків потужних проти татар можна набудувати».

---

[46] Зауважу, що план козацького походу на Константинополь, на 100 збудованих на Дніпрі галерах, пропонував австрійському цісарю 1596 р. німець (лівонець?) з досвідом військової служби у Речі Посполитій *Лауренсіус Реуттенберген*, див.: *Баги Золтан.* План 1596 года о возможности создания флотилии на Днепре // Ранньомодерна Україна на перехресті цивілізацій, культур, держав та регіонів / Відпов. редактор В. Смолій. – Київ, 2014. – С. 57-66. Про план (гетьмана Я. Оришовського?) 1584 р. щодо удару козацької коаліції на Константинополь вже згадувалося. Подібні антитурецькі плани раніше мали молдовоцентричний характер (отже, козаки, як «хрестоносці», спадкували молдованам).

[47] Мова йде, напевно, про р. *Інгулець* (Сарницький згадував, що «Тисмениця» впадає у Дніпро поруч з гирлом Бугу). Локалізацію А. Стороженка «Тисмениці» як р. Кінської слід вважати хибною (ані Сарницький, ані Бєльський не згадують скільки-небудь докладно про топонімію лівого – «татарського» – берега нижнього Дніпра, а р. Кінська або Кінські Води розташована саме там).

[48] Тут явно друкарська помилка – мало бути, як і у Сарницького (див. у гаслі «*Кохане*»), *Ольшаниця* (*Orszanica=Olszanica*). У ній, напевно, слід бачити р. *Вільшану*, праву притоку Дніпра (недалеко Черкас). Утім, існує ще *Вільхівка* – одна з гілок Дніпра в околицях гирла р. Інгулець.

І знову за Сарницьким (хоча, можливо, і не лише з його інспірації) коротко згадано про одну з найочевидніших кандидатур на таке укріплення – занепалий надбужанський замок Балаклій (на нього раніше претендували Язловецькі, а 1585 р. річпосполитські люстратори радили уряду відбудувати цей стратегічно важливий замок[49]). Вірогідно, за тим таки прикладом «Опису давньої та нової Польщі», Бєльський виділив у своєму тексті гасло-параграф «Шляхи татарські», але з яскравого матеріалу попередника практично не скористався.

Натомість він згадує про потребу збудувати «замок на Кременчуку (що його Король – Пан наш нинішній – доручив вже було Миколаєві Язловецькому, старості снятинському)». Зауважимо, що цей М. Язловецький був де-факто *польним гетьманом коронним*, відомий він також як зверхник українських козаків. У цьому пасажі Бєльського явно йдеться про реалізацію одного з положень вищезгаданої козацької реформи 1590-1591 рр. (з побудовою осідку козаків-реєстровців у наддніпрянському Кременчуці).

Далі маємо чергові елементи апології реформування українського козацтва: «Якби це було в Німецьких річках або це мали

[49] Ймовірно, і у турків були плани відбудови цього Балаклія на Чичиклії. Напевно, до нього відноситься запис з листопада 1614 р. у хроніці Наїми – про намір (нереалізований за браком ресурсів) побудови турецьких фортець на Пд. Бузі (причому, з мотивом перерізати шлях нападів козаків на Молдову – водою з Дніпра до Лиману і вгору Пд. Бугом до Балаклії? Що такі маршрути можливі доводить опис походу С. Зборовського 1579 р.). Про цю акцію турків згадував і гетьман коронний С. Жолкевський – у нього згадані Балаклія і Чертала/Чортала (район Бузького Гарду) як місця, де турки хотіли щось робити влітку 1614 р. Він таки в іншому листі додавав, що крім Пустого Балаклія, турецький командувач Ахмет-паша (йшов з Балкан, переправився на нижньому Дністрі, почав будівництво Балаклія) мав намір відбудовувати давні укріплення на нижньому Дніпрі – Тягинки (на правому березі) і Ислам-Кермена (на лівому). Але вже у вересні 1614 р. погода зіпсувалася – похолодало – і турки згорнули роботи навіть у Балаклії. Ще й звістка про розорення Синопу козаками прийшла, див.: *Кулиш П.* История воссоединения Руси. – Т. 2. – С. 191.

Венеціанці, не були б вони так недбалі в цьому як ми. І якби лише ми козаків приладили, то легше до того прийшли, особливо Татарські упоминки на них [себто на утримання козаків] обернувши. І якби навіть кварти на жовнірів не вистачило б, адже через збільшені видатки [спеціальний] побір на якийсь час можна встановити, щоб там міста і замки, як то має бути, стали. Їх же було б з чого будувати, бо там деревини досить на тих островах, із камінням також не важко [себто за ним справа не стане]. Чим би ми разом отим вошам-татарам відняли силу, єдино, якби ми самі того хотіли». Принагідно зауважимо, що ідея фінансування програми укріплення прикордоння коштами «татарських упоминків» (спадщина золотоординської дані, сплачуваної за володіння «руськими» землями) обговорювалася в Речі Посполитій постійно. Знали про те і самі козаки – 1596 р. те саме пропонував уряду і С. Наливайко[50].

На роль виконавця планів козацької реформи Й. Бєльський пропонує свого родича («стрийця мого») Яна Оришовського. Йому присвячене коротеньке гасло-параграф «Оришовський». «Досить мудрі мови» цього екс-гетьмана запорожців (1580-і рр.), добре «знайомого з тамтешніми місцями», чув сам автор. Зауважимо, що про зміст таких «мов», вірогідно, можна судити за згаданими переговорами 1584 р. дипломата з посольства Ватикану в Речі Посполитій К. Гамберіні з козацьким «капітаном», в якому вбачають саме Я. Оришовського. Зрештою, Бєльський вірить, що Оришовський «осилив би ту [справу] і став би її розумом» (твердження це не голослівне – ось і Гамберіні писав, що той капітан-гетьман має 23 роки вояцького стажу на Україні).

Аби вже цілком висвітлити тему «козацтва», наприкінці цілого уривку подано розлоге гасло-параграф «Козаки донські». Не виключено, що інформація про них – то також свідчення

[50] А 1619 р. молдовський і волоський господарі – явно за прикладом таких татарських упоминків – пропонували сплачувати Війську Запорізькому постійні «дарунки», аби воно не пустошило їх володіння (ідею заблокувала польська влада, якій не треба було такої акцентованої «незалежності» козаків).

Оришовського. Бєльський каже, що то козаки «московські», себто підлеглі російському цареві, а донськими звуться від річки Дону. З неї донці, буває, переходять і до річки Волги, «чайки свої волоком через гору Переволоку перетягуючи» (нині місце Волго-Донського каналу). Дончаки, як і запорожці, також «шкоди завдають» татарам, тому останні «звикли мститися» Московському царству так само, як і Речі Посполитій. Знає Бєльський і про запорізько-донську співпрацю. Ось саме на Дону ховалися запорожці від репресій уряду Стефана Баторія (1577-1579 рр.). Цей король сприйняв те як «ще більшу небезпеку» і тому «дав їм спокій».

Утім, бездіяльність уряду в козацькому питанні Бєльський не схвалює. Через неї «сваволя» в козаків «тим більше проросла – так, що дійшло до того, що замість користі, нам більше шкодять» (натяк на протистояння 1591-1596 рр.?)[51]. Отож, завершує Бєльський свій розділ «Про Козаків» новим закликом до козацької реформи: «Треба, щоб в порядку були і сплачувано їм, а [щоб] гетьмана від короля мали, а також аби сотники і отамани присягали: без сумніву була б [тоді державі] їх послуга добра і безпечніше було б у тамтешніх краях із ними. Але я це комусь мудрішому в цій [справі] доручаю».

Отже, характеристика (середини 1590-х рр.?) Й. Бєльського є чи не найпослідовнішою у сприйнятті козацтва як «нормального» позитивного суспільного явища, яке, за необхідної уваги уряду, здатне надати значні послуги усьому суспільству. І широка популяризація видання хроніки цього автора лише закріплювала таку точку зору як стереотип загальнорічпосполитського мислення.

Утім, Бєльський все ж не мав (поза Оришовським) особистих контактів з козаччиною. Інша справа ***Йосип Верещинський*** (1530 – 1598 або 1599), уродженець Холмщини, який

[51] Думка, що козаки до повстань Косинського і Наливайка взагалі були слухняними і готовими до послуг державі, а по тому «перемінилися» – стали свавільні, набере справжньої популярності вже на початку XVII ст. Див. сеймову промову з 12.IX.1616 р.: *Жерела* до історії України-Руси. – Т. 8. – Львів, 1908. – С. 173-174.

досить випадково став католиком (був хитрістю охрещений родичем-католиком, бо планувалося, що його хреститимуть за сімейною традицією як православного), біскуп київський, клієнт Я. Замойського, симпатик руху С. Наливайка, критик українських королев'ят-олігархів (князів Острозьких) та політичний публіцист-козакофіл.

Нагадаємо, що наприкінці XVI ст. цей войовничий прелат виніс на суд громадськості свої колоритні «українські» політичні проекти (творення на Україні лицарських спільнот – за зразком Мальтійського ордену – спрямованих проти турецько-татарської і московської загрози тощо)[52]. Утім, досі малознаним залишається його план створення реєстрового козацького полку 1594 р. Та й проект козацького уділу-анклаву на Лівобережжі 1596 р., у доволі несприятливий для української науки час вивчений Михайлом Антоновичем, потребує реактуалізації та певних уточнень[53].

Власне, про козаків Верещинський висловився ще у листі з 24 серпня 1590 р.[54]. То своєрідна репліка до обговорення козацької реформи 1590-1591 рр. Пам'ятна вона ледь не римова-

---

[52] *Wereszczyński J.* Droga pewna do prędszego y snadnieyszego osadzenia w Ruskich krainach pustyń Królestwa Polskiego, jako też względem drożnieyszey obrony wszystkiego ukrainnego położenia od nieprzyiaciól Krzyża świętego. – Kraków, 1590; *Його ж.* Publika… tak z strony fundowania szkoły rycerskiej synom koronnym na Ukrainie, jako też Krzyżakom według reguły maltańskiej. – Kraków, 1594; *Його ж.* Pobudka (1594 r.) // Roksolański Parnas. Polskojęzyczna poezija ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku. Antologia. – Cz. 2. – Kraków, 1998. – S. 36-46; *Його ж.* Pisma polityczne ks. Józefa Wereszczyńskiego, biskupa kijowskiego, opata benedyktyńskiego w Sieciechowie, z wiadomością o jego życiu i pismach i z dołączeniem podobizny własnoręcznego jego podpisu. – Kraków, 1858.

[53] Див. *Антонович М.* Студії з часів Наливайка. – Прага, 1941. – розділ III «Козацька держава Задніпров'я». Простого перекладу Р. Радишевським оригінального тексту Й. Верещинського «Війську Запорозькому пресвітлий виказ…» (див.: *Україна: антологія пам'яток державотворення*, X-XX ст.: у 10 т. – Т. 3. – Київ, 2008. – С. 29-32) недостатньо.

[54] Див. публікацію Т. Ковальцем.

ним висловом – «доки не чувати було на Низі Козаків, не раз у тривозі від Татар був і сам Краків». Тут таки маємо перше уживання стійкого у Верещинського терміну «народ козацький». Зауважений тут і процес перетікання (дослівно «скозачення»!) до лав козаків кадрових коронних жовнірів («жовнірських пахолків», яким нема куди вертатися додому через татарські руйнування). Зрештою, за словами автора, роль козацтва для Речі Посполитої є еквівалентом татарських васалів Османської імперії, а «Низ»-Запоріжжя – то дуельна пара для турецько-татарського форпосту в Очакові. Він також очікує, що козаки «побратаються» з пропольськими/антитурецькими волохами-молдованами.

Нещаслива історіографічна доля плану 1594 р. обумовлена мабуть тим, що лист Й. Верещинського до польного гетьмана С. Жолкевського, писаний у Новому Верещині (=Фастів під Києвом) 7 квітня 1594 р., опубліковано у досить далекій від українознавчої тематики збірці матеріалів з історії польської літератури[55]. Історичні обставини постання листа 1594 р. пов'язані із гучним рейдом кримських татар, які того року через українські землі Польської Корони прорвалися до Угорщини на допомогу турецькому війську. Полякам, які не змогли ані зустріти бусурман на кордоні, ані наздогнати їх у Карпатах, прийшлося тоді виправдовуватися перед усім християнським світом.

Лист Верещинського написаний якраз напередодні татарського походу і обстоює ефективність застосування – на постійній основі – козаків для охорони кордону від татар. Як ми знаємо, попередній урядовий проект 1590 р. щодо утримання 1-тисячного козацького реєстрового підрозділу у Кременчуці на той час зазнав краху – через несплату жалування, як визна-

[55] *Materiały do dziejów* Piśmiennictwa Polskiego i Biografii Pisarzów Polskich / zebrał Teodor Wierzbowski. – T. 1 (1398-1600). – Warszawa, 1900. – S. 305-307 (№ 444). Я дозволив собі републікацію, див.: *Вирський Д.* Йосипа Верещинського проект реєстрового козацького полку 1594 р. // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 26. – Київ, 2016. – С. 112-124.

вали самі поляки[56], козаки пішли на самочинні реквізиції[57], зіштовхнулися з магнатами – зокрема, найбагатшим у регіоні родом князів Острозьких – і 1593 р. під проводом К. Косинського програли свою приватну війну. Об'єктивно це послабило антитатарську оборону, отже проекти повернення запорожців на королівську службу 1594 р. були явно на часі[58].

Зміст пропозиції Верещинського полягав у формуванні козацького полку чисельністю у 500 вояків. Як бачимо з листа, київського біскупа явно не задовольнила каральна постанова сейму 1593 р. про низовців (їх за напади на панські маєтки оголошено ворогами вітчизни і державними злочинцями, а тих, хто їх переслідує, звільнено від судової відповідальності). Верещинський волів (і ця воля знаходила підтримку і гетьмана

---

[56] *Księga wpisów* podkanclerzego Jana Tarnowskiego MK 137 z Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie 1592 / oprac. K. Chłapowski. – Warszawa, 2012. – S. 188 (акт з 18.X.1592 р., складений на сеймі у Варшаві, прямо говорить, що прийняті за сеймовим рішенням 1590 р. на королівську службу 1 тис. козаків, «почали бунтуватись» через брак грошей на сплату їм жалування і ось тільки зараз із ними розрахувались).

[57] У писаному в Білорусі Баркулабівському літописі є запис за 1590 р. «были козаки запорозкие: Матюша с полком, Голый с полком. У Могилеве аж до Минска приставство [=стації] по волостях брали, а кривды, шкоды не чинили, толко жонок охочих, тых намовляли и закликали, абы з ними на Низ ишли, и взяли с собой жонок и девок яко двесте поголов», див.: *Кулиш П. А.* Материалы для истории воссоединения Руси. – Т. 1. – С. 57. Може бути, йдеться про заселення т. зв. Кременчуцької Січі (чи то коронного замку в Кременчуці, збудованого як резиденція реєстрового козацтва 1590 р.).

[58] А що король не дуже (принаймні на думку громадськості) переймався козацьким виступом 1591 р., може свідчити і чутка озвучена 14.IX.1592 р. троцьким воєводою Миколаєм-Криштофом Радзивілом (Сиріткою) з трибуни сейму 1592 р. Нібито Сигізмунд III потайки посилав до низових козаків, даючи їм гроші, аби вони прибули на цей сейм до Варшави допомогти всіляким розрухам проти тих, хто хотів би бути проти проавстрійської партії, див.: *Dyaryusze* i akta sejmowe r. 1591-1592 / wydał E. Barwiński. – Kraków, 1911 (Scriptores Rerum Polonicarum, t. 21). – S. 367.

великого коронного Яна Замойського, і гетьмана польного Станіслава Жолкевського), аби козаків – бодай оцих 500 – поставили на державну службу та вирішили питання їх матеріального забезпечення. Санкцією для дій біскупа у цьому напрямку став щойно прибулий лист Жолкевського (польний гетьман тоді якраз збирався із кварцяними до Дніпра, аби перешкодити прориву татар[59]).

До справи планування Верещинський підійшов ґрунтовно. Так, спочатку він окреслив власні плани дніпрового козацтва на момент написання листа. Запорожці якраз збиралися йти на традиційний промисел («у річки і на Запоріжжя»), отже київський біскуп квапив коронних гетьманів з прийняттям рішення – бо, мовляв, необхідні кадри розійдуться. Тому можемо зауважити, що тодішній «козацький сезон» починався десь з середини – кінця квітня[60].

З конкретних планів козаків Верещинський знав, що вони мають намір чатувати на караван турецьких купців, що «кільканадцять років» торгували у Москві. Цю ціль вони вважали найреальнішою, бо плани найму на службу австрійському імператору («цесарські гроші») – тоді ще вважалися доволі примарними (імперський посол Е. Лясота доїхав до Запоріжжя лише у червні 1594 р.). Мали також запорожці диверсійне завдання від московського царя – боронити татарам переправи через Дніпро (здається, Верещинський вважав, що це зроблено також в інтересах австрійських союзників, бо, мовляв, і московитам відомо про план татар прориватися на угорський фронт через землі Польської корони). За це козакам на Запоріжжя прислана була царська «казна немала».

Щодо реалізації проекту набору полку Верещинський скаржиться, що запропонована козакам платня (5 злотих) замала і її вистачить хіба на зброю і боєприпаси – «на рушниці, на порох і

---

[59] *Kocowski B.* Wyprawa Tatarów przez Polskę na Węgry w 1594 roku. – Lublin, 1948. – S. 35-36.

[60] Гадаю, це, передусім, пов'язане з тим, що дніпрові пороги лише по високій весняній воді-водопіллю ставали судноплавними і можна було одним разом доставити припаси на Запоріжжя більш-менш на весь сезон.

на олово, а до губи не буде чого і покласти»[61]. Біскуп, щоправда, додавав, що, крім платні, козаки-реєстровці дістануть сукно на одностроїта стацію-харчове утримання у маєтностях київських православних інституцій – він пропонував для цього, передусім, містечко Васильків, маєтність Києво-Печерського монастиря[62]. Запорожці також отримають, за «рекламною» гад-

[61] Відомо, що набраній 1590 р. 1 тис. козаків-реєстровців виплатили 16 600 злотих за рік (з 18.X.1590 по 18.X.1591 рр.), див.: *Księga wpisów* podkanclerzego Jana Tarnowskiego MK 137… – S. 85, 188. Влітку 1593 р. Януш Острозький вербував козаків на службу австрійському імператору на умовах по 20 злотих кінному і сукно на рік (але з умовою, що низовці матимуть своїх 24 гармати), див.: *Антонович М.* Студії з часів Наливайка. – С. 11. Отже, 5 злотих 1594 р. – це дуже скромна платня для козака (хоча, можливо, йшлося про ставку піхоти, а не кінноти, як, ймовірно, було у випадку із тисячею реєстру 1590 р.). Традиційні ставки жалування для піхотинця польської служби: ротмістр – 20 злотих, поручник – 10, усі інші офіцери – 5, рядові – 4 (це при тому, що прапор-хоругву, зброю і спорядження постачали за рахунок держскарбниці плюс ще сукна на два одностроїаби роти мали одяг одного кольору), див.: *Rangoni Claudio.* Relacja o Królestwie Polskim z 1604 roku / Oprac. Janusz Byliński, Włodzimierz Kaczorowski. – Opole, 2013. – S. 82. 1583 р. 5 злотих Корона платила козаку-піхотинцю за «чверть» (3 місяці) служби. Щодо кінних – то у листі 13/18.X.1595 р. київський біскуп називає стандартну платню кіннотника спорядженого по-козацькі – 12 злотих на чверть року, плюс виплата ротмістру «на кухню» 100 злотих на чверть. З 7.V.1602 р. маємо свідчення, що 400 запорожцям (на конях і з вогнепальною зброєю; зауважено, що вони кращі за звичайну піхоту, бо здатні і пішо, і кінно битися), які пішли на Інфлянтський фронт, заплатили за півроку по 15 злотих (без сукна, якого ті вояки і далі «домагалися»), а щоб мотивувати їх вирушити відразу і без затримки накинули ще по 1 злотому; плюс полковнику Войцеху Горському 200 злотих на чверть року, а сотникам по 100 злотих, див.: *Bibl. Kórn.* – rkps sign. BK01399: Panowanie Zygmunta III. Woyna Turecka. Dodatek do niey. – K. 247-248. Цікаво, що запорожцям-реєстровцям, судячи з міркувань Верещинського, державне забезпечення зброєю і боєприпасами «не світило». Отже, їх скарги біскупові на «малу платню» мали рацію.

[62] *Васильків* тоді був більш-менш на підйомі, адже 28.III.1586 р. києво-печерський архімандрит отримав для містечка королівський

кою-приманкою Верещинського, добру славу у короля і гетьманів – як такі громадяни, котрі не ухиляються від «послуг» державі.

Висловлював київський біскуп і власну думку щодо керівного складу планованого полку. Так, про «Верховського» – барського шляхтича Альберта (Войцеха) Верховського?[63] – як пропонованого (Жолкевським?) полковника – Верещинський повідомляє, що той зараз дуже хворий на дизентерію. До того ж до цієї кандидатури є й інші претензії. Заступити його біскуп пропонує власним братом (знані два брати Верещинського – Зигмунт і Бартош), якого «люд рицерський українний» поважає і готовий із ним і голови покласти на королівській службі. Знає його заслуги і гетьман Замойський, що робить такого командувача ще більш прийнятнішою кандидатурою (на думку брата-прелата).

Мав уже на приміті київський біскуп і особи двох сотників для проектованого полку. Їх він окреслює як «emeriti milites» (тобто відставні військові, ветерани) «з народу козацького»[64],

---

привілей на магдебурзьке право та на «будування замку Васильківського».

[63] У Леп'явка, який знає й інший лист Жолкевського, Верховський названий «Матиш (?) Верховецький» (отже, щодо імені він не певний), див.: *Леп'явко С.* Козацькі війни… – С. 105. Знані *Верховські* герба Корчак на Волині; *Верховські* герба Побог – з Серадзького воєводства (деякі осіли і на Україні: відомий Олександр Верховський, підстароста і суддя гродський летичівский за часів Ш. Окольського, себто близько середини XVII ст.). У барському старостві 1600 р. знаний *Альберт (Войцех) Верховський* (чи не про нього йдеться у листі Верещинського?). Його нащадком, ймовірно, був Ян Верховський, підстароста барський (акти 1609, 1611, 1619). Якійсь Верховський привів до С. Хмелецького «охочих кілька сот» на битву з татарами під Білою Церквою 1626 р., що може свідчити про популярність цього роду на Україні.

[64] Термін «*народ козацький*» для 1594 р. вельми цікавий, бо у середовищі річпосполитських козакознавців ледь не до середини XVII ст. точилася дискусія: чи козаки – то окреме плем'я-народ, чи лише військове формування? Що для Верещинського то не випадкове уживання свідчить і повтор цього ж «національного» словосполучен-

за яких би і йому не соромно було. Також Верещинський збирався подбати і про «десятників»-молодших командирів з «черняками»-рядовими та просив уточнити як верховне командування планує використовувати полк – як піхоту, як кінноту чи як змішаний підрозділ (служити «як хто може»).

Тут біскуп висловлює власну думку про специфіку козацького військового мистецтва – цінну як свідчення очевидця. Верещинський твердить, що жодний козак кінно в бою не б'ється з неприятелем. Навіть якщо ворог застав його верхи, то вояк зсідає з коня, робить собі табір (отже відгороджується лінією з худоби) або за табором з возів бій з неприятелем веде[65]. При цьому найкраще, на думку Верещинського, аби бойових скакунів мали лише офіцери – полковник-поручник, сотники та десятники, а на кожний десяток було б по два кінних вози для припасів і для використання їх для будівництва табору[66]. Тоді, мовляв, козаки будуть битися до останнього, складаючи свої голови у бою – бо не матимуть на чому втікати.

На цьому власне і закінчуються міркування Верещинського про козаків і проект козацького реєстрового полку. Біскуп лише нагадує Жолкевському, що їх спільний зверхник – коронний гетьман Займойський – звелів їм діяти у порозумінні і шукати розумні рішення місцевих проблем з обороною країни («щоб не все грошима, але і розумом» вирішувалось).

Отож, план Й. Верещинського з утворення реєстрового козацького полку 1594 р., хоч і писаний нашвидкуруч, демонструє добру обізнаність автора із предметом, вповні підтверджуючи його «експертну» славу у цьому питанні. Цікаві міркування біскупа-козакознавця про тактику бойових дій українського козацтва, специфіку утримання загонів козаків, вису-

---

ня у листах (24.VIII.1590 і 13/18.X.1595 рр.) і у проекті 1596 р. (про який буде далі).

[65] Сарницький 1577 р. зауважував, що на рівному місці табір може і рухатися – коні з візниками (а їх легко обстріляти-уразити) заводяться за попередній віз так що їх і не видно – до ворога виставлена ніби уступчаста стіна, див.: *Sarnicki S.* Księgi Hetmańskie. – S. 272.

[66] Про підготовку для походу *одного воза на п'ятьох* 1569 р. казав своїм воїнам кримський хан – отже, це регіональний «стандарт».

нення на роль полкового центру містечка Василькова (згодом – у проекті 1596 р. – Верещинський «пересуне» центральний осередок козаччини на Лівобережжя, з гетьманською резиденцією у Переяславі[67]). Зрештою, примітне раннє для річпосполитських наративних практик уживання Верещинським терміну «*народ козацький*»[68].

Лист цей також проливає світло на питання, яке так турбувало річпосполитських істориків XVII ст. – як первісне баторіанське лицарсько-шляхетське козацтво деградувало до «плебейського» стану? Як бачимо, корінь цього процесу не в «моральному занепаді» Війська Запорізького, а в тому, що держава взялася (під претекстом «провин» за виступ К. Косинського) недоплачувати воякам-лицарям жалування, визначене за козацькою реформою 1590 р. Набрати ж на урізані гроші «уродзоних», а не «худопахолків» було явно проблематично.

Утім, вершиною козацької теми у творчості Й. Верещинського був вже згаданий рукописний проект 1596 р. (січень-початок лютого – ще перед каральною кампанією проти Наливайка). Дата цікава, бо сам автор пише про значення попередніх молдовських походів (передусім кампанії 1595 р.) для сучасного йому стану козацтва. До речі, сили козаків задіяні на молдовсько-румунському фронті Верещинський обраховує на

[67] Те що ідеї мілітаризації дніпровського Лівобережжя знаходили відгук у військових керівників Речі Посполитої свідчить промова коронного гетьмана Я. Замойського на сеймі 1605 р. Є там такий пасаж: «Треба ж бо до того прагнути, щоб не на лежах в краях руських [=Галичині] і подільських, де він тягарем зазвичай буває, але за Дніпром жовнір мав свої лежі, щоб прудкіше міг і наїздам татарським і сваволям козацьким запобігати», див.: *Pisma polityczne* z czasów rokoszu Zebrzydowskiego 1606-1608. – T. II. – S. 90.

[68] Підозрюю, що то наддніпрянська специфіка – ось росіяни-московити тоді також стійко уживали окреслення «*(канівські) черкаси*». Нагадаю, що *черкеси північнокавказькі* також є етнонімом, що виріс із соціоніма (причому, типологічно практично тотожного поняттю козаки).

близько 20 тис.[69]. Ясна річ, це «оптимістичний» обрахунок, але такий саме у плані оптимізму облік Лясоти 1594 р. оперував цифрою лише 6 тис. вояків (навіть кількість повстанців Косинського 1593 р. у Пекаліда не виходить за 10 тис.).

Отже, 2-річна війна в Молдові дала, справді, якісний стрибок. До речі, вона таки дозволила спостерігачам усвідомити і внутрішні поділи козацтва – папський посланець хорват Олександр Комулович 1594 р., після контактів з С. Наливайком, писав, що є дніпрові козаки (li Cosachi di Boristene) та інші козаки (altri Cosachi).

Цікаво, що Верещинський за кілька років свого біскупства став цілком «київською» людиною, адже концепти про повернення Києву столичного блиску[70], про колонізацію Лівобережжя та про змагання з Кримом і Московщиною – то саме місцеві «ідеали». Зрештою, його амбіція утворити союз церкви і козаків (за прикладом лицарсько-чернечих Орденів середньовіччя[71]) мала блискучу перспективу. Ось лише «Наливайковою вірою» / «козацьким набоженством» стало православ'я, а не католицизм (але приклад саме київського біскупа – власне найнаочніший для православної митрополії в тому ж таки Києві – цілком вірогідно і став першорушієм того зв'язку).

Титул проекту 1596 р. звучав – «*Війська Запорізького ясне показання як з боку виховання, так і вічного забезпечення на*

[69] Власне, це повтор цифри з листа 13/18.X.1595 р., про похід козаків на допомогу коронному війську до Молдови, який інспірував сам Верещинський (див. публікацію того документу Т. Ковальцем). Ймовірно, така кількість – це взагалі особистий успіх київського біскупа, який захопив козаків планом поширення кордонів Речі Посполитої до берегу Чорного моря і Дунаю. Власне, і ідея заплати за цей похід «козацького народу» осадженням його на Лівобережжі також фігурує вже у листі 13/18.X.1595 р.

[70] Тема спеціального твору «Спосіб осадження нового Києва» (Краків, 1595).

[71] Тема іншого спеціального твору «Публіка з питання фундування школи лицарської синам коронним на Україні, за взірцем хрестоносців мальтійського штибу» (Краків, 1594).

Задніпров'ї». Задніпров'я тут – Дніпрове Лівобережжя, у якому явно проглядаються абриси давньої Сіверщини[72].

Зв'язати козацьке «товариство» із певною землею-уділом – то мета цілого проекту. Якщо у вищезгаданому листі з 1594 р. центром козаччини мав стати правобережний Васильків, то тепер лише Лівобережжя розглядається як придатний для князівства козаків край. Власне, це не перший «лівобережний» проект Верещинського – вже 1594 р. (у «Публіці») він пропонував передати проектованим лицарям-хрестоносцям землі навколо Моровійська[73] (вони де-юре належали київському біскупству, але де-факто тоді були захоплені московітами – отже, тому лицарству ще треба було б їх відбити)[74].

Центром Козацького князівства і резиденцією їх князя мав стати Переяслав («з усіма хуторами» він навічно переходив у князівську власність). Власне, це місто «піднімалося» ледь не на очах біскупа, який перебував на Наддніпрянщині з 1589 р.[75]. Старе розлоге Черкаське староство, де старостою був не дуже впливовий О. Вишневецький, тоді явно намагалися оптимізувати (крім Переяславського, вже 1594 р. з нього «вирізали» і

---

[72] Колонізація «сіверського простору» на той час цікавила і Москву, яка 1593 р. заклала Бєлгород, Оскол і Валуйки.

[73] Нині *Морівськ* – село Чернігівського р-ну Чернігівської обл.

[74] *Антонович М.* Студії з часів Наливайка. – С. 51-52.

[75] Переяславське староство виокремилося з розлогого Черкаського староства десь 1580-х рр. з інспірацій кн. Острозьких (які понову фундували Переяслав 1585 р.). Принаймні 1588 р. черкаський і канівський староста кн. О.Вишневецький здійснив низку нападів на Переяслав та його околиці. Тоді ж уперше згаданий і переяславський підстароста – Ян Чирський, див.: *НБУВ. ІР.* – Ф. І. – Спр. 4104. – Арк. 255зв. (№ 3418). Він, до речі, перебрався до Переяслава з Черкас – адже 1581 р. Я. Чирський (Черський) як черкаський підстароста засвідчив знаний козацький реєстр.

До речі, Баркулабівський літопис, який згадує про холод і неврожаї 1587 і 1588 рр., під 1588 (1587?) р. згадав, що були різні війни, в т. ч. «*с козаками запорозкими*», див.: *Кулиш П. А.* Материалы для истории воссоединения Руси. – Т. 1. – С. 55. То, може, це свідчить, що і запорожці у Переяславі відмітилися.

Корсунське староство) і запорожці також мали свої претензії до черкаського старости.

Цікаво, що другим за значенням центром проектованого Верещинським Козацького князівства і резиденцією підлеглого князю гетьмана козаків мали стати Лубни – тоді це свіжонабута тим таки О. Вишневецьким посульська маєтність. Річка Сула як південний рубіж Козацького князівства вказує на тогочасну межу реального контролю Речі Посполитої на Лівобережжі[76].

Далі кордон уділу козаків розвертається на північ і «другий полковник» має свій осідок у Пирятині. Себто козацький гетьман був у Лубнах і очільником першого полку (князівський «полк» у Переяславі Верещинський, напевно, уявляв позаранговою гвардією).

Третій полк мав стати у місті Став'є (Stawie). М. Антонович вважає, що то назва перекручена і треба читати Старе (нині село Бориспільського р-ну). Утім, своя логіка є і в ототожненні Став'є з Яготином (де є найбільший в регіоні і дуже примітний «став»-озеро). Яготин якраз знаходиться десь посередині і на традиційному шляху між Пирятином і 4-м полковим центром у Борисполі (а якщо прийняти версію М. Антоновича, на якій він сам не дуже наполягав – то ця «струнка» лінія явно порушується, причому таке «випадання з лінії» єдине у всьому проекті). У пізніші часи Яготин самотній в околиці Переяслава населений пункт, що має статус міста-містечка (і в тому що якійсь полковий центр додатково прикривав би «столицю князівства» теж є своя логіка, у варіанті зі Старим – навпаки, радше столиця-Переяслав його прикриває).

Далі проблем з ідентифікацією полкових центрів немає – 4-й Бориспіль, 5-й Остер, 6-й Любеч, 7-й Гомель, 8-й Чечерськ,

---

[76] Фольклорним слідом «посульської/татарської межі» є переказ (зафіксований 1905 р.) про те, що «татарські степи колись були од Синього моря … без малу не до Лубен» (тут ніби є насип із хату заввишки, у якому прокопані ворота для проїзду; з нього видно аж до Азовського моря), див.: *Савур-могила*. Легенди і перекази Нижньої Наддніпрянщини. – Київ, 1990. – С. 12. Чи є тут зв'язок із легендарними «колонами на Сулі» – межею Сарматії – хтозна.

9-й Пропойськ (нині Славгород), 10-Кричів, 11-й Мстиславль, 12-й Радовил (=Радомль[77]). Цікаво, що Солониця під Лубнами дуже примітне в історії українського козацтва місце, а на Бориспіль Військо Запорізьке претендувало і згодом (у купі із більш знаним правобережним Трахтемировим).

Зрештою, саме питання передачі козакам Переяслава Верещинський вважає ключовим (принаймні, співмірним з наданням «усього іншого Задніпров'я»). Свої міркування щодо цього він розгортає у окремому параграфі під титулом «Звичай для оволодіння Переяславом». Тут Верещинський оповідає, що переяславці, за наказом свого зверхника, воєводи київського князя В.-К. Острозького, у своїх домах «підступним способом» вбили 500 козаків і як здобич-«луп» забрали майно побитих.

Історія ця не датована у тексті, але, напевно, йдеться про часи битви під П'яткою 1593 р. – протистояння запорожців К. Косинського з військами князів Острозьких. Козаки тоді спробували добитися справедливості юридичним шляхом і отримали від королівських комісарів (Якуб Претвич, Козаківський[78], Оришовський[79]) підтвердження слушності своїх претензій до переяславців на суму понад 100 тис. злотих.

Цей документ-декрет з комісарськими підписами, як зауважує Верещинський, у них досі зберігається у «скрині військовій» (цікаве свідчення існування архіву Війська Запорізького). Переяславці були налаштовані замиритися і зібрали для козаків гроші. Але князь Острозький, якому їх передали, не віддав ті кошти запорожцям, а привласнив усю суму. Власне за це, так би мовити за борги, козакам, на думку Верещинського, і можна законно передати контроль над Переяславом.

Наступний умовний параграф веде мову про спосіб передачі Війську Запорізькому «усього іншого Задніпров'я». Козацьке оволодіння цим останнім Верещинський тлумачить як винаго-

---

[77] Його тоді латинкою записували Radomlia, а відчитати 'm' як 'w' – то традиційна помилка.

[78] Може, *Козаревський Василь*, чашник київський 1591-1593 рр.

[79] Цікаве свідчення, що колишній козацький гетьман (1580-х років) Ян Оришовський не був на боці повстанців Косинського, але доклав зусиль після П'ятки-1593, аби примирити уряд і запорожців.

роду за походи до «Волох» (у румунські князівства). Причому, прямо заявляє, що «трудилися» (виставивши бл. 20 тис. війська) і втрати поносили козаки на тій війні за закликом-«писанням» «коронного гетьмана» (=Я. Замойського) – отже, мають бути винагороджені («кожен слуга є гідний заплати своєї»). За приклад такої «гідної оплати», Верещинський наводить Самбірську королівську маєтність на Галичині, з якої живляться кварцяні жовніри.

За це Задніпров'я Корона Польська отримає собі 3-4 тис. постійного (реєстрового) козацького військового контингенту[80]. То цікавий пасаж Верещинського, бо козацька реформа 1590 р. оперувала цифрою лише 1 тис. реєстровців, а цифра 3 тис. не раз озвучувалася у планах вже з початку XVII ст. Отже, київський біскуп – один з перший прихильників-лобістів зростання козацького реєстру.

Дуже цікава думка Верещинського як треба поступити із лівобережними маєтностями шляхти, котрі опиняться в межах володінь Війська Запорізького. Їх треба або обміняти на інші – поза межами козацької території, або визначити, що з тих маєтностей власники-шляхтичі служитимуть разом і нарівні із козаками – під зверхністю їх командування («князя»). І нешляхетне населення Задніпров'я також далі «служить» спільно із козацтвом (тобто або фактично покозачується, або просто обслуговує потреби Війська). Ще М. Антонович зауважив, що то просто взірець уявлень, які згодом озвучував і гетьман Б. Хмельницький.

Зрештою, закінчує свій проект Верещинський демонстрацією, що він сам готовий пожертвувати «на благу справу». Текст перераховує низку прибутків київського біскупства, які автор-біскуп ладний відступити на потреби Війська Запорізького. Щоправда, здебільшого це такі «проблемні активи», котрі взагалі реально відстояти хіба під загрозою застосування збройної сили козацтва (причому, таке «рейдерство» Верещин-

[80] У листі з 13/18.X.1595 р. мова ще лише про 3 тис., отже тут маємо розширення-уточнення.

ський планує здійснити переважно за рахунок київського воєводи князя В.-К. Острозького та його підлеглих).

Наприкінці тексту маємо вельми цікаву біблейську алюзію про Мойсея, який вивів євреїв з Єгипту – з ним і порівнює автор переселення козаків «за Дніпро» (алюзія «козаки – обраний народ» – ідея власне непересічна). Себе Верещинський «скромно» і бачить у ролі Мойсея (це непрямо свідчить, що і першим «князем» козацького Задніпров'я авантюрний біскуп таки бачив саме себе[81]). Знову, звернемо увагу на пізніше величання Б. Хмельницького київським православним духовенством достоту як «Мойсея» (отже, в Києві добре запам'ятали ідею-образ з 1596 р.?).

Підпис під проектом також промовистий – «Порада/ план[82] Йосипа Верещинського Біскупа Київського *Козацького Заступника*». Причому, латинське «Kozacis porrectum» можна перекласти і не коротко (як «Козацький Заступник»), а докладніше – як «*той, хто жертвує (собою) заради козацтва*». Це також прозоро натякає на жадану «Мойсеєву іпостась» автора.

Цікаво, що близько того ж часу – у січні 1596 р. – свій козацький проект-«кондиції» подав королю і ***Семерій (Северин) Наливайко*** (1560 – 11.IV.1597)[83]. Він значно консервативніший, порівняно із текстом Верещинського.

Наливайко вибудовує жорстку військову вертикаль. Пропонує прибрати подвійність військового командування в країні (окремі гетьмани для Корони, окремі для ВКЛ). Воно, мовляв,

---

[81] Нагадаю, що 1596 р. – то час Берестейської церковної унії, тож ситуація «католицький біскуп на чолі православних козаків» тоді могла трактуватися досить спокійно. У листі з 13/18.X.1595 р. прямо вказаний бажаний взірець з теренів самої Речі Посполитої – невелике Сіверське князівство в Сілезії, де за князя був власне краківський єпископ.

[82] Дослівно – «consilium».

[83] *Zbiór pamiętników do dziejów polskich* / wyd. W. S. Broel-Plater. – Warszawa, 1858. – T. 2. – S. 218-219; *Исторические связи* народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII в. – Т. 1. – С. 220. Сучасний переклад укр. Ростислава Радишевського див. в «Тисяча років української суспільно-політичної думки» (У 9-ти т., Київ, 2001. Т. 2).

не личить єдиній державі – Речі Посполитій (та й дешевше держскарбниці буде).

Далі прожектер переходить вже власне до козаків. Наливайко пробує основну «точку опори» для козаччини знайти на Поділлі. Центр «запорізьких стаційних козаків» (стації – це про утримання від держави) він хотів би заснувати на Побужжі – збудувати замок на 20 миль нижче Брацлава. Гадаю, що йдеться про невдовзі славну Бершадь[84].

На Запоріжжі не має бути власного гетьмана, а лише поручик-заступник зверхника з Поділля. Кількісний склад Війська мусить визначити сам король. На оплату цих реєстрових козаків Наливайко пропонує витрачати гроші, які йдуть на упоминки-«подарунки» кримським татарам або на пенсії жовнірам-ветеранам (2 тис. осіб) плюс те, що на варту-сторожу виділяють. Харчі-«борошно» і спорядження козацький гетьман бажає отримувати «водою» (себто Дніпром) з Білорусі («Білої Русі»).

Наливайко обіцяє припинити практику вільного вступу до козацтва (окремо згадує заборону на прийом злочинців-банітів). Позареєстрові свавільні громади козаків він готовий громити. Незаконним охочім до козацтва погрожує різати вуха та носи[85].

---

[84] У тексті топонім спотворений – названо «річкою *Шеносед*» (з *річкою* не варто плутатися – тоді Бершадь стояла на р. Бершадь/Бершадка, сучасна назва Дохна у давнину відносилася лише до притоки Бершадки). Славу козацької Бершаді приніс Бушський мир 1617 р. (який турки погодилися укласти з поляками лише на умові руйнування цього міста-«паланки»).

[85] На Солониці-1596 під загрозою цілковитого розгрому козаки також готові були видати свіжих злочинців, у т. ч. і власних ватажків. Але вони уперлися, коли С. Жолкевський забажав повернути панам ще й їх давніх підданих. Це вже було структурним руйнуванням козацтва – ветеран (запорожець з кількарічним стажем) тоді був «нормою», з козаками за народженням ще було сутужно. Ось хіба за понад 20 років, на Ростовиці-1619, можна було спробувати виключити (і те, як то кажуть, «про людське око») з Війська Запорізького усіх, хто прослужив у ньому менше 5 років.

Зрештою, Наливайко обіцяє служити з цим військом королеві на війні проти будь-якого ворога. Власним коштом обіцяє добувати «язиків» на кордоні та інформацію від шпигунів.

З останніх реакцій XVI ст. на феномен козаччини варто ще згадати ***Шимона Пекаліда*** (Пенкала, бл. 1567 – після 1616) – автора першого твору, де козацтво – то головний суперник шляхетських героїв. Мова про поему «De bello Ostrogiano ad Piantcos cum Nisoviis libri quattuor» / «Про Острозьку війну під П'яткою проти низовців, книг чотири» (Краків, 1600)[86].

Про Пекаліда відомо небагато – він походив з Малопольщі (м. Олкуш), з родини, належної до міського патриціату (батько був райцею). 1585 р. хлопець вступив до Краківського університету (завершив навчання у 1589 р.). Згодом перебрався до Острога, на службу князів Острозьких (власне, був він «людиною» Януша Острозького[87]). Є цікавий запис, що тут новий вчений князівський клієнт «став русином», отже його погляди – то міркування інтелектуала-неофіта «руського патріотизму». Крім Острозьких, мав Пекалід стосунки із іншим ідеологічним русином – «галичанином» Яном-Щасним Гербуртом (на шлюб якого із волинською княжною Єлизаветою Заславською 1601 р. письменник-острожанин видав у Львові панегіричний твір «Epithalamium»).

---

[86] *Українська* поезія XVI ст. – Київ, 1987. – С. 196-242 (український переклад Віталія Маслюка, зі скороченнями); *Українські* гуманісти епохи Відродження. – Ч. 2. – С. 40-77 (той самий переклад); *Яковенко Н.* Що за війну описує Шимон Пекалід у поемі «De bello Ostrogiano» (1600 рік) // Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. – Київ, 2002. – С. 157-188. Оригінальний латинський текст нині легкодоступний на www.wbc.poznan.pl .

[87] Цікаво, що *Анджей Збилітовський* (бл. 1565 – бл. 1608) у своїй посвяті Янушу Острозькому до віршованої книжечки «Wieśniak» (Краків, 1600), явно за Пекалідом згадує як найбільший подвиг свого героя «битву у всіх знакомиту, || В котрій же побив козаків свавільних, || Котрі шляхтичів зацних доми вольні || Деспекти [=образи] чинячи, часто наїжджали».

У «Війні Острозькій» описана кампанія 1593 р. проти козаків-повстанців К. Косинського (досить вірогідно, що рукопис постав невдовзі по тому, а не 1600 р., коли його надруковано). Основна увага тут приділена князям Острозьким, але є і кілька оригінальних мотивів для образу козаччини.

Насамперед Пекалід твердить, що козаки то «ворог гідний змагання». Перемога над ним – це велика слава.

Далі уводить цікаве протиставлення головних вождів – князя Василя-Костянтина Острозького та Криштофа Косинського. Першого виведено в образі статечного «суворого судді», а другого – як легковажного «сміливця-жартівника».

Пекалід окреслює таки і структуру Війська Запорізького – гетьманська резиденція в Трахтемирові + дніпровий острів Хортиця, з якого стартують морські походи вдовж берега Чорного моря (згадані різні пункти в Криму і навіть «Колхида»-передкавказьке узбережжя, а в інший бік від гирла Дніпра – Ольвія, під якою напевно ховається Очаків, та наддністровські Білгород і Тягиня-Бендери[88]). Автор «Війни Острозької» зауважує, що на своїх човнах запорожці (їх окреслено як «різнорідне плем'я») не бояться змагатися і з флотом турецьким. Сили Війська Запорізького Пекалід обраховує на 5 тисяч вояків (хоч на волості під час повстання 1593 р. це число подвоїлося).

З цікавинок – опис козацької ради. Вона, за Пекалідом, відбувається у зібранні-колі, причому козаки не стоять, а сідають, склавши ноги (отже, поза козака Мамая – то не лише про відпочинок). Зброю і стяги тримають в руках.

Стосунки з осілою волостю козаки Пекаліда визначають як гостювання у союзників. Тому відмова магнатів приймати таких лицарських гостей тлумачиться за образу[89].

---

[88] Перелік і інтерпретація топонімів змушує запідозрити, що Пекалід читав М. Броневського «Опис Татарії».

[89] Цікаво, що у листі від 4.III.1595 р. князь В.-К. Острозький зве Наливайка з тисячею козаків у своїй маєтності Острополі також «*гостем*», зауважуючи, що то йому другого Косинського Господь Бог посилає, див.: *Кулиш П.* История воссоединения Руси. – Т. 2. – С. 435.

Козаки з «Війни Острозької» проголошують себе більшими лицарями, аніж осілі шляхтичі. Бо перші на бойовищах постійно, а другі лише вряди-годи. Козаки окреслюються як дикоприродні воїни – суворий одвіку рід («genus») з диких місць – Порогів[90] (де холодно взимку, а влітку спека, і людей немає – сама лише звірина). Особливо пишаються вони своїми морськими перемогами[91].

З військових технологій козаків у творі автора-острожанина спеціально згаданий табір з возів. Саме з опорою на нього висуваються повстанці на поле бою під П'яткою. Навколо нього кружляє легка їх кіннота, яка маневрами і обстрілом пробує розпорошити шики супротивника. Пекалід ясно твердить, що козаки битися «навчені» татарами. Бойові прийоми їх хоч і оголошуються «підступними і злочинними», але визнаються за досить ефективні. Зрештою, у козаків є чимало артилерії, в т. ч. і 30 трофейних гармат з турецьких галер.

Цікаве також окреслення у «Війні Острозькій» прийнятного простору запорізької активності князем В.-К. Острозьким. Той заявляв, що краще б низовці на Балкани або на Дон і Передкавказзя походами ходили.

Далі знов звернемо увагу на «італійський погляд», бо італійці тоді ще задавали рамки і стандарти у суспільних науках. Його представив папський нунцій у Польщі (з 1599 по 1607 рр.) ***Клаудіо Рангоні*** (1559 – 1621) у своєму трактаті «Реляція про Польське королівство» (1604)[92].

---

[90] Пекалід подав оригінальну кількість дніпрових Порогів – 20 («двічі-по-десять»; хоча, може йшлося про 2 *після* 10 = 12).

[91] Косинський, дійсно, свіжо відзначився взяттям з моря Козлова-Євпаторії 1589 р. Згадку про цю виправу містить запис «Про козаків» на мапі ВКЛ М.-К. Радзивіла з 1613 р., яку Т. Маковський малював, вірогідно, 1596 р. – «…Kosinscio Kozlovum, Turcarum Imperatoris civitates, depraedati et depopulati sunt / *Косинський Козлов, місто турецького султана, пограбував і спустошив*». Власне, саме після цього на сеймі 1590 р. Косинський отримав – з формулюванням «за військові заслуги» – знані земельні надання (пустині Рокитне і Ольшаниця), «яблуко роздору» Острозької війни.

[92] Сучасне видання див.: *Rangoni Claudio.* Relacja o Królestwie Pol-

Опис українських козаків в «Реляції» розміщено у розділі «Устрій війська польського». Як і багато інших спостерігачів, Рангоні не розрізняє підрозділи кінноти, спорядженої по-козацькі, та власне козаків як верству-спільноту[93]. Утім, сам про-

---

skim z 1604 roku / Oprac. Janusz Byliński, Włodzimierz Kaczorowski. – Opole, 2013. – 231 s. Твір знаний ще як «Реляція про Польське королівство, почата 1603 р. і закінчена 1604 р.», помилково приписуваний кардиналу Ерміній (Карло) Валенті (Valenti, 1564 – 1618; кардинал з 9.VI.1604 р.). Давній польський переклад «Реляції» здійснив Каетан-Вінцентій Келісінський (Kielisiński, 1808 – 1849), див. рукопис у Курницькій бібліотеці в Познані (Rps Kórn. 267).

[93] Не виключено, що Військо Запорізьке саме за часів Рангоні переживало кризу. «Пробачене» за Наливайківщину 1600 р., воно активно використовується великим коронним гетьманом Я. Замойським як інтегрована частина коронного війська (а кампанії в прибалтійських Інфлянтах, через різке похолодання 1601-1603 рр., звелися до облог численних замків). У таких умовах значення власного «гетьмана» і загальновійськових структур падає. Ось у Баркулабівському літописі є запис з 1603 р., що гетьман запорізьких козаків Іван Куцькович (Куцька), в Могилеві «здав з себе гетьманство козацкое, для того иж у войску великое сваволенство: *што хто хочет, то и броить*», див.: *Кулиш П. А.* Материалы для истории воссоединения Руси. – Т. 1. – С. 80. Інструкції послів на сейм у грудні 1604 р. досить одностайно повторювали вимогу взяти козаків у карби, а посли краківські і практику призначення королем козацького гетьмана запропонували, див.: *Bibl. Kórn.* – rkps sign. BK01399: Panowanie Zygmunta III. Woyna Turecka. Dodatek do niey. – K. 497. До речі, у кризі тоді було і донське козацтво – царювання Бориса Годунова (1598-1605) для Війська Донського це час спроби держави взяти його у жорсткі карби. У цьому і секрет ентузіазму як донців, так і запорожців у справі Лжедмітрія – для козацтва то була ледь не визвольна війна.

Зрештою, і смерть Я. Замойського 1605 р., ймовірно, також відгукнулася на Запоріжжі. Бо багато чого у стосунках держави і запорожців трималося лише на його слові. Ось на сеймі 1606 р. прозвучало, що по смерті того коронного гетьмана були такі люди «шляхетської крові», які виїхали шукати служби у турків і татар. І ті, що до татарської землі від'їхали ставали провідниками-навідниками для на-

цес компіляції ним різних звісток вартий уваги, бо свідчить, що автору уже було з чого обирати.

Отже, починає Рангоні з козаків як формації легкої кавалерії і у першу чергу описує їх спорядження та способи його використання – «Козаки мають сагайдаки з луками, шаблі, два довгі самопали завдовжки на два лікті – вони розміщені з обох боків сідла, а за паском мають ще два коротших [=пістолети]. За плечима носять стріли [=колчан зі стрілами][94]. Деякі до того ж захищають голову малим шоломом, а груди кірасою, але частіше сорочкою караценовою [=шкіряний дублет з набитими на нього залізними пластинами]. Сідла їх є вузькими і високими – так, що сидячи в них, можуть ставати на повний зріст у стременах, розуміючи, що так вони є прудкіші у обертанні на всі боки[95]. Під сідло кладуть шмат сукна, котрий їм вночі слугує за постіль[96]. Водять по три і по чотири коні і їдуть то на одному, то на іншому по черзі і так через розподіл трудів коні довше

бігів на Україну, Поділля і Русь-Галичину, див.: *Кулиш П. А.* Материалы для истории воссоединения Руси. – Т. 1. – С. 44.

[94] Подвійний набір козацької зброї – лук (персидський) у сагайдаку (арабському) з колчаном зі стрілами + на плечах карабін/самопал малює і Б. Зиморович у «Пам'яті війни турецької року 1621-го польським народом перенесеної» (Краків, 1623), див.: *Возняк М.* Козацтво під Хотином 1621 р. в сучасній поезії // ЗНТШ. – Т. 149. – С. 157.

[95] Цікаво, що цей специфічний виріб увійшов в історію боротьби русинів-українців за громадянські права. На початку 1580-х рр. відомий львів'янин Юрій Рогатинець представив свій винахід – «козацьке сідло» – як шедевр-«екзаменаційну роботу» на право вважатися цеховим майстром (католики наполягали, що православний майстром бути не може). Виріб був настільки досконалий, що не визнати майстерність Рогатинця не лишалося жодної можливості.

[96] Згадай думу про трьох братів Азовських – «*кульбаки під себе послали*, ружжя по комишах поховали, безпечно спать полягали». А Дортеллі д'Асколі записав: «Шкіра, що покриває сідло, тримається на ременях і відділяється від сідла так, що для спання вершнику розгорнута повсть замінює тюфяк, шкіра слугує простирадлом, сідло подушкою, а одежа ковдрою», див.: *Описание Чёрного моря и Татарии,* составил доминиканец Эмиддио Дортелли Д'Асколи… – С. 123.

витривають. Кажуть, що ті коні, навіть позбавлені вуздечки, ходять за своїми господарями, бо до того навчені».

Далі йде пасаж про бойові якості козацтва, що, гадаю, є варіантом-запозиченням з Ґейденстейна: «Козаки вирізняються вмінням знаходити шляхи і орієнтуватись на місцевості, розпізнавати дії супротивника, форсувати річки вплав або на малих човнах і деревинах, долати труднощі на переправах вузьких і незручних[97], зносити голод, неспання та інші незручності».

Наступний допис-абзац вже явно стосується козацтва-верстви, а не жовнірів у козацьких одностроях. Він також, схоже, є новою редакцією давніших характеристик (інтернаціональний склад, прикордонне мешкання на пустельних місцях, човни-однодеревки, грабунок турків і татар, добре володіння вогнепальною зброєю). Рангоні пише тут: «Між ними знаходяться люди різних народів – поляки, русини, литвини, далматійці, серби, угорці, волохи, німці та інші, навіть татари. Мешкають вони на пограниччі Королівства Польського – між Дунаєм і Дніпром – у місцях багнистих і низьких, званих Низ, при скальних виступах на річці, званих Порогами. Тими водами плавають козаки на малих човнах, збудованих з одного стовбура дерева, що мають боки з очерету. Довкола там поля пусті і необроблені, довгі і широкі – вони достачають козакам звірину для прогодування. Тут козаки постійно воюють з турками і татарами, нападають і грабують товари, які везуть з Туреччини до Москви або на Волощину, наступають на прикордонні турецькі фортеці на берегах Дунаю і здобувають їх, маючи до

[97] Здається, і будівництво мостів з підручних засобів було вмінням запорожця. Ось 1621 р. під Хотином пахолок Кирик «з Литви» (з Білорусі?), який «в Запорогах або в краях руських» здобував бойовий досвід і знайомий був з наддніпрянськими конструкціями осетрових єзів (загородок з дерева для риболовлі) збудував для війська гетьмана Я.-К. Ходкевича з того, що трапилося на місці, міст на козлах через річку («на кшталт кладки»; на Дністрі такий спосіб будівництва був тоді дуже рідкісний), див.: *Warsuchtig [Warzachtig] Fridrich.* Diariusz ekspediciey Korony Polskiey przeciw Osmanowi r. 1621 pod Chocimem odrawioney. – B.m.dr., 1640 (Арк. F).

того ж великий достаток артилерії, з якою вміють досконало поводитись».

Цікаво обговорює Рангоні свіжу на той час тему порівняння запорожців із мальтійськими лицарями. Він пише: «Деякі гадають, що козаки є колонією Мальтійських кавалерів, осаджену тут для постійного непокоєння турок і татар, але то цілком не відповідає істині. Та людність не має жодного права, мають, утім, певні устави, ними самими написані[98], яких чітко і вірно тримаються. Звуться зазвичай або запорожцями, або низовими козаками, тобто тими, хто мешкає за порогами чи то на Низу, що означає, як мовилося, низькі місця». Далі доданий пасаж, здається, з початкового опису козацької кінноти (там би він був більше на місці) – «Вони не дбають про оздобу коней, як гусари, але тільки вплітають їм стрічку шовкову, що йде від вудил під кінське вухо; стремена та іншу збрую кінську мають дерев'яні».

Наступний абзац оповідає історію розвитку козацтва як військової формації. Містить вона і явну відсилку до тоді ще свіжоспеченої «Баторієвої легенди»: «Спочатку вони зазвичай не билися [в правильних битвах], але лише плюндрували неприятельські краї, а здобич до табору польського [=коронної армії] приносили на продаж; утім, король Стефан допустив їх до військової служби. Мають зараз власного гетьмана і осібні військові права, а також і таких самих офіцерів, що і гусари, але жалування отримують менше»[99].

Далі Рангоні описує піхотні формації коронної армії – гайдуків (наймані угорські підрозділи), польську (вибранецьку)

---

[98] Вірніше було б «звичаї, ними складені». Італієць Рангоні переоцінює рівень поширеності письмового права серед козаків.

[99] З 1600 р. знані сеймові рахунки про виплату жалування козакам. На 2032 особи за квартал виплатили 15 698 злотих, плюс 12 640 злотих сукнами за цей рік. У т. ч. 200 злотих старшому Війська, 8 осавулам – 200 злотих, обозному – 30, 20 сотникам – 300, 4 хорунжим – 32, див.: *Korzon T.* Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – T. II. – S. 299-300. Про цей корпус 1601 р. (коли пішли до Інфлянт) відомо, що він поділявся на 4 полки – отже десь по 500 вояків на полк (модель знана ще за Верещинським).

піхоту та піхоту козацьку; плюс ще невеликі піхотні почти багатшої шляхти. Гайдуцькі загони італієць лічить найкращою піхотою Корони. Цікаво також, що і гайдуки, і польські вибранці описані як привілейовані групи (не шляхта, але і від селян вони дистанційовані). Як ми знаємо, саме небажання визнавати подібні привілеї щодо козаків стане ґрунтом для козацьких повстань першої половини XVII ст.

Конкретно козацькій піхоті Рангоні присвячує один, але вельми оригінальний абзац. Він пише: «Козацька піхота цінується більше за польську, а це тому, що вона неустанно зайнята війною проти турків, татар і московитів». Себто, вишкіл-бойовий досвід козака зазвичай вищий за пересічного вибранця[100]. Далі у Рангоні йде й інша нетипова для інших козацьких описів інформація – «Бо вони вторгаються до прикордонних країн, навіть замирених [з Короною], чинять дуже великі шкоди, а спираються вони на певну домовленість між польським королем і тими замиреними країнами, де йдеться, що вони не мають вважати за порушення миру, якщо число нападаючих козаків не перевищує двох тисяч»[101]. Ясно, що мова про опис неофіційної практики, що в актах не згадується, тим цікавіше її фіксація оповідачем-іноземцем.

Трохи інформації про козаків додає і наступний параграф «Як здійснює військо польське похід на неприятельський край». Легкоозброєна козацька кавалерія тут згадана як корисний елемент сторож довкола армії під час руху (такі вершники чатують в авангарді та на крилах-флангах похідного війська).

---

[100] Знаний лист люблінського воєводи Марека Собеського до короля з 7.V.1602 р., де він зауважив, що запорожці кращі за звичайну піхоту – бо їх можна і пішо, і кінно застосовувати, див.: *Bibl. Kórn.* – rkps sign. BK01399: Panowanie Zygmunta III. Woyna Turecka. Dodatek do niey. – K. 247-248.

[101] У 1614 р. король пред'являв козакам претензію, що ходять закордон «у сусідні панства» *величезними* («gromadnemi») *військами*, див.: *Bibl. Kórn.* – rkps sign. BK325 mf 504: Comissia Ie[go] K[rólewskiej] M[oś]ci do Kiiowa na poskromienie Kozakow posłana, Dan w Warszawie 15.03.1614. – K. 213. Отже, «кількісний параметр» таки багато важив.

Зрештою, параграф «Як поляки шикуються і б'ються» також згадує козаків як учасників авангардних герців перед загальною битвою та як летючі загони на флангах армії, які обстрілом неприятеля, змушують його розпорошити-зламати свої шики[102].

Насамкінець зауважу, що характеристика Рангоні вельми зичлива до козаччини. Остання постає в «Реляції»-1604 як цілком легітимне і позитивне явище з життя Речі Посполитої, причому, уже із чималою історією. Текст італійця прояснює купу взаємозалежностей, що потребують для розв'язання саме козаків. Чужинець також проговорює деякі «опції за замовчанням» (толерування прикордонної вендети і т. ін.), які притаманні українському козацтву на рубежі XVI і XVII ст.

Мартин Пашковський (бл. 1570 – після 1621) являв собою популярний тип письменника-ветерана – досвідченого жовніра, який знайшов собі місце в столиці (Кракові). Він мав доступ до столичних бібліотек (в т. ч. і дипломатів «турецького напрям-

[102] Тему козаків-авангарду згодом розвинув інший італієць – *Алессандро Ціллі* (Чиллі, бл. 1565 – після 1639), співак при польському королівському дворі. Він лишив два твори про життя Речі Посполитої 1604-1617 рр. + вже від'їхавши з Польщі, ще дописав трохи про Хотинську війну 1621 р. (видав той текст книжкою у рідній Пістої 1627 р.). У описі Смоленської кампанії 1609-1611 р. Ціллі записав, що король пустив першими 20 тис. козацьких вояків. Про них оповідач каже: «Козаки, які від природи є користолюбні, жадібні до слави і жорстокі, увійшли до тих кордонів, сіючи такий терор і острах, що усі московіти з місць і сіл поблизу Смоленська сховалися у фортеці або за брамами міста, забравши із собою своє майно-багатства», див.: *Cilli Alessandro.* Historia buntów możnowładczych w Polsce w latach 1606-1608. Historia Moskwy / Oprac. Janusz Byliński, Włodzimierz Kaczorowski. – Opole, 2012. – S. 177. У іншому місці (оповідаючи про початок дій Лжедмітрія 1604 р.) Ціллі згадує про козаків як про дрібну шляхту, яка прагне війною здобути грошей і маєтку, див.: *Там само.* – S. 142. Козацької піхоти (запорожців) автор ще не знає – його козаки 1609-1611 рр. зсідають з коней, коли треба штурмувати фортеці (Стародуб і Білу вони беруть штурмами самотужки – цьому присвячений параграф «Відвага та пильність Козаків», див.: *Там само.* – S. 188).

ку»), практику редактора-дописувача загальної історії країни (самотужки готував розширене польськомовне видання хроніки Гваньїні з 1611 р.) і спілкування із численними заїжджими очевидцями-інформаторами безпосередньо з козацьких «фронтів»[103]. Родзинкою його козакознавчої творчості є віршований компендіум «Історії турецькі і сутички козацькі з татарами. Тут також і про народ, звичаї, релігію, господарство і лицарство і т. д. тих поган [=бусурман] – до відома людям різного стану корисне. Доданий до того Словник турецької мови і Диспутація про віру християнську і забобони бусурманські і т. д. Мартином Пашковським на чотири книги розділено, описано і видано» (Краків, 1615).

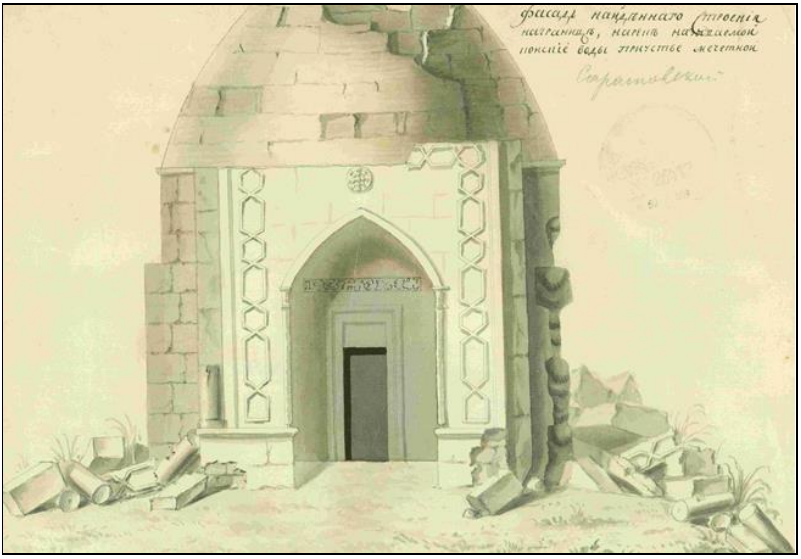

Руїни мавзолію XIV-XV ст. на Кінських Водах. Малюнок 1769 р.

[103] Докладно про нього і його україноцентричну творчість див.: *Вирський Д.* Війни українні… – Розділ 5 «Воля і неволя: життя українця як авантюрний роман (одіссея Я. Кимиковського в М. Пашковського ‘Історіях турецьких і сутичках козацьких з татарами’ з 1615 р.)».

Опис Запоріжжя 1590-1591 рр. зроблений у творі зі співспоминів реального очевидця – рядового запорожця Якуба Кимиковського. Той потрапив до татарського полону під час набігу 1589 р. Цілий рік випасав коней та овець при ногайських «сараях» (себто будинках-зимових ставках татарської знаті)[104]. Далі той юнак утік на Запоріжжя, де і прожив з козаками три чверті року. Оповідання про цей період життя Кимиковського і є найцікавішим для сучасного українського читача. Адже інших картин життя Запоріжжя 1590-1591 рр. та ще й креслених з перспективи простого козака далебі не існує.

Запорожцям Кимиковський став у нагоді передусім як провідник, який, зі свіжого досвіду полоняника, міг вказати шляхи до найбагатших татарських улусів[105]. Тут і стикаємося з окресленням «оперативного простору» тогочасних низовців. Починається він на Лівобережжі:

З одного боку над рікою там Сут-су прозиваною, а по-руські Молочною[106], а другою ж стороною у Волових Курганів, в Кінській

[104] Життя невільників ногайців було не мед. Ось Джованні да Лукка у своєму описі ногайських татар середини 1630-х рр. зауважив, що у них зазвичай влаштовують дві кибитки – у першій (меншій) сплять чоловік і дружина, у другій (більшій) – їх діти. А слуги, як би холодно не було – навіть тоді, коли земля засипана снігом – сплять під відкритим небом, див.: *Юрченко П.* Описание Перекопских и Ногайских Татар, Черкесов, Мингрелов и Грузин. Жана де Люка, монаха доминиканского ордена (1625). – С. 488.

[105] Про татарські улуси «біля кордону з християнами» цікаво оповів бранець ногайців у 1603 р. англієць Джон Сміт. За ним, улуси – то маленькі «котеджі» (cottages) з дерева, обмазані брудом і звірячим послідом-кізяками, з дахами, вкритими очеретом. Отже, це добре знані на півдні України мазанки. Татари відкочовують з них на літо під Перекоп, до самого Криму та до Азова. Від'їзд – у квітні, повернення – у жовтні, див.: *The True Travels, Adventures and Observations of captaine John Smith in Europe, Asia, Africke, and America.* – Richmond, 1819 (першодрук – London, 1629). – P. 36. Отже, травень-вересень – то козацький сезон на прикордонні, коли можна було відносно спокійно користуватися річковими уходами.

[106] *Молочна* – річка в сучасній Запорізькій обл., впадає до Молочного лиману Азовського моря.

Перебійні[107], що здавна звуть Кінською Водою – із мужнім гетьманом, хоробрим Богданом Микошинським[108]. Там, де за давніх літ пишався своєю свободою князь Місей[109] у Маяків. І ті-то Маяки, звуться в щирому полю козацькими знаками. Котрі було той князь Місей колись поставив і тим вічну пам'ятку поштивим молодцям уславив. І при Білій Криниці[110] чинив свої засідки, де мав козак з

---

[107] *Перебійна* – невеличка ліва притока (вітка) Дніпра, біля Херсону. Але взагалі це досить «серійний» гідронім, отже цілком вірогідне і його пов'язання із р. *Кінською* (Кінськими Водами, Кінкою, Конкою) – так само лівою притокою Дніпра. Вірогідно також, що йдеться про *Кінську Промойну*, де річка Кінська зливалася з дніпровськими затоками (так про неї згадував Е. Лясота 1594 р., див.: *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків. – Т. ІІ. – С. 78). Вододіл між Молочною та Кінською – відправна південна точка Муравського шляху (вів до Московського царства) та зручне місце для засідки на обтяжених худобою татар.

[108] *Микошинський Богдан* – гетьман запорожців (згадки, крім цієї, з кінця 1590 – початку 1591 рр., ще з 1586, 1594 і 1595 рр.). Прізвище нагадує мені про той Міхасін / «Mikascinum» (ймовірне с. Михалці Кам'янецького повіту, нині не існує) під яким коронний гетьман Ю. Язловецький погромив один з чамбулів татарських 1574 р. Отже, вірогідно, Микошинський (Михошинський?) – подолянин. Досить вірогідно, що це він «Богдан», який разом із С. Наливайком відзначився у битві під П'яткою 1593 р. (бився на боці Острозьких).

[109] *Князь Місей* – напевно, *Михайло Олександрович Вишневецький* (1529 – 1584), канівський і черкаський староста (1559-1580), герой «Епіцедіону», який, утім, промовчав про його «запорізькі подвиги».

Гіпотетично, є ще один претендент – князь *Михайло Ружинський*, гетьман запорожців у 1585-1588 рр., хоча, пасаж про «за давніх літ» у таку атрибутацію не дуже вкладається. До того ж, згадка про «свободу» князя Місея, якось підозріло нагадує пасаж з М. Стрийковського «Про вольність Корони Польської» (Краків, 1575) про «Козака преважного Вишневецького» (тут, ясно, кн. Дмитра Вишневецького), який успішно пустошив Крим, але згодом «щастя його зрадило в *свободі*». Отже, оповідь про «князя Місея» – М. Вишневецького модельовано за взірцем давнього образу Д. Вишневецького-Байди?

[110] *Біла Криниця* – вірогідно топонім пов'язаний з р. *Білозерка*, лівою притокою Дніпра (впадає до нього відразу нижче Кінської).

татари часто криваві зіткнення. І у Кам'яного Затону[111] мав свої приводи на татар і великі там чинив їм шкоди.

Як бачимо, на лівобережжі запорожці на 1590-1591 рр. «тримали» доволі вузький фронт, віссю якого була р. Кінська[112]. Далі у Кимиковського-Пашковського описаний «морський фронт» низовців:

Той же з козаками ходив і на Чорне море, де не один караван турецький воду поре. А насамперед під Білгород[113], де з користю великою взяли судно турецьке із арматою всілякою. Турків чимало побили. Від Білгорода ж занесла їх погодним вітром морська вода на один острів, котрий простою мовою Гадячів-острів по-руські від давніх літ звуть. Той острів так звуть не без причини Гадячим островом[114]: бо там є чимало гадичини. І диковинок морських[115] і розмаїтої комашні, також і птаства до моря звиклого, котрого і тут і там угорі безліч літає і дуже ядучий сморід від них долітає. Бабами[116] їх там звуть, за лебедів більші, а морякам той острів є великою перепоною. Там же з Татарської землі, з міста прозиваного Козлов[117], прийшло дві галери, на яких нашого люду, добірних бранців до тисячі було, а жінок з дітьми вісімсот, ті й не лічилися. Турків також понад півтори тисячі, і нічого більше[118]. Там козаки приспівши

---

[111] *Кам'яний Затон* – лівобережна дніпрова затока, недалеко р. Білозерки.

[112] До речі, відомий фольклорний переказ, де Кінська виведена *рікою-кордоном* від татар, див.: *Савур-могила*. Легенди і перекази Нижньої Наддніпрянщини. – С. 173.

[113] *Білгород* (Акерман) – сучасний Білгород-Дністровський (може бути, «*білий камінь на морі Чорному*» народних українських пісень – то саме переспів назви «Ак-кермен»).

[114] *Гадячий острів* – це о. Березань у гирлі Дніпро-Бузького лиману, поруч із Очаковом.

[115] На берегах сторінки є роз'яснення, що то за диковинки – «Свиней і ведмедів морських там повно». *Морськими свинями* тут названо дельфінів, а *морськими ведмедями* – чорноморських тюленів-монахів.

[116] *Баби* – це пелікани.

[117] *Козлов* (Гезлеве) – сучасна Євпаторія.

[118] Класичний екіпаж звичайної галери-кадирги – 35 моряків, 196 гребців, 100 вояків (разом 331 особа). Важка галера-мавна/мавуна

щонайшвидше до отих двох галер турків висікли, в'язнів звільнили та велику отримали здобич, з якою до своїх Порогів повернулися і оті набутки між себе розділили.

Турецька галера. З малюнку 1777 р.
Як бачимо, слова «воду поре» досить влучний образ.

Знову таки відзначимо скромність акваторії, на якій оперують запорізькі пірати літньо-осінньої кампанії 1590 р. Це лише каботажна траса від Євпаторії до Білгорода-Дністровського.

Зрештою оповідач обертається до Правобережжя, для якого низовці є власне сторожами, а не нападниками. Описує він також і внутрішньозапорізькі угіддя понад самим Дніпром.

мала 44 моряки, 364 гребці, 150 вояків, 40 гармашів (разом 598 осіб). Найбільші галери-капудани (флагманські адміральські кораблі) мали екіпаж до 900 осіб (до 170 моряків, 214 вояків, понад 500 гребців). Отже, оповідач сильно перебільшує тут і далі кількість людей на знаних йому турецьких галерах. Вважається, що галери не були цілком ефективні проти козацьких чайок (бо не могли діяти на мілині) і з 1630-х рр. турки почали будувати більше менших суден для дій у Причорномор'ї.

А оскільки знав перескоки і потаємні знаки – Кучманські, Волоські, ба і Чорні шляхи[119], то тих прудких Поган Кимиковський тоді не раз займав, зі своїм козацтвом перебуваючи. Знав і їх перевози, де це дике плем'я через Дніпро переправляється в плодючу Руську землю. У острова Хортиці, між Порогами і між Червоними з давніх літ горами. Ось і у Бургуна[120], ось також і у Ольхова[121] (нині тамте місце Стрелицею кличуть), що здавна часто буває славна поразкою на переправі татар від козаків[122], котрі тамто свій звичай утримують такий – взявши певну звістку, що татари мають там тоді йти в Руський край, відтак і сідають у засідки в очереті по островах: одні згори річки, другі ж знизу. Вже там це не без шкоди Поганам, хіба що їм допомоги додадуть галери, котрі під той час від турків прибувають. Бо знає цар татарський, що на нього завжди чигають козаки, отже також має свою сторожу на галерах. Але це тільки на той час, коли йдуть в набіг Погани на Руські краї. Але коли повертаються і [бранці вже] не мають на жодний порятунок надії, у той час татарин, з полоном йдучи, обмирає, бо в нього козак і полон

---

[119] *Кучманський, Волоський* та *Чорний шляхи* – класичне 3-доріжжя, яким здійснювалися татарські набіги на Правобережну та Західну Україну.

[120] *Бургун, Бургунка* – острів, річечка, переправа біля правобережного с. Бургунка Бериславського р-ну Херсонської обл.

[121] *Ольхов* (*Стрелица*) – можливо йдеться про давньоруське Олешшя-Олешки (екс-Цюрупинськ, нині знов Олешки). Адже прочитати Olchow можна і як *Ольгів*. Це, до речі, пояснило б як назва Стрелица пізніше приблукала на недалекий Кінбурн (див. С. Шимановського «Марс савроматський», 1642). Річка (протока) *Вільхова* є й нині при впадінні Дніпра до Лиману (нижче Голої Пристані).

[122] Може, йдеться про гучну подію 1524 р., коли намісники річицький Семен Полозович і чорнобильський Криштоф Кмітич зі своїми козаками на човнах при Таванській переправі уперше заблокували татарам-кримцям повернення з набігу на Правобережжя.

Ймовірно, це була частина ширшого плану, бо послати «к Очакову судовую рать» польського короля 1524 р. просили ногайці. Вони обіцяли зі свого боку ударити на Крим з останнім ханом Великої Орди Шейх-Ахметом, якого король мав випустити з почесного полону. Призом для польсько-литовської сторони мали стати міста Очаків і Іслам-Кермен, див.: *Зайцев И. В.* Между Москвой и Стамбулом. Джучидские государства, Москва и Османская империя (нач. XV – пер. пол. XVI вв.). – Москва, 2004. – С. 111.

відбирає, і багато їх йдуть туди, де Харон[123] ложе їм стелить. Бо коли сто козаків з рушницями буде, то тисячам татар шию намилять повсюдно. Як то раз по раз часто-густо траплялося, що йшло до Харона Поган немало. Трапилося це раз і за Микошинського, котрий при собі мав того Кимиковського. Велику силу біля Бургуна татар потопили, багато в'язнів набрали, полон увесь відбили[124].

Тут в оповідь вплетений фольклорний переказ про річки Дніпро і Кінську Воду (нині ширше відомі близькі за сюжетом оповідання про Дніпро та Десну[125]). За течією Кінської Води оповідач і проводить читача аж до моря.

Руська історія про Кінську Воду та про Дніпро. Дніпро там звуть Славутою, тобто Рікою славною[126]. Є і на Кінській Воді перевози їх здавна. Бо Кінська Вода з Дніпром аж до моря плине, про що така оповідка руська здавна слине: Колись собі Кінська Вода з Дніпром розмовляла і так Дніпрові та річка сміливо казала, що я через тебе перебіжу, але не горою[127], а посередині. І пустила відразу крука через Дніпро самою серединою на другу сторону. Який, як скоро перелетить, мав до неї озватись. Вона, його почувши, мала течію свою перекинути. Тим часом Дніпро розгніваний випустив відразу сокола, котрий навперейми [злетів] і посеред Дніпра на крука вдарив потужно. І так там крук закаркав. А вона також мужньо течію свою серединою Дніпра швидкого вкинула і своїм трибом у Московську сторону побігла. Окруживши Домантів[128] і Переяслав знову, бігла татарською стороною шукаючи поживи[129].

---

[123] *Харон* – у давньогрецькій міфології перевізник до царства смерті.

[124] Ймовірно, подія з осені 1590 р.

[125] Див. зокрема: *Савур-могила*. Легенди і перекази Нижньої Наддніпрянщини. – С. 9-10.

[126] Окреслення «*Дніпро-Славута*» є вже у «Думі про Самійла Кішку».

[127] Себто – в обхід?

[128] Нині с. *Домантове* Золотоніського р-ну Черкаської обл.

[129] Себто перескочити Кінській Воді не вдалося, її відкинуло навіть вгору і вона мусила далі плинути вздовж лівого (татарського) боку Дніпра. У згаданих переказах про Десну і Дніпро перша також плине понад лівим берегом. Мотив подвійності річки цікавий і з точки зору традиції «руського» (правого) і «татарського» (лівого)

Поріг Ненаситець. 31.VIII. 1781 р.?
(малюнок Й.-Г. Мюнца).

Спеціально оповідач зупинився і на дніпрових Порогах.

Пороги козацькі. А що до Запоріжжя, де сім порогів славних стоять за милю один по одному з віків стародавніх. Кодак, Ворон, Богатир[130], Сурський і Забора[131], і Байдак[132], а сьомого, через те, що звідти ж не вчора, не може згадати, той хто мені оповідав. Я також не знаю, бо між козаками не сидів, але дізнався потім від когось іншого – Ненаситець є назва Порога сьомого[133]. Отже тамта Кінська Вода, через усі Пороги йшла з Дніпром своїм берегом. Потім, у бридкі поля татарські удавшися, аж до Кам'яного Затону йшла осібно. А у місця

берегів. У згаданих переказах то діти Лиману – брат-Дніпро і сестра-Десна. Перший плине понад правим берегом, він сильніший, швидший і вода у ньому синя, а друга лівобережна «деснянська» течія слабша, вода там жовта, але є і плюси – плідність, риби тут більше.

[130] Лоханський поріг? (нижче нього при впадінні до Дніпра річечки Мокрої Сури відомі скелі *Богатирі*).

[131] *Забора* – не загальна назва кам'яної гряди, що на відміну від порогів не цілком перетинає річку. У системі дніпрових Порогів таких забор було кілька.

[132] Будило, Будилівський поріг?

[133] Цікаве свідчення, що у Пашковського був не єдиний інформатор про Запоріжжя.

того знову ж з широким Дніпром покумалася і з ним спільно своїм берегом татарським бігла аж під Біле озеро[134]. Туди ж прибігши і запально знову із Дніпром розсварившись, від Білого Озера вела шлях свій швидкий своїм окремим перебігом під Червоні гори[135]. Звідти ж тієї зухвалої Кінської-річки вода йшла вперед своєю течією аж до Іслам-города[136].

Далі згадані місця свіжої бойової слави запорожців – Іслам-Кермен та знову – перевіз у Бургуна. Завершує представлення «запорізького світу» дніпровий «Лиман».

Іслам-город – замок татарський князь Ружинський зруйнував. Той Іслам-город колись був то замок сильний у дикому полі татарському. І дуже помічний тим Поганам на наших, але нині тільки сліди його. Зруйнував його князь Ружинський з мужніми козаками[137]. *Місце у Бургуна де татари гинуть.* Звідти же аж під Бургун своїм берегом бігла, де на перевозі гине татар чимало. Там вже повз Перекоп полями татарськими, де солоний Лиман біжить течіями тихими. Коло своє до Чорного моря обернула, там впавши всіх своїх танців закінчила. У це ж море за чверть милі Дніпро до Лиману впадає, але кожна [з тих двох річок] осібно своєю течією володіє.

Зрештою, оповідач знайомить читача і з резиденцією запорожців – тим що згодом стало прийнято називати Січчю[138].

---

[134] *Білозерка* – вже згадувана ліва притока Дніпра.

[135] *Червона* або *Лиса гора* знана на правому березі Дніпра вище Микитиного (Микитинського) Рогу.

[136] *Іслам-город* (Іслам-Кермен) – нині це терени м. *Каховка*.

[137] Мова йде про князя *Богдана Ружинського*, гетьмана запорожців, який сам загинув при цій облозі Іслам-города (Іслам-Кермен) у 1576 р.

[138] Як у модерній історіографії вкоренився міф про давність Січі див.: *Падалка Л. В.* По вопросу о существовании Запорожской Сечи в первые времена запорожского казачества. – Київ, 1894 [відбитка з часопису «Киевская старина»]. Гадаю, що дійсна історія Січі може бути представлена десь так: 1) спочатку було «запорізьке кочування» (зміна – за порами року? – станів-кошів-куренів на Запоріжжі); 2) бл. 1628 р. облаштовується «Січ» на Чортомлику (ймовірно, в зв'язку із відбудовою Іслам-Кермена 1627 р. та великою кримською війною 1628 р., коли на Запоріжжя водночас прибуло не кілька як раніше, а кількадесят тисяч вояків (взагалі, змінну залогу за Порога-

Де козаки влітку, а де взимку мешкають. А якщо хочемо знати, де перебувають козаки в певні часи і де спочивають – у Шабельниковій Вітці[139], або на Зборовського[140] або на Ружинського[141] станах зимують. Навесні, оскільки ж бо швидко води великі встають, тоді до Чор-

---

ми усталив Куруків-1625 – 1626 р. козаки на сеймі просили для неї окремого постачання харчів і боєприпасів); 3) евакуація Чортомлицької Січі 1630 р. в зв'язку із Переяславською козацькою війною і загрозою вторгнення турків відразу після неї (до речі, за Дортеллі д'Асколі, сусідній татарський Крим близько того часу постраждав від чуми, холоду, сарани і падежу худоби); 4) 1632-1634 рр. через Смоленську війну потреби у потужному січовому осідку не існувало; 5) 1635 р. – перший Кодак спробував «замкнути» козацьке Запоріжжя (а облога І. Сулими на «дніпровому острові» показала ще одну запорізьку вразливість – за записами Ф.-К. Обуховича, повстанці видали ватажка, коли дрова на опалення закінчилися); 6) далі теж до розбудови Січі «руки не доходили» – 1636 р. служба кримському хану; 1637-1641 рр. Азовське сидіння, 1637-1638 рр. нова козацька війна на волості; 1639 р. будівництво 2-го Кодака, після якого укріплення Січі було б сприйняте урядом як украй недружній крок (дуже характерно, що Боплан місцем збору і ради козаків зве урочище Романів нижче р. Домоткань – себто не доходячи до Кодака); 1641-1645 рр. – новий голод через засухи і сарану в Криму; 7) 1648 р. ліквідація Кодацької загрози і повернення до розбудови Чортомлицької Січі (власне, навіть коли у XVIII ст. Січ перейшла на інше місце, то лише осідок на Чортомлику згадується як «Стара Січ», жодних інших таких назв на Запоріжжі не відомо).

[139] *Шабельна Вітка* відома за «Реєстром річок і прикмет, які лишаються з обох боків річки Дніпра, починаючи від міста Переволочної» від 24.XI.1697 р., див.: *Величко С. В.* Літопис. Т. 2. – Київ, 1991. – Розділ 38. Пекалід повідомляв, що у битві під П'яткою 1593 р. на боці повстанців Косинського загинув завзятий Шебельтук (Sebeltuc).

[140] Район Чортомлика? Саме там 1579 р. містився табір Самуеля/Самійла Зборовського. Перелік запорізьких топонімів 1697 р. знає *Косу Зборовську* (над лиманом), *Зборовський Кут*, *Вітку Прогній Зборовський*, *Луг Зборовського* – над лиманом. Назва «Кут Зборовського» наприкінці XVIII ст. трансформувалась у Збур'ївськ, нині *Стара Збур'ївка* – село в Голопристанському р-ні Херсонської обл.

[141] Йдеться про табір або *Богдана Ружинського*, гетьмана запорожців у 1575-1576 рр., або *Михайла Ружинського*, гетьмана у 1585-1588 рр., або *Кирика (Кирила) Ружинського* – гетьмана 1588-1590 рр.

томлика звідти втікають або до Базавлука[142]. А здобич свою і коні на Томаківці мають, бо там бої не бувають. Звідти ж, коли робацтво[143] встає – відходять на літо у свої звичайні краї – до Хортиці, на скелю велику. А як скоро осінь прийде, натомість відходить чимало до Червоних гір[144]. І так як місця свої знають, так теж на них у певний час переносяться.]

Як бачимо, постійної Січі на Запоріжжі на 1590–1591 рр. не існує і власне тут ми маємо єдиний на сьогодні опис т. зв. «*кочовища*» запорожців[145] (без топографічного розшифрування, цей термін не рідкість в актах кінця XVI ст.). Зрештою, остаточно завершує Пашковський свій опис Запоріжжя зауваженнями про раціон козацького харчування (за прикладом уже

---

[142] Згадаймо зимовий лист Я. Оришовського «з усіма Запорізькими козаками» від 3.I.1585 р. і підписаного *з Низу на Базавлуці* («ex Niz in Bazawluk»), див.: *Archiwum* Jana Zamoyskiego. – T. IV (1585-1588). – Kraków, 1948. – S. 1-2 (№ 1072). До речі, місце це знане і раніше – взимку 1518 р. (на початку року) є згадка, що «за Днепром *на Бузовлутцком устье* лежали» татари з кримським ханом на чолі, див.: *СИРИО.* – Т. 95. – СПб., 1895. – С. 496.

[143] Йдеться напевно про літню комашню-хробацтво, але, може бути, мова тут і про людське *робацтво* – козаків-промисловиків, а не вояків.

[144] *Червона* або *Лиса гора*, як вже йшлося, знана на правому березі Дніпра вище Микитинського Рогу.

[145] Про еко-переваги системи «запорізького кочування» дає уявлення інформація про екологічні проблеми, які обсіли 1758 р. засновану як сталий осідок – ледь 24 роками перед тим – Запорізьку Січ на р. Підпільній. Запорожці тоді повідомляли, що те поселення «недалече от реки Днепра» – «над рекою Подпольною», «которая речка течение имела свободное, а ныне совсем засыпана и пересыхает [=щороку надовго втрачає проточність і застоюється], заливы ж в круг от Днепра до Сечи тож пуще изсыхают, а источников криничных ничего нет и колодезями воды достать годной за песком по пробе неможно и доволствуется весь кош водою такою в ямах неподвижною, зацвелою и совсем смешенною, что крайне терпеть нелзя, и от такой нечистоты заразы болезненные внутренние на тех тамо жителствующих и приезжающих мало перестают и смерти приключаются безвременно многим», див.: *НБУВ. ІР.* – Ф. Х. – Спр. 2837. – Арк. 10 (це архівний документ з недрукованої статті 1930 р. Я. Д. Верховця).

знаного нам А. Тарановського? де також згадується саламаха) та їх житла-курені.

Пожива їх саламаха[146] і горіхи водні[147]. До того звір розмаїтий, риби багатоплідні. *Табори козаки звуть куренями*[148]. Від яких як вепрі у своїх таборах криються, бо і взимку, і влітку над водами живуть. У тих тоді урочищах облаштованих перебував Кимиковський у фортунах змінних.

Подальший сюжет «Турецьких історій» вже полишає Запоріжжя. Адже десь навесні 1591 р. Кимиковський знов потрапив у татарський полон, був проданий до Туреччини, звідки повертався довго і дуже кружним маршрутом.

На останок, згадаємо, що у словничку турецької мови, який Пашковський додав до своєї книжки (нагадаю, 1615 р. видання), є і «переклад» слова *козаки* (на стор. 138/395). Він оригінальний – «Lewentlary». Мова тут про відомих турецьких «левендів», яких на українському Поділлі згодом адаптували до «левенців». Цим терміном у Туреччині позначали місцеві збройні міліційні формування, здебільшого з селян (левенди щойно тоді стали кістяком для повстання джелялі в Анатолії 1595-1609 рр.).

Дуже своєрідною пам'яткою історіописання того часу стала «Poloneutychia albo Polskiego Królestwa szczęśie» / «Полонеєвтихія[149] або Польського королівства щастя» (1616) ***Анджея***

---

[146] *Саламаха (соломаха)* – страва з квасолі, часнику, хліба, солі. У складеному Миколою Гоголем словничку до «Енеїди» Котляревського читаємо: «Саламаха – борошно житнє або пшеничне, киплячою водою розведене з додаванням солі і варене доти, поки увариться подібно до густого киселю», див.: *Гоголь Н. В.* Полн. собр. соч. – Москва, 1952. – Т. 9. – С. 499. У фольклорі є стійкий образ козацької їжі – житньої соломахи з *тузлуком* (соляним розчином).

[147] *Водяний горіх плаваючий* (чилим, рогульник). Своєрідна заміна хліба (лише зберігати довго не можна), рослина ця мала і лікувальні якості.

[148] Нагадаю, що «*курійен*» з монгольської – це кочовий табір-стан.

[149] *Полонеєвтихія* – то своєрідний греко-латинський суржик. Дослівно «Польськощастіє».

Любенецького (бл. 1551 – 1623)[150]. Автор цього розлогого рукопису походив з Люблінщини (і, що цікаво, мав власний український досвід). Чільний протестант, у молоді роки він користувався протекцією Я. Замойського.

Історія належала до постійних зацікавлень Любенецького, а написана у 1613-1616 рр. «Полонеєвтихія» стала вершиною його історіографічного таланту. Праця мала виразний історіософський характер, прагнула з'ясувати витоки та ґенезу «щастя» Польського Королівства, яке робило сучасних автору громадян Речі Посполитої справжнім «обраним народом».

Утім, тут представимо лише міркування Любенецького про козацтво. Вони розпорошені за кінцевими розділами твору – від королювання Сигізмунда I Старого (1506 – 1548) до 1613 р.

Перше козацтво, яке знає Любенецький, то «козацтво татарське». Воно дошкуляло на українському кордоні за королювання Сигізмунда Старого (нападало «разів 16»[151]), не зважаючи на добрі стосунки цього монарха як з турецькими султанами, так і ханами кримськими.

Бо козаки-татари, за Любенецьким, слабко контрольований елемент. Як він каже: «Козацтво татарське голодне, котре і у полум'ї вогняному хліба шукає»[152]. Але шкоди від них у масштабах королівства були відносно невеликі. Ще й Б. Претвич сильно виснажив локальні татарські сили, особливо, коли 1541 р. гнав їх аж до Очакова, де «намордував» навіть умовно цивільних – жінок і дітей татар[153].

Вітчизняне «козацтво» Любенецький згадує уперше при виправі 1 тис. «охотників» на Очаків 1529 р. Тоді, через зраду

---

[150] *Poloneutichia Andrzeja Lubienieckiego*: Z rękopismów Zakładu Naukowego Imienia Ossolińskich. Wiadomość o tém rękopismie i życiu Lubienieckiego zebrał Alex[ander] Batowski. – Lwów, 1843. Сучасне критичне видання, див.: *Lubieniecki A.* Poloneutychia. – Warszawa-Łódź, 1982.

[151] *Poloneutichia Andrzeja Lubienieckiego.* – S. 11.

[152] *Там само.* – S. 16.

[153] *Там само.* – S. 16-17.

на переговорах, у полон потрапили Юрій Язловецький, Миколай Сенявський і Януш Латальський[154].

Дуже цікава згадка козацтва при описі курячої війни піді Львовом 1537 р. Там мала місце спроба олігархічної контрреволюції проти шляхетських революціонерів-демократів. Пропонувалося – за чеським взірцем – роздвоїти шляхту як стан на «значніші доми» і нижчих-убогих шляхтичів. Спроба провалилася, бо вельмож покинули шляхетні слуги – а, як каже Любенецький, ані, «козацтва», ані «гайдуків» наші пани тоді ще не знали[155]. Отже, козаки для автора «Польськощастія» то ще й такі собі штрейкбрехери, яких магнати-олігархи здатні використати проти «шляхетського народу».

Наступний «козацький» пасаж у творі маємо вже при описі королювання Сигізмунда-Августа. Він прив'язаний до теми стосунків Речі Посполитої з татарами. Любенецький пише:

«Татари за королювання Августового жодних великих шкод у землі його не чинили. А якщо колись козацтво їх в Україну увірветься, тоді і там биті були. Навіть коли з Москви йшли з користю великою, столицю московську спаливши і військо їх [=московитів] поразивши, зайшов їм на зустріч за Київ з людьми своїми гетьман Язловецький – для того аби вони землі королівської не займали і не шкодили[156]. Татари і в страху були, і упоминки великі гетьманові дали, і в сторону свою повернули. А передтим роки за три Ольбрихт Ласький ходив з військом під Очаків[157] і такі великі шкоди у татар починив, що мусили за море втікати. І частіше наші в Поля татарські ходили в козацтво, аніж татари до нас. Мали Руські краї охочої молоді гречної багато за короля Августа, з котрою мали щось робити татари, відганяючи їх. Як ось були Сенявські, Струсі, Гербурти, Претвич, Станіслав Замойський, Потоцький, Влодек, князі Вишневецькі, Збаразькі, Заславські, Корецькі, Ружинські та інших зі значної шляхти немало, котрі рідко з Піль виходили. І за мисливство то собі

---

[154] *Там само.* – S. 15.

[155] *Там само.* – S. 21.

[156] Мова про славний рейд-об'їзд кордону Ю. Язловецького влітку 1571 р., коли його загони дійшли аж до Запоріжжя.

[157] Мова про епізод з 10.V.1568 р. коли 1-тисячний загін серадзького воєводи Ольбрахта Ласького та теребовельського старости Якуба Претвича в погоні за татарами дійшов до Очакова.

мали – або самим в Поля ходити, або челядь і підданих своїх виряджати. Через що і спокій був від татар»[158].

В описі першого безкоролів'я до козацької теми дотичний колоритний пасаж про татар. Любенецький твердить, що ті неприятелі сильні, готові до війни і прудкі. І їм залежить, «аби принаймні з України здобичі діставати могли». Вони діють як ті, хто хоча і не за Вітчизну, але за Економію чи Фільварок Руські краї мають, і так їх і між собою називають; і кажуть, що навіть із самим турком билися б за Руські, Подільські і Литовські краї»[159].

Далі кілька згадок про козаків є в описі Московської війни Стефана Баторія 1579-1582 рр. (здебільшого як вояків авангарду та автономних рейдерів). Цікаво, що і в перелік кращих полководців цього короля потрапили «вожді козацькі» – Микита, Бірута і Сука[160].

Наступний козацький епізод Любенецький пригадав уже за королювання Сигізмунда III Вази. Йдеться про війну з румунським героєм – господарем Міхаєм Витязем, який об'єднав Волоське і Молдавське воєводства плюс Трансильванське князівство, і спробував 1600 р. стати прапором православних Корони (Любенецький пише, що «усе поспольство Руське виглядало його охочіше, аніж євреї Месію»). Йому тоді служили і козаки Війська Запорізького, причому, за Любенецьким «їм попи їх казали, що той [господар] їх грецьку віру, що на землі лежить, мав на ноги поставити». Отже, автор «Полонеєвтихії» бачить ідеологічні «руські» мотиви у службі запорожців Міхаю.

---

[158] *Poloneutichia Andrzeja Lubienieckiego.* – S. 30-31.

[159] *Там само.* – S. 69-70.

[160] *Там само.* – S. 113. Бірута в іншому місці названий «гетьманом козаків вітебських» 1568 р. Бірута (в інших джерелах Біруля) і Микита знані за успішним захопленням замків Веліж і Усвяти 1580 р. Франц Сука – то командир козаків полоцьких, які того ж 1580 р. взяли замок Ніщарда.

Утім, коли коронна армія під проводом гетьмана Я. Замойського вступила до Молдови, військо «низових козаків» перейшло на його бік[161]. Після того Міхая швидко розгромили[162].

Далі Любенецький оповів і про Наливайківщину. Хронологічно тут маємо порушення, але у автора, схоже, інша логіка. За його рейтингом – спочатку проблеми, які вирішує великий гетьман коронний Я. Замойський, а потім вже діяння його підлеглого – польного гетьмана С. Жолкевського.

Були й інші сюжетні міркування. Для Любенецького «домові неспокої» – то диявольські підступи, що завадили повному щастю Польського королівства. Їх лінія простяглася від виступу К. Косинського і аж до жовнірських заворушень 1612 р., які завадили полякам цілком опанувати Московське царство. Отже, спочатку Косинський 1591-1593 рр., потім Наливайко 1594-1596 рр., а далі рокош Зебжидовського 1606-1608 рр. і вже конфедерати 1612-1613 рр.

Ось зацитую фрагмент про перші антидержавні виступи козаків:

«…спочатку Косинський, а потім Наливайко збирали на гультяйство великі козацькі війська, до котрих щодень прибувало [людей], бо слуги з кіньми і піддані від панів втікали до них[163]. І так усі кутки Польські і Литовські було дуже потривожили, бо усім здавалося, що

---

[161] Любенецький не згадує, але Я. Замойський за те виклопотав у короля пробачення Війську Запорізькому за Наливайківщину. Запорожці вже могли не чекати на батьківщині покарання як баніти (люди поза законом).

[162] Я. Замойський високо оцінив козацьку участь у тій кампанії. У листі до гданщан з 25.X.1600 р. він писав: «У цій війні найяскравіше засяяла мужність низовців; той солдат має обшарпаний одяг, але преславною цнотою відваги і доблесті він заслуговує на Вашу зичливість», див.: *Korzon T.* Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – T. II. – S. 299.

[163] Дуже характерний пасаж – на першому місці у соціальній базі Наливайківщини були служилі (збройні слуги). Так, козаки (як і татари) знайомі з поняттям загальної мобілізації, але на практиці воно застосовувалося рідко (звичайніше повстанцям ходило про ветеранську мобілізацію, призов екс-козаків).

до них те негідництво має завернути – і так [гадали] з обох боків [себто як з Корони Польської, так і з ВКЛ]. Але король, його милість, з благословення Божого війська їх своїми людьми побив і розгромив, і обидва вожді загинули. Косинський забитий, потім і Наливайко пійманий і страчений. І та справа у турків і татар велику славу учинила королю і Речі Посполитій, бо вони сильно турбуються за козаків, які і їм теж часто докучають. А піддані короля, його милості, по обидва боки [себто як з Корони Польської, так і з ВКЛ] були заспокоєні від тривог, будучи від того негодяйства звільнені»[164].

Оповідаючи далі про заслуги короля Сигізмунда III, Любенецький згадав і українську колонізацію. Мовляв, «від того часу як король, його милість, у Польщі [себто з 1587 р.], Україна наша Київська, Брацлавська і Подільська, коли король, його милість, урочища в Полях диких людям вельможним пороздавав, так осіла і розбудувалася – де недавно кілка в землю вбитого не було видно, тепер стоїть ніби великий мур від татар; і виглядає так, якби король, його милість, декілька провінцій до Корони прилучив. А що то приєднання і Речі Посполитої, і багатьох панів Руських країв [себто зроблене як державою, так і магнатами], бачать це і діти наші»[165].

Зрештою, завершується козацька тема у Любенецького спостереженнями часів російської Смути. Цікаво, що автор «Полонеєвтихії» вважав, що жовніри-ветерани московських кампаній до 1612 р. стали про себе дуже високої думки. Вони казали, що гідні тепер битися будь з ким, крім Господа Бога[166].

Любенецький твердив, що якби Московське царство 1612 р. вдалося утримати під владою польського короля, то далі і Крим завоювали б (татари мусили б або покинути його, або стати васалами короля), і на Чорному морі донські і запорізькі козаки запанували б, і польсько-турецький кордон відсунули б до Дунаю. Отже, він явно був переконаний, що після Москви, дійде черга і до переможної війни з турками (і тут він з козаками українськими мислив в унісон).

---

[164] *Poloneutichia Andrzeja Lubienieckiego.* – S. 152-153.
[165] *Там само.* – S. 156-157.
[166] *Там само.* – S. 167.

1612 р. відновилася і боротьба за Молдову. Тут також згадано 4 тис. козаків, волонтерів-союзників кн. Михайла Вишневецького та Стефана Потоцького, які пішли повертати престол своєму родичу господарю Костянтину Могилі[167]. Закінчилося все поразкою 19 липня 1612 р. під Яссами, вельми дошкульною для мілітарної слави поляків[168].

Кримці також здивували – на початку серпня 1612 р. «царики татарські» (=ханські родичі) організували похід 15-тисячного війська «комонників» (напевно, йдеться про татар, споряджених удвуконь). Виправа здійснювалася за новаторським планом – 1) нападники прийшли Кучманським шляхом, 2) досить глибоко увійшли на коронну територію, причому ніде не закладали кошу і не розпускали малих загонів, 3) далі «колом пішли» і перейшли на Чорний шлях і ним із кордонів Корони вийшли – заскочивши і попаливши чимало міст на Київській, Брацлавській і Подільській Україні. Сили українної оборони тоді цілком провалилися, татар не наздогнали – дозволили вийти зовсім без втрат (лише одного татарина – старого і п'яного, який заснув на шляху, упіймали)[169].

І далі напади кримців сильно почастішали[170]. Отже, пожвавлення походів запорожців (починаючи з 1613 р.) марно пред-

---

[167] *Там само.* – S. 175.

[168] Це змушує по-іншому поглянути на план запорожців щодо походу на Молдову 1613 р. С. Жолкевський подавав його як суцільну сваволю, але, схоже, це була досить логічна спроба реваншу за поразку С. Потоцького.

[169] *Poloneutichia Andrzeja Lubienieckiego.* – S. 177-178. Може бути, що татари близько того часу отримали новий опорний пункт для нападів на Поділля – див. згадку, що турецький султан «їм Хотин пустив» (пустив тут = дозволив використання): *Zrzenczycki Jan.* Nowiny z Czech, y o przyrodzeniu tych ludzi, tudziesz o zbuntowaniu przeciw Cesarzowi, przytym Podolski zaciąg. – B.m.dr., 1619 (арк. Cii). Раніше татарські виправи за найближчу точку зосередження над Дністром мали хіба Тягиню-Бендери.

[170] Причому, запорожці якраз показали себе проти них успішно. Ось у листі Я. Радзивіла від 19.IX.1612 р. є згадка, що низовці біля Білої Церкви напали на татар і відбили у них бл. 5 тис. полону, див.:

ставляти як «нову сваволю»[171]. Елемент «відплатності» там мав велике значення.

Дуже цікавим сюжетом, який висвітлив Любенецький, є жовнірські конфедерації 1612-1613 рр. Він представляє як армії несплачених жовнірів-конфедератів поділили Річ Посполиту і почали викачувати земські прибутки[172]. Козакам тоді дісталися терени, куди великим жовнірським корпусам було незручно іти[173]. Спочатку козацькі війська, коли конфедерати пішли з Москви на початку 1612 р., рушили на Київщину і Наддніпрянську Білорусь. Отже, схоже, що амбіції вважати усю Наддніпрянщину «козацькою базою» («своїм» простором) часи конфедерації 1612-1613 рр. суттєво зміцнили[174].

Ось як те описує Любенецький:

«А спочатку було велике військо козаків, що в Москві волочилося. І коли конфедерати зі столиці вийшли до Литви, ті побачили, що там вже нема чого чекати, вийшли з Москви і великі шкоди по Україні – Литовській, Польській[175] і Київській – чинили. Як вовки зголоднілі, випавши між вівцями – а казали, що заплати за службу чекають. Інші також у кількох полках збиралися до Москви, почувши, що туди

Жукович П. Н. Запорожское казачество в смутную епоху // Христианское чтение. – 1903. – № 4. – С. 582.

[171] У польській історіографії є трактування 1613-1620 рр. як «героїчної доби» Козаччини, див.: *Skorupa Dariusz.* Stosunki polsko-tatarskie 1595-1623. – Warszawa, 2004. – S. 176. Утім ймовірно, осерддя його – то опір хвилі міграції ногаїців (після 1613 р.).

[172] *Poloneutichia Andrzeja Lubienieckiego.* – S. 180-185. До речі, негаразди 1612-1613 рр. піднесли авторитет Стефана Баторія, який вів попередню тривалу війну з Росією, але тоді населення Речі Посполитої таких тягарів від жовнірів не знало, див.: *Komedia rybaltowska nowa*. – Kraków, 1615 (аркуш Biii).

[173] «Незручно» – це дослівне окреслення Любенецького, див.: *Poloneutichia Andrzeja Lubienieckiego.* – S. 175.

[174] На початку 1613 р. запорожці захопили Путивль, за що їм дякував король (він сподівався, що козаки і далі допомагатимуть на цьому фронті-напрямку кн. Михайлу Вишневецькому, якому путивльські волості були надані у володіння), див.: *Жукович П. Н.* Запорожское казачество в смутную епоху. – С. 581.

[175] Ймовірно описка і треба читати – «Подільській».

король іде. Але і ці забезпечувалися домашньою здобиччю і лупленням своїх, де тільки могли – не доходячи до Москви, почувши, що король, його милість, повернув назад. Деякі з тих, щоправда, ходили до Москви, і зібралося їх близько 12 000, а інші оповідають, що і 14 000. І ті, недовго там бувши, вийшли на Білу Русь. І там з півроку мешкаючи, великі спустошення вчинили. А потім до князівств Слуцького і Несвіжського витяглися, і там, згідно своєї думки, розложилися – аж на п'ять литовських воєводств списалися[176]. І до купи збиралися – аж тільки у листопаді [1612 р.] до Полісся дійшли. Але, хоча і пішли, Слуцьк спалили, бурмістра і кілька райців, які їх відразу до міста не пустили, порубали. А потім пану [Лукашу] Сапезі в Чорнобиль в'їхали і злупили його дощенту. Того ж року також кілька полків козаків вибралися було до Угорців – на допомогу Баторію, воєводі семигородському[177]. Але коли почули, що Баторій загинув, то валандалися по Підгір'ю і Покуттю довго – великі шкоди чинячи. Того ж року у листопаді увійшло 7 000 козаків-українців до князівства Корецького – і великі шкоди чинили. Аж Волинське воєводство і люди пана краківського [=князя Януша Острозького, краківського кашеляна] на них рушили – тож відступили на Полісся. [Утім,] і там не байдикували»[178].

Любенецький також згадав, що козаки, спільно з кварцяним військом і українськими магнатами наприкінці 1612 р. боронили Поділля від татар. Хоча, зауважував він, від того вояцтва оборонного (стояло за чотири милі від Кам'янця-Подільського) спустошення було може і більше[179].

До речі, Любенецький не схильний всі біди списувати на козаків. Він прямо каже, що з появою козацьких підрозділів на

---

[176] Тут про терени ВКЛ, з яких ті козаки вимагали утримання-стацію.

[177] Мова про *Габора (Габріеля) Баторія*, останнього з цієї династії трансильванського князя. 1613 р. він порвав із турецької залежністю і спробував у союзі з австрійцями здобути незалежність. Утім, програв і невдовзі загинув. Цікаво, що козаки були союзниками Баторієв до кінця династії.

[178] *Poloneutichia Andrzeja Lubienieckiego.* – S. 185-187.

[179] *Там само.* – S. 187.

волості, їх активно і охоче почали використовувати місцеві шляхтичі (як силову підтримку у своїх внутрішніх справах)[180].

Цікаво, що Любенецький вважає, що з 1614 р. і а 1616 р. ситуація в країні покращилася. Навіть напади татарського «козацтва» він вважає локально-українською, а не загальнодержавною проблемою[181].

Гострозлободенним публіцистичним твором з козацького питання ми зобов'язані ***Криштофу Пальчовському*** (бл. 1568 – 1627). Це був більш-менш «столичний» інтелектуал. За народженням і кар'єрою він пов'язаний з околицею Кракова (район Освенцима). Походив з кальвіністської родини. Отримав добру освіту – навчався за кордоном, у Лейпцигу в 1592 р. Трохи поїздив замолоду по чуженецьким дворам (вроцлавського єпископа, саксонського курфюрста)[182]. Може бути, вже тоді перейшов з кальвінізму на католицизм. З поверненням на батьківщину, пішов служити до війська (вступив до гусарської роти). 1615 р. став писарем земським заторським і освенцимським.

Явно під враженням Бушського миру Речі Посполитої з Османською імперією (вересень 1617 р.), який вимагав від королівського уряду приборкати козаків і не допускати їх нападів на турецькі володіння, перед самим сеймом 1618 р. (передмова датована 1 лютого 1618 р.) написав невеличку (24 стор.) публіцистичну брошурку «O Kozakach, jesli ich zniesc czy nie: Diskurs» / «Про козаків, якщо їх знести чи ні: Дискурс» (Краків, 1618 – мала два видання за рік, що може свідчити про певну

---

[180] *Там само.* – S. 194.

[181] *Там само.* – S. 198-199. Ось описаний споминами Збігнєва Оссолінського масштабний татарський набіг 1615 р. Любенецький навіть не згадав. Є з початку 1615 р. і й згадка про напади козаків полковників Челядки і Коробки на білоруські волості ВКЛ (вимагали собі утримання), див.: *Жукович П. Н.* Московский, казацкий и церковный вопрос на польском сейме 1616 года // Христианское чтение. – 1904. – № 1. – С. 65.

[182] У закордонних мандрах Криштофа сильно обійшов молодший брат *Павло Пальчовський* (пом. після 1609). Той відвідав Німеччину, Нідерланди, Англію, Францію і Італію. Отже, добра освіта – то, схоже, сімейна традиція.

популярність)[183]. Не ясно, чи володів Пальчовський інформацією про Вільшанську козацьку комісію гетьмана коронного С. Жолкевського у жовтні 1617 р. (яка відповіла на задане твором питання – козаків «не знесли»).

Особистого козацького досвіду автор не мав, тому він охоче «втікає» до вчених джерел – античних алюзій (згадує Плутарха, Овідія, Гомера та ін.) та польських хронік (свіжої Гваніні-Пашковського – за виданням 1611 р.?). Про сучасну дискусію – чи не знести козацтво? – Пальчовський зауважує, що вона ведеться активно («часті промови і консультації бувають»).

Причому, автор «Дискурсу» згадує, що то питання з історією – ще за часів короля Стефана Баторія воно поставлене на державний порядок денний. Пальчовський радить для розв'язання цієї проблеми вдаватися не до «меча» Олександра Македонського (як у справі з Гордієвим вузлом), не до сили Аякса, а до мудрості Соломона.

Цікаво, що починає автор «Дискурсу» з міжнародного аспекту справи. На його думку, «Річпосполита Українна» вже так гучна у світі, що зносити її є сором перед християнами. Пальчовський згадує свої закордонні вояжі замолоду (1592-1593 рр.?) – і каже, що добру думку про козаків чув і у Вроцлаві (при дворі єпископа) і в Прусії (на дворі курфюрста). Там їх за «єдину башту і оборону Королівства нашого почитають».

Козацьку історію Пальчовський вважає доволі тривалою. Козаки «мало не сто років вже засіли» на своїх місцях. Це також говорить на їх користь – бо погано давнину руйнувати.

Твердження турків, що, як Річ Посполита знесе козаків, вони утримають татар від нападів на неї, Пальчовський оцінює скептично. Каже, що іслам – войовнича релігія, вона вимагає від мусульманина війни з «гяурами»-невірними.

Козаки – то «пси», котрі захищають «овець» від «вовків». І якраз там, де козацтва не було – у Персії, Греції, у володіннях

[183] Є свіжий розбір її (з публікацією фрагментів тексту в додатку) в: *Пилипенко В.* Перед лицем ворога. Польська антитурецька література середини XVI – середини XVII ст. – Київ, 2014. Утім, вважаю його недостатнім для представлення цього важливого тексту.

Венеції, в Угорщині – османи і святкували свої перемоги. Навіть з Польщею турки і татари – до появи козаків – воювали успішно.

Він перераховує історичні приклади: 1) 1478 р. турки укладали вічний мир з королем Казимиром і при тому був посол від «перекопського царя» – угоди не дотримали; 2) турок «поновив» ту ж справу з «королем Августом» (=Сигізмундом-Августом) – слова не дотримав; 3) поновив теж і в міжкоролів'я, по смерті Сигізмунда-Августа – прохаючи «нас» обрати француза Генріха за короля, вічний мир обіцяв і посилав вимоги триматися мирно і васалам – Перекопському царю і до Волоського (=Молдовського) і Мультянського воєвод; але вже невдовзі велике військо татарське на Русь напало, шкоди незмірні починило і полоном з молдовським воєводою Петрилом ділилося[184]; 4) далі окремо про татар – на початку королювання Сигізмунда Старого (себто після 1506 р.) той монарх домовився про мир з кримським ханом – 15 тис. злотих король виплачувати обіцяв – але кримці того ж року після укладення угоди зробили набіг на українські землі; 5) 1512 р. той таки хан уклав новий мир з королем і сина свого «Джаладина» заручником послав, але як той син помер – відразу мирову угоду порушив; 6) 1516 р. король просив допомоги у кримського хана проти Москви і упоминки послав, але татари і від «нас» і від московітів упоминки взяли і з 40 тис. війська на королівські українські землі вдарили.

Зрештою, завершує Пальчовський, таких прикладів і більше у хроніках знайдеш. І підсумовує – «турецькі і татарські обітниці на вітрі і воді писані».

Отже, козаки певніша річ, аніж мир турків. Від козацтва і безумовні користі знані. Ось невільників християнських козаки постійно звільняють. Вони і турецькі замки – Очаків, Білгород, Тегиню-Бендери брали. Усі гармати козацькі – то трофеї з боїв із турками. І татарські степові володіння козаки пустошать – того ворога знесилюють.

[184] Мова про гучний татарський набіг у жовтні 1575 р.

Пальчовський риторично запитує – хіба то не користь, що татари і турки, які раніше вільно випасали понад дніпровими берегами худобу, тепер «на кільканадцять миль» (200-300 км?) «тамтою стороною Дніпра» того робити не насмілюються (цікаво, що це повтор міркування Лясоти з 1594 р. – отже, це, гадаю, «масове» уявлення). А сусідство з козаками – у будь-якому разі краще за сусідство з турками і татарами, підсумовує думку автор «Дискурсу».

Далі Пальчовський знову звертається до хронік і зауважує, що «Русь» (тут мова про Київську Русь), «у таких самих човнах як нинішні козаки», ще за часів Візантії «грецьким цесарям» давалася взнаки своїми нападами – у т. ч. і на Константинополь. Про це є свідчення «в писаннях грецьких істориків», зауважує автор «Дискурсу» (власне, цей аргумент спопуляризувала для публіки хроніка Й. Бєльського, а гетьман коронний С. Жолкевський його і на перемовинах щодо Бушського миру-1617 туркам представив).

Через козаків, твердить Пальчовський, турки татар вже не на Сандомир, Опатів і Завіхвост (землі внутрішньопольські), а лише до подільського Бару або до волинського Кременця посилають у мало не щорічні набіги. Як «настали козаки» – немає відтоді таких глибоких рейдів на польські території. Бо то найпевніша оборона, коли є сили, які вдарять ворогу в тил, у той час як він на тебе воювати піде – каже автор «Дискурсу».

Туркам, за словами Пальчовського, як схочуть воювати, треба роздвоювати свою армію – проти «нас» і проти козаків. А то ускладнює завдання на війні.

Зрештою, тим, хто каже, що не було досі від козаків жодної допомоги державі, Пальчовський, схоже знову за хроніками, нагадує історичні факти. Ось, мовляв, 1) 1508 р. «козак Полус»[*] зробив послугу королю Сигізмунду Старому, коли погромив татар і відбив у них здобич. 2) Тому ж королю послужив Предслав Лянцкоронський, коли захопив турецькі і татарські

[*] *Полозович (Полоз) Семен* (пом. після 1524) – урядник з Київщини (овруцький, а згодом речицький), знаний за боями з татарами 1508, 1511 та 1524 рр.

стада під Білгородом і розгромив під Овідієвим («Відовим») озером погоню, яка пішла за ним. 3) А за часів міжкоролів'я по смерті Сигізмунда-Августа, козаки пустилися «в чайках» річкою Дніпро і під проводом київського воєводи (=В.-К. Острозький) татар погромили (схоже, мова про епізод з 1572 р.). 4) Невдовзі по тому, «з вождем своїм Богданком» за Перекоп вторгнулися і великі шкоди татарам починили – били, палили, нікого живим не пускали у помсту за «кривди і шкоди наші» (мова про Б. Ружинського та його відплату за татарський набіг у жовтні 1575 р.). 5) Також і на війні з Москвою за короля Стефана Баторія була від них послуга, коли були з вождями своїми Микулою (=Микита) і Бірулею (=козак з Білорусі[185]). 6) Там само козаки відзначилися і за панування нинішнього короля – Сигізмунда III (мова про війни часів російської Смути). 7) А також «нині проти Скіндер-баші вони стали досить близько від війська нашого» (це цікавий факт – бо модерні історики зазвичай пишуть, що козаки не взяли участь у кампанії коронного війська на Дністрі 1617 р., яка закінчилася без битви підписанням Бушського миру[186]). 8) Зрештою, козаки постійно інформують уряд про нові небезпеки.

Далі Пальчовський окремо згадав факт з власної біографії, коли він на власні очі бачив козаків. Шляхтич був послом свого повіту і виконував якісь доручення короля, коли до Сигізмунда III (король резидував не в Кракові, бо тоді у місті гуляла пошесть – отже, можливо йдеться про 1599 р.) прибули козацькі посли. Вони оголосили про готовність козаків до послуг монархові (а напідпитку казали, що і завойовувати Швецію для нього підуть – тема повернення шведського престолу Вазам також схиляє до датування події 1599 р.).

---

[185] А. Любенецький в «Полонеєвтихії» (1616) величав його під 1568 р. «Бірута, гетьман козаків вітебських».

[186] Маю припущення, що польське командування реалізовувала «турецьку модель», коли є основна армія (навчена шикуванням і «правильної» битви) і корпус акінджи. Останній іде десь попереду і стан свій розкладає поза армійським табором. Таку схему маємо як у кампанії Цецора-1595, так і в Буша-1617. Зрештою, це і для дипломатії було зручно – мовляв, ось бачите – козаки не з нами.

Наприкінці мотиву зисків від козаків Пальчовський зауважує – а хоч би і не було від них постійної користі. Ось же маємо приклад з кримським ханом – той як «явний неприятель» королівству знаний. Але була від нього кілька разів велика поміч проти Москви. Для прикладу згадує автор «Дискурсу» випадок з часів Сигізмунда Старого, коли, якби не кримці, дістався би білоруський Вітебськ московітам. Так що – і ворог може стати в нагоді (тут подані приклади такого роду з біблейської і світової історії).

Отже, хоча б «теорії» Пальчовський допустив козацьку незалежність. Причому, зауважив, що і то не катастрофа – і від того Річ Посполита може мати свої зиски.

Далі нагадує Пальчовський і попередній прецедент із радами про знесення козацтва – епізод часів королювання Стефана Баторія (бл. 1578 р.). Той монарх готувався до Московської війни і хотів, аби з боку Туреччини ніяких зачіпок не було (бо воювати на два фронти складно). Але, хоча тоді козаків значно менше було, Баторій таки не наважився їх нищити.

Але поляки, за Пальчовським, таки здатні поконати козаків – ось німців-хрестоносців вони ж таки здолали (хай і 200 років битися прийшлося). Тільки тоді треба дати собі звіт, що і тут буде важка війна та готуватися до труднощів-втрат.

А турків протистояння поляків з козаками лише порадує. Вони під це діло і кордони свої зможуть розширити.

Тому кращий варіант – реформа-упорядкування козацького війська. Серед реформаторських пропозицій від Пальчовського маємо – 1) щоб гетьмана козакам монарх призначав; 2) а той гетьман зі своїми «ротмістрами» нехай присягає на вірність королю і Речі Посполитій; 3) щоб ніяких справ не починали без санкції монарха або коронного сейму.

А платити реформованим козакам за службу автор «Дискурсу» пропонує з кварцяних грошей, а також і кошти, що татарам на упоминки ідуть, на те обернути. Але і того буде мало, певний Пальчовський, тому він нагадує про справу екзекуціоністів – пропонує продовжити ревізію-люстрацію державного майна (юридичною підставою для чого є сеймова конституція 1562 р. – часів короля Сигізмунда-Августа, яка збиралася проводити

такі ревізії щоп'ять років). Отже, як бачимо, козацька справа давала шанс шляхетським революціонерам, прихильникам екзекуційної програми, нарешті домогтися свого – провести «екзекуцію» не обмежено, а на теренах усієї Речі Посполитої[187].

Далі Пальчовський звертається до аргументу, що проти турків жодна держава самотужки не вистоїть. І твердить, що то думка помилкова – ось, наприклад, Персія (про яку книжки з географії-космографії подають інформацію, що вона не більша за Річ Посполиту) здатна битися з Туреччиною. Та й угорські королі (Владислав і Матяш) туркам досадили. І Скандербег-албанець на те був здатний (його наступальним боєм жодного разу не поразили і від одного його імені турки тікали). Та й Стефан, молдовський воєвода османцям досадив добре (кілька разів перемагав їх військо). Ось ще й Івоню, молдовського воєводу згадаймо (гучна справа бойових дій 1574 р.).

І ті, хто кажуть, що ті неприятелі турків або самі голови склали, або держави свої втратили – неправі. Не з усіма так сталося. Ось Владислава Варненчика лише необдуманість власних дій згубила – почекав би трохи та стягнув усі війська, то міг би цілу Грецію від турків звільнити. А Івоню хотинський «староста» Єремія зрадив.

Зрештою, Пальчовський твердить, що Річ Посполита – велика держава – королівство «широке і людне». Воно здатне і без загальної мобілізації (посполитого рушення) тримати до 30 тис. війська. І гроші на нього – не проблема[188]. Ті кілька

---

[187] Цікаво, що 1618 р. і краківський воєвода Миколай Зебжидовський, колишній вождь рокошу 1606-1608 рр. (що так само планував продовжити справу екзекуціоністів), також опинився в одній «організації» з лідером козаччини, козацьким гетьманом П. Сагайдачним. Мова про Лігу християнської міліції герцога де Невера – антитурецький проект європейського лицарства. І коли М. Зебжидовський помер 1620 р., його син-спадкоємець Ян, староста лянцкоронський, продовжив співпрацювати з цією організацією, див.: *Кулиш П. А.* Материалы для истории воссоединения Руси. – Т. 1. – С. 238, 239-240, 280.

[188] Пальчовський не єдиний такий оптиміст. Ось, 1620 р. (після погрому коронної армії на Цецорі) кн. Ю. Збаразький пропонував

мільйонів, що «конфедерати»[189] витиснули з країни – вже в минулому («загоїлася» та бюджетна рана).

Отже, каже Пальчовський, і людей гідних до бою маємо вдосталь і король у нас могутній і досвідчений. Справа лише за «нами самими» – як слухатимемо добрих рад і виконуватимемо накази – буде і успіх.

В останніх рядках книжки Пальчовський вирішив зайвий раз акцентувати на своїй об'єктивності-безсторонності. Він, мовляв, сам ніколи козаком не був і з ними і ніякого зв'язку-знайомості не має. Навіть замолоду, коли з освітніх мандрів за кордоном повернувся – то служив в армії «по-гусарські», а не «по-козацьки» (це цікава обмовка – отже, всі, хто ніс службу у відділах, споряджених як легка кіннота, на козацький манір, сприймалися у Речі Посполитій 1618 р. «близькими» до козаків).

«Гусари» – то середовище людей «зацних», пише Пальчовський. Але, додає, і «козацька служба» тих, хто у ній пристойно розбирається – «честі не губить, бо зовсім без людей легкого озброєння військо бути не може».

Завершується книжка Пальчовського добрими побажаннями рідній державі. Нехай вона квітне і «кордони свої щодень розширяє».

Утім, як би не подобався нам сьогодні живий опис-репортаж Пашковського та публіцистичний запал Пальчовського, але ранньомодерна європейська публіка найбільш поціновувала виважено-аналітичні латиномовні трактати. І в цьому шанованому жанрі на ниві козакознавства відзначився ***Станіслав Лубенський*** (1573 – 6.IV.1640), брат голови (примаса) католицької церкви у Польському королівстві.

Про нього вже була згадка як про редактора-дописувача текстів Ґейденстейна. Лубенський зробив кар'єру церковного ієрарха (єпископа) та керівника королівської канцелярії (під-

---

сейму узаконити 20 тис. козацький реєстр (з виплатою козакам 100 тис. злотих щорічно).

[189] Тут йдеться про ветеранів польських кампаній часів російської Смути, які 1612-1613 рр. вимагали від уряду заплати.

канцлера). Отже, то була вельми поінформована особа і це сприяло високому рівню історичних праць, які вчений прелат писав протягом цілого життя. Надруковані вони були вже по смерті Лубенського у зразковому латиномовному виданні в Антверпені 1643 р.[190].

З тих праць історика власне козакознавцям цікавий твір «Оцінка помилок твору Юлія Беллі ‘Лавровий вінок австрійців’» (1630?[191]). У ньому Лубенський полемізує з Юліушем Белліці (Bellus)[*] – гаданим італійцем з Капо д’Істрія, секретарем кардинала Франциска Дітрихштейна (губернатор Моравії та важливий прихильник Габсбургів), автором розлогої (880 стор.) та розкішно виданої праці «Лавровий вінок австрійців, себто коментар стану держав наших часів, або війни Німецької з тієї причини між Маттіасом [=Матвієм Габсбургом] та Фердінандом II Римськими Імператорами, а також курфюрстом Фрідріхом V. Книг XII» (Франкфурт, 1627). У тому «Вінку» йшлося про початкову фазу – власне 1617-1626 рр. – Тридцятилітньої війни 1618-1648 рр.

41 фрагмент у праці Белліці-Лундорпа стосувався Речі Посполитої, а шість – безпосередньо були присвячені козакам, причому чимало з тверджень «італійця» були неточними і такими, що явно дискредитували Польщу та її порядки. Поміркований і виважений стиль критики Лубенського робить з його характеристики українського козацтва корисне і, що важливо, досі практично незнане джерело з історії козаччини кінця 1610-

---

[190] *Łubieński S.* Opera posthuma. – Antwerpia, 1643.

[191] У тексті є згадка, що від початку московської Смути «*26 років*» – оскільки початок походу Лжедмітрія I на Москву припадає на осінь 1604 р., то, додавши згадану кількість років, маємо саме 1630-й за рік написання твору. Отже, можна було б віднести міркування Лубенського вже до наступного постхотинського розділу, але оскільки сам він їх прив’язав до передхотинських часів (і може це його «авторська» точка фіксації), буде зручніше розглянути його погляди саме тут.

[*] Це псевдонім німецького історика, публіциста і філолога *Міхаеля-Каспера Лундорпа* (Lundorp, 1580 – 1629).

х – 1620-х рр. (характеристика у тексті прив'язана до подій 1617 р.)[192].

Свої погляди на козацтво річпосполитський історик виклав у двох параграфах (вступному і основному) під назвами «*Який то рід людський Козаки і де їх обійстя містяться*» та «*Козаки звідки низовими звуться*». Їх особливістю є міркування про «нове» явище з позицій цілої християнської (власне західнохристиянської) спільноти.

У першому з цих параграфів сформульована причина, яка змусила автора взятися за перо («Необізнані взагалі, що то за рід, нападають з наклепами, плутаючи Козаків Польських [з кимось іншим]»). Окреслені також природні місця перебування козаків – турецько-татарський і почасти московський кордон Корони Польської. Сформульоване їх основне значення для суспільства – порятунок християнських бранців. Акцентовано, зрештою, і на головному запорізькому «бренді» – морській славі козацтва.

Другий параграф є своєрідним «розгортанням тез». Лубенський знову, вже докладніше пише про основне місце перебування козаків – острови Дніпра (про останній для іноземців зауважено, що він є «найзначнішою європейською річкою»). Сувора природа ускладнює завдання полководця, який хотів би опанувати Запоріжжя, але справжньою непереборною проблемою для нього є саме запорожці. Як пише Лубенський, завойовника «не слава тих земель (насправді багатих худобою, дичиною та рибою вдосталь наповнених), але [слава] Низових [козаків], себто немов Острівних, від стародавніх Греків так названих, про можливість капітуляції задуматися покличе». Досить ймовірно, що тут маємо справу із «спартанською» алюзією (стародавню Спарту не стіни захищали, а груди її воїнів-громадян)[193].

---

[192] Досить вірогідно, що взірцем для Лубенського став розділ «*Про Козаків Запорізьких*» з «Лицарства Польського» (Венеція, 1628) Ш. Старовольського, про який далі буде.

[193] Взагалі, тоді вже існувала і свіжіша алюзія до Швейцарії (з її ландскнехтами). Ось на сеймі 1616 р. литовський підканцлер Єронім Волович заявляв, що козацька сваволя (дії на власний розсуд) змінює

Нетривіальне зауваження про знайомість козаків ще античним грекам оповідач пояснює посиланням на літературні авторитети: «Давні письменники записали, із багаторазовим нагадуванням, про рід людський малих кімврів, яких окремі загони, що мали не більше сорока воїнів, вийшовши через гирла Дніпра, висаджувались на Малоазійському та Фракійському узбережжях, нападами руйнуючи міста та розорюючи поселення; і на саме Царське місто Константинополь вони неодноразово жах наганяли, що й оспівали роки, зберігши ті декілька фактів, що є відомі»[194]. Зауважимо, що Лубенський, поряд зі Старовольським (про що див. нижче), уперше творить для козацтва чітку античну рамку, яка була необхідною умовою для респектабельності будь-якого історичного явища в очах європейської вченості.

Варто також окремо зупинитись на згаданих у цьому місці «малих кімврах». Найвірогідніше, «кімври» сюди «заблукали» з подачі славного міфотворця С. Сарницького, який у статті про м. Черкаси[195] оповів про самих «черкас» таке: «Черкаси, твердять, є залишками давніх *Кімврів*, яких Гомер Кіммерійцями зве»[196]. Утім, не можна виключати й власної «творчості» Лубенського (адже про мореплавні подвиги кімврів-черкас Сарницький мовчить). Для нього «кімври» могли бути загаль-

---

саму природу козаків – вони «готують собі Швейцарську Республіку».

[194] Цікаво, що близько часу постання тексту Лубенського гетьман С. Жолкевський у листі королю з 30.X.1614 р. згадував у зв'язку із проблемою козаків на дніпрових Порогах, що розбійники у цьому місці знані ще «найстаршому історику» – Геродоту, див.: *Жерела* до історії України-Руси. – Т. 8. – С. 147. Такий самий пасаж містив і лист Жолкевського королю від 26.IX.1614 р., див. цитування фрагменту: *Кулиш П.* История воссоединения Руси. – Т. 2. – С. 178.

[195] Див.: *Sarnicki S.* Descriptio veteris et novae Poloniae <…>. – Cracoviae, 1585. – P. 11.

[196] Це твердження Сарницького популяризувала і добре відома мапа ВКЛ 1613 р. (малювалася-розписувалася бл. 1596 р.). Припускаю, що думка про кіммерійців навіяна свіжою появою у Барі спільноти черемисів-чемерисів (у записі латинкою *Cemeris*, справді, можна відчитати як кіммерієць).

ним означником давніх германців, і згадані походи вчений прелат міг прив'язати або до морських походів готів середини III ст., або, що вірогідніше, до діяльності русів давньоруських часів. Але якщо прийняти варіант помилки у слові (мало б бути не «*cymbris*», а «*cymbis*»), то фраза звучатиме: «*...цього роду [племені] людського малі суденця, яких команди не більше сорока воїнів мають...*»[197].

Утім, перейдемо до наступних міркувань прелата-історика. Вже на явний літературний штамп тягне пасаж: «Цей рід людський строкатий, з різних націй, але більшість там слов'ян гуртується: іноді ж і турки, і татари, волохи, угорці до них переходять»[198]. Примітним є хіба що явне «розжовування» для європейського читача-невігласа – звичайних русинів-русь замінено більш знаними у Європі «слов'янами», а склад поповнення запорожців з інших народів докладно розшифровується (турки, татари, волохи, угорці).

Так само стереотипною на той час є теза про Запоріжжя як притулок-сховок для злочинців-вигнанців із сусідніх земель. Натомість новим стало окреслення релігійної приналежності

---

[197] Словосполучення «*parvas cymbas*» зустрічається у Ш. Пекаліда, див.: *Яковенко Н.* Що за війну описує Шимон Пекалід у поемі «De bello Ostrogiano» (1600 рік) // Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. – Київ, 2002. – С. 173. Слово «*cymbis*» при описі козацького способу війни вживав і Ґейденстейн (див.: *Reinoldi Heidensteinii Secr. Regii,* De bello Moscovitico commentariorum lib. sex. – Cracoviae, 1584. – P. 176), тексти якого добре знав Лубенський.

[198] Тезу про інтернаціональну козацьку збиранину, за яку годі вимагати відповідальності уряду Речі Посполитої, настійливо обстоювала перед Османами польська дипломатія. Власне, це питання різко загострилося у 1614-1616 рр., коли відбулися перші рейди запорожців «за море» – Синоп-1614, околиці Стамбула-1615, Трапезунд-1616 (власне, може слід рахувати «серію» з 1613 р., бо тоді запорожці спустошили кілька міст в Криму, а на зворотному шляху нічною атакою розгромили в очаківському порту турецьку ескадру, що мала їх перехопити, див.: *Кулиш П.* История воссоединения Руси. – Т. 2. – С. 183).

запорожців[199] (потреба у цьому, можливо, пов'язана якраз із відмовою від термінів «русь-русини», які здавна мали ще й конфесійно-ідентифікуюче значення). Можливо, це також пов'язане з тим, що Лубенський, між уже згаданими річпосполитськими козакознавцями (не рахуючи італійців-папських дипломатів), є першою виразною людиною «від церкви». Але, вірогідно, що на час появи нової характеристики козацтво попросту уже міцно асоціювалося із боротьбою за права православ'я[200].

---

[199] Перший знайомий мені літературний текст, де козаків-запорожців подано як про загрозливу для католицизму силу походить з Вільно-Вільнюса – знаного майданчика ранньої конфронтації католиків і православних. Тут 1594 р. до антипротестантського трактату єзуїта Мартина Лаща (Łaszcz, 1550 – 1615) «Okulary Na Zwierciadlo Nabozenstwa Chrzescianskiego w Polszcze. Począwszy od przystania Polakow na wiarę Chrześciańską, aż do teraznieyszego Roku 1594» (Вільно, 1594) якійсь *Мацей Шалайський* (Maćiey Szałayski) додав віршик-епіграмку (напевно, це реакція на повстання К. Косинського 1591-1593 рр. або вже на початки руху С. Наливайка 1594-1596 рр.) *«Do Jana Kozakowicza»* [ймовірно, це автор двох коротких віршованих книжок, які видані у Вільно 1603 р. – «Orzech Włoski» і «Manes Daneliani»].

[200] Утім, була ще традиція означення козаків як вірян-вояків, байдужо-індиферентних до «конфесій» у середині християнства. Їх підкреслена простота віри протиставляється вченим «вигадкам». Ось, наприклад, двовірш-епіграма «*Стрільба в Теологів Козацька*»: «Лук Віра, Любов стріла, Надія тятива, || Бог [всьому] кінець <kres>, людина стрілець: стрільба певна, коли правдива», див.: *Jagodyński Stanisław Serafin.* Dworzanki. – Kraków, 1621.

Із того ж 1621 р. походить і побажання «київських обивателів», котрі записалися до Війська Запорізького, аби православні священники заступили у козацькому війську «поганських ворожок», див.: *Археографический сборник документов*, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Т. 1. – Вильна, 1867. – С. 265. Зауважимо, що тут має місце чергова козацько-ногайська паралель. Про ногайців також писали, що вони мусульмани, але правил своєї релігії не знають і не дотримуються. Ще й місіонери-релігійні особи вижити серед них не можуть через суровий триб життя цього народу, див. зокрема опис середини 1630-х рр. Дж. да Лукка: *Юрченко П.* Описание Перекоп-

Лубенський-історик чітко окреслює верховного (міжнародного) церковного зверхника для козаків – «вселенський константинопольський патріарх схизматичного обряду». Він підкреслює відданість козаків своїй Церкві та те, що вони допускають співпрацю з католиками лише «у випадках, не пов'язаних із релігією».

Дуже цікавим є тут взагалі перша і єдина у річпосполитській історіографії характеристика запорожців як «безжонців»[201]. Гадаю, що визначення «неодружені» взагалі могло прилипнути до запорожців (порівняй автентичні терміни «молодці», «юнаки») у зв'язку із дослівним перекладом турецького «*азеби*» – слова, яким Османи позначали вояків легкої піхоти, а також військових моряків[202].

ских и Ногайских Татар, Черкесов, Мингрелов и Грузин. Жана де Люка, монаха доминиканского ордена (1625). – С. 485.

Власне, сюжет релігійного життя козаків уперше більш-менш широко представив лише гугенот Боплан. А його «Опис України» надрукований аж у 1651 і 1660 рр. З вітчизняних авторів першість у цьому питанні, напевно, належить київському митрополиту Іову Борецькому та його «Протестації» 1621 р.

[201] Калігарі 1579 р. писав «мешкають без жінок» на Запоріжжі – але це не означає, що козаки не мають дружин в осілих землях.

[202] Може бути і що пісня про «необачного Сагайдачного» (який «проміняв жінку на тютюн та люльку») за часів Лубенського вже була популярна. Пригадаймо і пісню про козака Плахту (1625 р.). Вона якраз про те, що жінка може опинитися на Запоріжжі (через палке кохання), але їй там абсолютно нема чого робити – у козака тут жодного господарства (лише розхитана кибитка, де і речей майже ніяких), плюс жодного товариства вона не матиме (інших жінок катма, а козак вічно у походах). Отже, не брати шлюб – то не обітниця для козака, а «природна/екологічна умова» – тому, за інших обставин, її можна і змінити. Утім, вона підкреслювала *відмінність* козацького стану, ставала його ознакою (ідеалом). Наочною була і паралель з устроєм православної церкви, де біле духовенство жонате, але керує нечисленне чорне духовенство – безжонці. Власне, у промові полковника О. Голуба 1625 р. (див. далі) маємо чітку ідею, що послами (особами, які представляють Військо Запорізьке) мають бути нежонаті козаки.

До нових, порівняно із XVI ст., елементів козацького образу від Лубенського належить і окреслення «офіційної мови» Запоріжжя. За ним, «слов'янською мовою там усі розмовляють».

Далі прелат-аналітик видає бажане за дійсне, заявляючи: «вірність Королю та Речі Посполитій незмінно вони завжди зберігають». Замовчуючи козацько-урядові конфлікти, історик, вірогідно, прагнув не давати зайвих козирів різномастим міжнародним провокаторам[203].

Утім, повністю Лубенський цієї дражливої справи не обминає. Власне, останні «сорок років» – а отже, період з кінця 1580-х до кінця 1620-х рр. – Лубенський виділяє окремо. Це взагалі найбільш славний для козаків час, коли «кількістю і щастям їх, азійських лупів нагромаджено вдосталь; здобич, а також і обійстя, вони у містах королівських та шляхетських тримати почали, в яких і дружин та цінні речі переховують» (згадка козацьких дружин зайвий раз свідчить, що безжонцями Лубенський вважав лише козаків, які безпосередньо мешкали на Запоріжжі[204]). Тоді ж то склалася ситуація, коли «і місця Божі [церкви/католицькі інституції], і королівські старости в повне рабство обернути їх бажають; і часто озлоблюють цих зухвальців: тако-от, породжені сваволею та жадібністю приватних людей, чвари декілька разів стримувались народними військовими силами [=посполитим рушенням], з потребою

[203] Показово, що і у своїй промові на смерть короля Сигізмунда III (видана у Кракові 1633 р.) тему козацьких повстань Лубенський проминув.

[204] До речі, цікаво, що існує хронологічно близька до тексту Лубенського царська грамота від 2.IX.1628 р. писана на Дон. У ній заявлялося донським козакам, що «вы… на Дону живете з женами и з детми» і «в богатстве», причому такий стан протиставлений трибу життя запорожців (які, отже, безжонці і бідні), див.: *Мининков Н. А.* Войско Донское и Запорожская Сечь: к характеру взаимоотношений в первой половине XVII в. // 350-lecie unii hadziackiej (1658-2008) / pod redakcią Teresy Chynczewskiej-Hennel, Piotra Krolla i Mirosława Nagielskiego. – Warszawa, 2008. – S. 428. Отже, принаймні на 1620-і рр., безжонство як норма для січовика вже усталилася (пов'язана з «морськими» забобонами?).

витрат на їх утримання». Як бачимо, у конфлікті з місцевими урядовцями симпатії Лубенського радше на козацькому боці (вони в його описі – жертви).

Далі йде вже формальна характеристика запорожців як воїнів, з описом основного бойового прийому – битви з опорою на укріплений табір: «Рід вояцтва їх переважно піхота, кожен окремо рушницею довгою та списом озброєний; табором – який возами і потім великими мотузками вздовж фронту зв'язаний, і тим шляхом боки [війська] захищає, рухливість підтримує, пильнує вози та складні військові шикування – вони до ворога підходять, і в той самий час, якщо обставини дозволяють, дозрівши, [низовці] приступають до битви на стоянці[205]».

Тут, власне, і закінчує Лубенський мовити саме про запорожців, зауваживши, що про «Козаків тих довга буде заведена розмова, якщо мати за мету оповісти все» (це цікаво! – для самого автора повний «річпосполитський наратив» про козацтво уявлявся тоді вже значно багатшим за його принагідний нарис). Далі він переходить до з'ясування стосунку до козацтва формувань лісовчиків – «поляків», які, прийшовши на службу імператору-Габсбургу, «в Австрії Козаками назвалися»[206].

На думку Лубенського, Белліці-Лундорп не розуміє різниці між цими двома козацькими формаціями[207]. Річпосполитський

---

[205] Тут в смислі «на плацу» (зафіксованому полі битви).

[206] Цікаво, як одна тогочасна пісня (з явними українізмами) «підганяє» назву лісовчиків під риму до козаків (козак-*лисак*) – «Ne choczu tebe, wolu lisaka || Z ostrohami krasnoho kozaka», див.*: Pieśni, tańce, padwany* XVII wieku / wydał T. Wierzbowski. – Warszawa, 1903. – S. 50. В. Демболецький у «Перевагах елеарів польських» (Познань, 1623) пояснював невелику кількість згадок у джерелах Хотинської війни 1621 р. про лісовчиків тим, що «важко опізнати жменьку перцю елеарського у корці-горщику маку запорізького», див.: *Dembołęcki Wojciech.* Przewagi elearów polskich, co ich niegdy lisowczykami zwano / oprac. i wstępem opatrzył Radosław Sztyber. – Toruń, 2005. – S. 240.

[207] На захист Белліці-Лундорпа, зауважимо, що змішування лісовчиків і запорожців не уникали і річпосполитські автори, див. колоритний текст львів'янина Я. Дзвоновського, де герой є причетним до ледь не усіх гучних виправ обох родів козацтва: *Dzwonowski J.* Konterfet cudowny i siła Kozaka Płachty, ukrainca, który był przyciągnał

історик пише про лісовчиків: «інший це рід вояцтва – легкокінного озброєння, загальновживаного у нас; він переважно проти Московітів і Татар, загоном, що кружляє [діє по колу, мова про т. зв. татарський танок], б'ється, то відходячи, то наскакуючи, рухливістю [маневром] допомагаючи [у бою]»[208].

Тут таки Лубенський коротенько переповідає про подвиги лісовчиків на війні в Московії. Він пише, що коли, із укладенням миру (=Деулінського перемир'я 1618 р.), те життя для

---

z Sajdacznym Kozakiem do Morawy we dwudziestu tysięcy kozaków wybornych i dzielnych mołodców, przeciw ludziom niechrześciańskim, w roku 1620 // Pisma Jana Dzwonowskiego. – S. 87. Отже, Лубенський і для співвітчизників сигналізував, що час змішування Війська Запорізького і підрозділів кінноти озброєної по-козацькі – то вже анахронізм (запорожці тоді вже впевнено прихватизували ім'я козака).

[208] Про те, що вигляд лісовчиків в очах західних сусідів різнився від звичного образу польського шляхтича колоритно віднотував В. Демболецький в описі чергового австрійського походу 1622 р. (сягнув аж Рейну). Його самого численні зацікавлені розпитували – «Що це є за народ козацький? Чи далеко їх земля за Польщею? Чи мають свого короля? Чи йшли через Польщу і чи не боялися того поляки?». Не вірили, що то поляки, бо ті тут часто бувають, а ці в інших шатах, обличчя порубані і не схожі на завжди гарно вбраних і доглянутих жовнірів. Сумнівалися, що то християни, бо чому вони голови голять – лише одну чуприну залишають, бороди також голять – лише вуса залишають? Чому одяг в обтяжку мають та ще й з великим комірцем? Чому шапки такі високі, що аж за головою загинаються-висять? Чому спіднє (сягало до коліна) таке вузьке як рукав? Чому чоботи жовті і для чого вони підковані? Чому без зброї (це, напевно, про чур-слуг, у яких хіба дрючок який був)? Чому «криві рапіри» (це про шаблі)? Чому вудила у коней такі вузькі, що хіба вони утримають швидкого скакуна? Як не випадають вершники з таких малих сідел, як взагалі на них можна всидіти? Для чого прийоми джигітовки? Нащо так багато коней у війську і так багато хлоп'ят-джур? Як упізнати джуру-чуру? Що то таке бубон (барабан-тулумбас) і хто і як його уживає? По чому розпізнавати старшину? Чому вона тростин-«кийків» не носить в руках? Чому полковник-командувач має «повну»-круглу булаву, а інші офіцери – перначі-буздигани рогаті. Чому свистять? Які забавки і звичаї побутові мають?, див.: *Dembołęcki W.* Przewagi elearów polskich… – S. 303-304.

них скінчилося, «лісовчики (а саме тут оцю назву – в пам'ять Вождя свого – проголосити надумали*), часом свавільні[209], наказів розпуститись не послухавшись, в Імперію попрямували»[210]. Як зауважує Лубенський, на це рішення вплинула численність злочинців у шерегах цього формування, виконання вироків над якими призупинялося лише на час військових дій. Отже, лісовчики «спочатку в Угорщину вторгнулися, невдовзі – через Сілезію і потім Моравію – аж до Відня промандрували», самовільно проголошуючи себе імператорськими вояками (зрештою, оті діяння 10-тисячного корпусу «лісовчиків» на австрійській службі, поруч із морською активністю запорожців, були однією з причин загострення польсько-турецьких стосунків, яке розв'язала лише Хотинська війна 1621 р.).

Таким чином, козацька характеристика Лубенського містить чимало нових смислових елементів (віра, мова, безжонство тощо) і свідчить про розширення обріїв наративного образу козацтва у річпосполитській історіографії у 1620-х рр. У ній окреслюється і вирізнення із загального поняття «козаки» двох окремих військових формацій: *низовці-запорожці* (піхота і флот, комплектовані більш простонародними елементами) та *лісовчики* (легка кіннота, де головну роль відіграють шляхтичі). Така спеціалізація свідчить на користь гадки про подальше ускладнення козацтва як явища. Утім, що цікаво, саме у запорожцях Лубенський воліє бачити «справжніх» козаків.

Ці настанови колеги поділяв і ***Ян-Іноцентій Петрицій*** (27.XII.1592 – 31.V.1641), який представив свій опис козацьких ознак на тлі найбільшого (на час його написання) тріумфу ко-

---

* Першим ватажком «*лісовчиків*», який почав кар'єру ще під час рокошу М. Зебжидовського 1606-1608 рр., був литовський (білоруський) шляхтич *Олександр Лісовський*. Він помер 1616 р.

[209] Нагадаю, що деяких вождів лісовчиків (полковника Яна Карвацького з товаришами), які очолили свавільні жовнірські купи на Волині і Покутті, у 1615 р. показово стратили у Львові.

[210] Тоді задумалися і про нову назву для цього формування. Ось В. Демболецький пропонував-пропагував окреслення «*елеари*», що мало угорський родовід (елеар-elöharcos означало «той, хто іде попереду»).

зацтва – Хотинської війни 1621 р. Цей лікар-історик мав претензію на «вчену об'єктивність». Він відзначився твором «Історія справ у Польщі славного року 1620», написаним 1620 р. і виданим бл. 1622. Оповідала ця праця про події 1620 р. (переважно Цецорська війна). Згодом її текст був доопрацьований і доповнений описом діянь 1621 р. (зокрема, використано діаріуш Якуба Собеського), а відтак оновлений твір виданий-перевиданий у 1637 р.

Представлення читачам козаків з'являється вже на сторінках 1-го видання бл. 1622 р. Його автор помістив перед викладом причин війни з турками. У доповненому виданні 1637 р. цей опис зазнав лише незначних стилістичних змін – помітні смислові доповнення зроблені хіба що у викладі проблеми походження козацтва. Новинкою 2-го видання були також характеристики козацьких вождів – Я. Бородавки та П. Сагайдачного – подані поміж оповіддю про перебіг бойових дій під Хотином 1621 р.

Отже, починає тему козаччини Петрицій із гасла-параграфа «*Роди козаків. Лісовчики*», де з'ясовує злободенне для 1620-х рр. (див. міркування Лубенського) питання розрізнення козацьких і псевдокозацьких формувань. Автор «Історії» вважає, що «родів» козаків лише два – запорожці та донці, а лісовчиків дехто помилково до козаків відносить (хоча вони подібні козакам за озброєнням і бойовими прийомами).

Далі історик подає короткі відомості про історію формації лісовчиків. Тут столично-польському читачеві нарешті пояснюється, чому лісовчики – то «наше військо», а запорожці – ні. Для Петриція козаки – то квазінезалежний військово-політичний гравець, який сам обирає поле своєї діяльності. Пасаж про те, що вони «часткою землі ніби для жалування володіють; ані законам, ані королям не підвладні», далебі слід тлумачити як згадку про власну козацьку юрисдикцію «на волості» (Трахтемирів та ін.), хоча, за бажання, його не складно було інтерпретувати і як розуміння існування «удільної» козацької квазідержави.

Цікаво, що натомість лісовчики Петриція – люд неосілий, перекотиполе, а це для традиційного суспільства негативна

риса. Козаки-землевласники (чи то їх Військо – колективний землевласник), на тлі тих «гулящих», мають в очах такого соціуму виграшнішу позицію.

Про *донців* Петриційфактично лише згадав (інформація про те, що вони живуть на Дону і підпорядковані Росії-Московії). Інша справа запорожці, яким присвячені 12 наступних гасел-параграфів.

Перше з тих гасел – «*Запорожці. Запорожців осідки*» – розпочинається з географічної прив'язки – герої «виводяться» з низов'їв Дніпра-Борисфена. Стереотипно згадано про характер місцевих степових ландшафтів («Пустельне там усе і ніби без кінця дикі поля тягнуться до обрію»). У Дикому степу і народ живе, зрозуміло, «дикий» і хижий. Він для Петриція, так би мовити, антицивілізаційна (варварська) сила – бродяги (люд «з місць навколо Києва зібраний, там бродить, під іменем козаків згуртований»). І з тих гулящих людей ніхто зайнятися рільництвом на цих родючих землях не спокушається – переймаються вони лише грабунком «усіх, хто є довкола». Це, зрештою, заважає залюдненню того краю.

Утім, головними жертвами козаків є стереотипні кочовики – татари. Про перманентну війну з ними оповідає гасло «*З татарами війна*». Остання для запорожців – «джерело грабунку і слави». Як зауважує Петриційй, Запоріжжя вже тривалий час прославляється «у найближчих сусідів» як «відкрита земля і воля». Сюди плине величезний потік добровольців, причому не лише черні, але й шляхтичів – молоді, для якої це школа військового мистецтва; плюс ще злочинці-вигнанці. Знає Петриційй і про сезонний характер козакування. Як бачимо, автор фактично спростовує своє попереднє твердження про те, що запорожці заважають освоєнню краю (хіба що він не вважав уходництво за повноцінну колонізацію[211]).

[211] Козацька степова реципрокція (неринковий обмін дарами) і шляхетський «феодальний капіталізм» (примусова праця на ринок) – то, справді, різні господарські уклади. Хоча господарська багатоукладність на той час – радше норма.

Гасло «*Поселення Трахтемирів*» згадує про цю головну маєтність Війська Запорізького «на волості». Петрицій вказує, що Трахтемирів під Києвом надав ще король Стефан Баторій[212]. Здається, це взагалі перший в історичній літературі Речі Посполитої слід добре відомої «баторіанської легенди» українського козацтва[213].

Петрицій у наступному гаслі «*Острови Дніпрові займають*» дещо помиляється, вважаючи, що, вже по наданню Трахтемирова, козаки опанували запорізькі дніпрові острови. Але у ціка-

---

[212] Самі козаки у своїй постхотинській посольській інструкції на сейм ще не згадують Баторія. Там є лише про їх «убогий шпиталь» (без згадки, що то у Трахтемирові) реставрований (=поновно наданий) нинішнім королем (Сигізмундом III Вазою, 1590 р.?) та прохання додати до того (на підтримку скалічених) ще місто Бориспіль (воно сусідить із Трахтемировим), див. у додатках до: *Tretiak Józef*. Historia wojny Chocimskiej (1621). – Kraków, 1921. – S. 209. Повернення козакам шпиталю у Трахтемирові відбулося за сеймовою конституцію 1601 р. (яка пробачала запорожцям провини Косинщини і Наливайківщини), див.: *Volumina Constitutionum*. – T. 2 (1589-1609). – Warszawa, 2008. – C. 291.

[213] Як звичайно, політична практика тут випереджала історіографію, див. в інструкції галицького сеймику з 20.I.1604 р. пасаж про те, аби козаки утримувались «*згідно порядку святої пам'яті короля Стефана*»: *Жерела* до історії України-Руси. – Т. 8. – С. 104. В інструкції 8.XII.1604 р. послам галицьким на сейм про також повторили, див.: *Bibl. Kórn.* – rkps sign. BK01399: Panowanie Zygmunta III. Woyna Turecka. Dodatek do niey. – K. 453. Ми пам'ятаємо, у італійця Рангоні, який теж писав 1604 р., є міркування, що саме король Стефан допустив козаків до коронної військової служби, але той твір не побачив друк, отже мав обмежений резонанс. Припускаю, уряду і політикам про Баторія нагадали 1600-1601 рр. самі запорожці, які просили, у зв'язку з пробаченням Наливайківщини, повернути їм наданий тим монархом Трахтемирів. Взагалі, баторіанство за часів Сигізмунда III не таке вже безневинне і тхне фрондою – бо рокошани 1606-1607 рр. збиралися запросити на місце того короля трансильванського князя Габріеля Баторія. Утім, в описі С. Жолкевським Вільшанської комісії з козаками 1617 р. згадка короля Стефана як першоупорядника козаччини вже виглядає «загальним місцем», див.: *Pisma Stanisława Żółkiewskiego* / wydał August Bielowski. – Lwów, 1861. – S. 312.

вих автору рамках колонізаційного натиску («оскільки звідусіль татари витіснялися») на півдні України, це твердження таки відбиває загальний напрямок козацької Конкісти[214].

Гасло «*Між островами Томаківка*» характеризує цей острів як «особливо корисний» і такий, «на якому роду [козаків] корінь»[215]. Однак, тут зауважено, що й інші острови, «може навіть гарніші, часто, утім, використовуються» запорожцями. Свідчення Петриція про Томаківку, за бажання, може бути прийняте на користь тези, що вона, як козацький осередок, легко відродилася після татарського погрому 1593 р. (може бути, той випадок зайвий раз спопуляризував Томаківку, хоча у Петриція згадка цього острову, ймовірно, просто продовження традиції Сарницького-Бєльського-Пашковського)[216].

Наступне гасло «*Там місце куренів мають*», можна сказати, присвячене питанню Січі. Останнього терміна Петрицій, як і всі інші річпосполитські історики, не знає – його запорожці живуть на цілому сузір'ї островів, утворюючи «невелике, через

---

[214] Можливо, Петрицій дещо недоладно використав звістки про свіжі претензії Запорізького Війська на передачу йому «у кормління» усіх маєтностей понад Середнім і Нижнім Дніпром. Як 1602 р. писав козацький гетьман Іван Куцкович: «*Почавши від Могилева всі України аж до Дніпрового гирла, що все є, власне, приставства [=місця законного стаціонування] наші*», див.: *Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст…* – С. 132.

[215] У близькому за часом тексті Б. Зиморовича «Пам'ять війни турецької року 1621-го польським народом перенесеної» (Краків, 1623) є уживання Томаковець-«*Tomakowczyk*» як замінника назви «запорожець-низовець», див.: *Возняк М.* Козацтво під Хотином 1621 р. в сучасній поезії // ЗНТШ. – Т. 149. – С. 158.

[216] Відлуння літературної річпосполитської традиції про «найкращий острів» Запоріжжя маємо ще у Ю.-Б. Зиморовича (1597 – 1677; отже більш-менш однолітка Петриція). Він у своїх «Селянках нових руських» (Б.м.д., 1663) згадав «*красний острів, де Борисфен з берегів кривих водноногами вельми гучно перескакує Низові пороги*». Див.: *Bartołomieja Zimorowica 'Sielanki' (1663)* / wydał Jan Łoś. – Kraków, 1916. – S. 85. Якщо визнати свідчення Дортеллі д'Асколі з 1634 р. за «турецьку візію», то там маємо точніший опис-уявлення – «*скелі і ліса, що утворюють ніби острів*».

тісноту місця, але необлаштоване дике місто[217], що від небезпек віддалене-захищене, крім іншого, відвагою [оборонців]». Останній пасаж, вірогідно, навіяний, як і у Лубенського, спартанськими аналогіями (Спарта не мала стін, бо вважала за кращу оборону груди мужніх своїх громадян).

Тут принагідно акцентуємо на згаданій множинності запорізьких осідків у Петриція. Нагадаю, що у його сучасника, М. Пашковського, в «Історіях турецьких» про це сказано ще виразніше. Постійного центру, як у Пашковського, так і у Петриція, на Запоріжжі нема. Отже, дві «перших» Січі – Томаківська та Базавлуцька – то модерний історіографічний міф[218].

---

[217] Пісня про козака Плахту з 1625 р. згадує, що на Запоріжжі герой живе у «розхитаній котарі-кибитці, опанчею [=плащ-накидка] прикритій», про яку він каже «то мій херем (хороми? гарем?), то мій терем», а усього скарбу там лише сорочка і сірмяжка, див.: *Dzwonowski J.* Konterfet cudowny i siła Kozaka Płachty, ukrainca, który był przyciągnał z Sajdacznym Kozakiem do Morawy we dwudziestu tysięcy kozaków wybornych i dzielnych mołodców, przeciw ludziom niechrześciańskim, w roku 1620 // Pisma Jana Dzwonowskiego. – S. 85-90. З. Оссолінський при описі турецького десанту на Запоріжжі (слова «січ» він не знає, лише «Запоріжжя») у серпні 1617 р. (у історіографії, за С. Жолкевським, прийнятий 1616 р., але виклад Оссолінського логічніший) згадує, що турки у тому «від природи дуже оборонному місці» зруйнували козацькі «шалаші» та попалили «начиння їх та будки», а також морські човни, див.: *Ossoliński Zbigniew.* Pamiętnik / oprac. i wstępem poprzedził Józef Długosz. – Warszawa, 1983. – S. 80, 84. Цілком може бути, що саме про цю подію оповідав варіант думи про Федора Безрідного (за виданням М. Цертелєва 1819 р.). Де «То не верби луговії зашуміли || Як безбожнії ушкали [=турецькі човни] налетіли || Федора Безрідного, отамана курінного || Постреляли, порубали || Тільки чури не піймали».

[218] Цікаво, що навіть відоме з фольклору прислів'я «*Великий Луг – батько, Січ – мати…*» на початку XVII ст. ще мало інші «координати». Так, у творі Зиморовича (зараз його звичайно приписують В. Демболецькому) з 1620 р. читаємо, що для козаків: «Низ – батьком є справжнім, Україна – мати» (*Zimorowicz J. B.* Żywot Kozaków Lisowskich / Wydał K. J. Heck. – Lwów, 1886. – S. 28). А верхнім «кордоном» Низу-Запоріжжя аж до збудування Кодаку були не По-

Далі у хроніста йде гасло «*Інші по укріплених поселеннях розсіюються*», яке оповідає про постійне зростання чисельності козацтва на «волості». Тут таки Петрицій мовить як відбувається збір козаків для походу чи інших загальних справ («Щораз задля чогось нашвидкуруч зібрані або на ворогів виправляючись, вони радяться та видають наказ до них стікатись»). Після виправи, запорожці «на відпочинок знову до своїх якихось осідків повертаються, а наймужніші та найвойовничіші на Томаківку відходять». А взагалі, каже Петрицій, козаки «цінують такі місця, де турків і татар володіння є прилеглі – неважко [там] прославитися: бо сама загроза небезпеки нападу, [останньому] ніби подібна, та й інша лінь усувається».

Потім маємо стереотипно-географічне гасло «*Дніпровські Катаракти*». При ньому є згадка, що за порогами річка плине «до Хортиці – укріпленого поселення доблесного колись і осідку Вишневецького славнозвісного [мова про кн. Д. Вишневецького-Байду], потім до Томаківки-острову». Його продовжує гасло «*Пороги*», де Петрицій згадує, що саме від цього терміна йде прозивання козаків *запорізькими*. Вчений історик повідомляє, що слово Пороги має аналогічний зміст із латинським «Катаракти», а взагалі порогів на Дніпрі є дев'ять.

Тему козацького імені продовжують і гасла «*Запорожців іноді низовцями кличуть*» та «*Далекою Волинню Низ зветься*». Перше містить доволі стереотипне пояснення *Низ* → *низовці*, а друге – то цілком унікальне у річпосполитській історичній літературі твердження, «що внаслідок тієї самої причини далекою Волинню [кличуть], через здатність козаків до поширення [себто колонізації з Волині-центру околиць-«Низу»], утім Низом навіть від більшості зветься». Цим Петрицій хоче і завер-

---

роги, а Кременчук, де ще 1638 р. міститься «застава», яка контролює рух на Запоріжжя.

Цікаво, що у згаданого українського фольклорного вислову є татарська (ногайська) паралель. 1554 р. ногайський мурза Араслан у листуванні з московським царем зауважив: «Волга нам матерью учинилась, а лес нам отцом учинился», див.: *Ходарковский Майкл.* Степные рубежи России: как создавалась колониальная империя. 1500-1800. – Москва, 2019 (§ «Ногайцы и Астрахань, 1550-е годы»).

шити тему «походження та осідків» козаків. Додам лише, що з доволі рідкісним згаданим тут терміном «*Далека/нижня Волинь*», можливо, пов'язана поява на французькій мапі Речі Посполитої[219], позначки «*Havte et Basse Volhynie*»: де «Havte» («Верхня») – то територія власне Волинського воєводства, а «Basse» («Нижня») – Київського воєводства. Кордон тієї Нижньої Волині правим берегом Дніпра доведений на карті аж до Чорного моря.

Наступне гасло «*Козацька дисципліна*» присвячене якісним змінам, що їх переживало сучасне історику козацтво як військова формація[220]. Як пише Петрицій, його сучасники найбільше дивуються тому, що «багато тепер між ними дисципліни та майстерності виявляється: за загонами [пішими] та хоругвами кінними організовані, вони ставлять на чолі найдоблесніших, слухають старших, знають шикування, розуміються на швидкому маневруванні, свої закони та своїх урядників мають»[221]. Іншими словами, козаки – це вже не лише іррегулярні партизани, але готове до «правильної битви» Військо[222].

---

[219] Див. мапу «*Pologne*», включену до географічно-країнознавчого видання Ніколаса Сансона (1626 – 1648) «Європа»: *[Sanson N.]* L'Europe; Dédiée à Monseigneur le Tellier. – Paris, [1648].

[220] Тут цікаве зауваження з 30.VII.1621 р. папського дипломата, єпископа Франческо Черіолі. Воно з часів сейму перед Хотинською війною (де йшла боротьба за залучення козацтва до бойових дій проти турків). Італієць зауважує, що чимало впливових людей тут вихваляє козацьке військо «*як більш боєздатне і краще організоване, ніж те, яке очолює коронний гетьман*», див.: *Боротьба Південно-Західної Русі і України* проти експансії Ватикану та унії (X – початок XVII ст.): Збірник документів і матеріалів. – Київ, 1988. – С. 226.

[221] Цікаво, що близько цього часу з'являються і згадки про бойове уживання запорожцями *барабану*. Ось Б. Зиморович у «Пам'яті війни турецької року 1621-го польським народом перенесеної» (Краків, 1623) згадує, що шикуватися-«купитися» до битви козаків скликав «гучний тулумбас», див.: *Возняк М.* Козацтво під Хотином 1621 р. в сучасній поезії // ЗНТШ. – Т. 149. – С. 157. Хоча, про видачу запорожцям «тулумбаса» за сторожову службу на користь московського царя є запис ще з 1589 р., див.: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. VIII, ч. II. – Київ, 1995 (1922). – С. 53. Сурмами і бара-

Така професіоналізація позначилася й на тому, що запорожців годі схилити, «аби поля обробляли, землю засівали, огороджували, поливали»[223] – у них кожен живе зі здобичі, хоча «у злиднях» і ручної праці не цураються. Як підсумовує Петрицій, «лінь їм … з землею цілий рік надриватися, як звідкись можна швидко кровопролиттям нажитись»[224]. Наступне

банами вітали Е. Лясоту на Запоріжжі і 1594 р. (про що він згадав у своєму щоденнику).

[222] Гадаю, саме московський похід П. Сагайдачного 1618 р., в якому козаки діяли як самостійна армія, а не лише як допоміжні підрозділи, дав головний поштовх реорганізації Запорізького Війська. Його вінчав стройовий огляд-попис під час Роставицької комісії 1619 р. (11 полків, в яких 10 600 козаків).

Хоча, на «татарському фронті» практика парних дій (окремо кварцяного війська і запорожців) давніша. Класичний випадок відбиття набігу у січні 1606 р. – коли коронний гетьман ганявся за Кантеміром, який напав на Немирів і Вінницю, а низовцям випало відбивати під Корсунем Бухар-султана, див.: *Pisma Stanisława Żółkiewskiego*. – S. XXXXI, 388-391 (цілком може бути, що такий розподіл ґрунтувався на згаданій Сарницьким 1577 р. особливості, що Кучманський шлях найпридатніший для татар, а Чорний – зручний лише для менших сил, бо там рух лісами). У 1617 р. козаки навіть стали 1-ми у парі. Тоді, на Україні було всього 700 кварцяних, тому козацька армія спробувала – хоч і невдало – сама заступити дорогу татарському набігу. А у 1620 р., під проводом Сагайдачного, це вперше вдалося – Військо Запорізьке відбило наступ татар.

[223] Цікаво порівняти це твердження з близьким за часом текстом, де йдеться про «звільнюючий»/ «ушляхетнюючий» потенціал військового одностроїю: «Навіть гайдук [вояк-нешляхетського походження], коли в одежину зі срібними гудзиками вдягнеться, то вже його до ріллі або до цепу не приставиш», див.: *Falibogowski K. F.* Discurs marnotratstwa y zbytku Korony Polskiey. – B.m.dr., 1625 (Арк. Eiii).

[224] Логіку покозачених добре ілюструє російська справа з козацьким формуванням 1614-1615 рр. на чолі з Михайлом Баловнем. Їх «життєвий сценарій» виглядав десь так: 1) мобілізація до сил опору зовнішньому вторгненню, 2) спроба прожити військовим промислом без державної санкції (=грабунки), 3) бажання узаконення шляхом нової служби монарху, 4) внутрішній терор щодо охочих повернутися до докозацького стану, див.: *Станиславский А. Л.* Документы о

гасло «*Виправи на Понт*» якраз і оповідає про найактуальніший і найприбутковіший промисел запорожців – піратство на Чорному морі.

Далі Петрицій вже повертається до основної оповіді про велику війну між Османською імперією та Річчю Посполитою. Проте, мовлячи про ескалацію конфлікту, згадує (неоригінально) він і про велике значення тут козацької карти.

У підсумку зауважимо, що характеристика козаків Петриція важлива передусім для «вченого» освоєння-розбудови теми. Як офіційний історіограф Краківського університету, її автор безперечно уходив за «законодавця моди». Та й два видання його книги говорять про певний «читацький успіх». На користь авторської популярності Петриція промовляє і те, що уперше окреслені у нього сюжети про Трахтемирів і «баторіанську легенду», а також «козацьку дисципліну» мали, як переконаємося у наступному розділі, і продовжувачів. Цікаве також порівняння краківським інтелектуалом лісовчиків і запорожців, яке виглядає зовсім не на користь шляхетського жовнірства[225].

Так у творчості авторів 1580-х – 1620-х рр. тема козаччини виходить на новий якісний рівень[226]. Все більше уваги приділя-

---

восстании 1614-1615 гг. // Археографический ежегодник за 1980 год. – Москва, 1981. – С. 285-307.

[225] Не дивно, що у «Житті козаків лісовських» (видання 1620 р.; раніше приписувалося Б. Зиморовичу, нині вважається пером В. Демболецького) лісовчиків старанно наближено до запорожців. Їх першожменьку, мовляв, Лісовський первісно вивів з Дніпра, з місць, де щороку татарський набіг; вони ходять в «церкву» (а не до костелу) і моляться українською мовою (та й в інших випадках її уживають); давньокозацькі права (від козака Мухи) і школа (боротьби з татарами) сприймаються-поділяються і свіжими лісовськими козаками. Отже, нехай не вводять в оману коментарі Лубенського і Петриція, що то лише чужинці змішують запорожців з лісовчиками – ідея такого змішання цілком «вітчизняна».

[226] Ще одним знаком такої «нової якості» можна вважати потрапляння гасла «Козаки» до польсько-латинсько-грецького словника, виданого у Кракові 1621 р., див.: *Білецька О. В.* «Thesaurus Polonolatinograecus» Гжегожа Кнапа як джерело до вивчення середньовічної

ється козацтву як внутрішньому явищу в житті Речі Посполитої, історики креслять програми інтеграції козаків до річпосполитського суспільства, причому не відкидають і можливостей надання/збереження їм певних автономістських прав.

З'являються і важливі для наукових процедур довіри-перевірки фактів очевидці (гетьман Оришовський у Бєльського і Гамберіні, козак Кимиковський у Пашковського, сам собі очевидець Верещинський, а Пекалід міг і Наливайка за інформатора мати[227]). Розгортається дискусія із «уведеними в оману» іноземцями (Лубенський та ін.).

До речі, тоді ж фіксується перший паросток хозаризму – типологічно близької до сарматизму історичної (етногенетичної) концепції, яка основну кар'єру зробила наприкінці XVII і у XVIII ст. Адже міркування про хозарське походження козаків маємо у *Яна-Щасного Гербурта* (1567 – 1616) в рукописній реляції «Victoriae Kozakorum Nisoviorum de Tartaris Tauricanis in anno 1608 narratio Herburthi» / «Перемога козаків низових над татарами таврійськими року 1608, описана Гербуртом» (1608)[228].

України // Історія України в книжкових пам'ятках XVI-XVII ст. Зб. наук. праць. – Одеса, 2011. – С. 70-79. Козацтво тут це легкоозброєна кіннота, яка «має свою республіку» (може бути, до неї відноситься прикінцева згадка «Низу»-Запоріжжя; хоча, підозрюю, що переклад може бути і такий – «Їх своїми легкоозброєними вояками має Річ Посполита»). Воно служить за винагороду і здобич (через останнє ці вояки відомі і як розбійники). Козаки походять від слов'ян, а термін первісно пов'язаний із козопасами (це мотив відомий ще з 1580-х років).

[227] Тут таки можна згадати і Еріха Лясоту з австрійською місією на Запоріжжя 1594 р. – утім, для уведення його щоденника в історіографічний обіг треба було чекати модерних часів.

[228] *Возняк М.* Виправа Запорожців на Перекоп у 1608 р. // Україна. – Київ, 1929. – № 9 (кн. 36). – С. 18-21. Рукопис в: *Bibl. Czart.* – Rps. 1577 IV, s. 179-184.

До практичних висновків з хозаризму, напевно, належала думка *про історичну автохтонність козаків на Дніпрі*. Ось 1640 р. польський посол до Туреччини Войцех Мясковський переповідав королю зміст своєї розмови з великим візиром. Він занотував: «Про Запоріж-

Особливий інтерес у письменників викликає процес ускладнення козацького феномену. Він вже породжує і наслідувачів-спойлерів – лісовчиків. Накопичення якісних змін у військовому мистецтві запорожців, перетворення їх із нечисленних допоміжних підрозділів на повномасштабну армію робить з них реального конкурента як збройних сил сусідніх держав, так і самого коронного війська. У мирний час до того ж додається козацько-шляхетська конкуренція при колонізації українських Диких піль[229].

Утім, особливої ворожості щодо цього у спостерігачів-сучасників не відчувається – виявляється вона хіба ситуаційно (скажімо, при описі козацьких повстань, які, до речі, зовсім нерідко знаходять в інтелектуалів цього часу розуміння і навіть підтримку). З'являється тема релігійної осібності козацтва (православні), яка, утім, ще не сприймається як вододіл і привід для невиконання обов'язків: 1) громадянських – щодо Речі Посполитої та 2) загальнохристиянських – щодо християнського європейського світу.

жя я сказав, що ще ні татар у Криму, ні вас тут в Адріанополі і Константинополі не було, коли *козаки одвіку на Дніпрі*, на землі польських королів мешкати почали – так, що і людська пам'ять не сягає їх початку», див.: *Wielka legacja Wojciecha Miaskowskiego* do Turcji w 1640 r. / oprac. A. Przuboś. – Warszawa-Kraków, 1985. – S. 86.

[229] Тема конкуренції козацтва з боярсько-дворянською аристократією під час російської Смути залишилася для річпосполитських авторів чужою. Сталося це напевно тому, що то була «гра» закордонної донської, а не своєї запорізької козаччини (і насправді жоден запорожець в Росії тоді великої кар'єри не зробив). Хоча без того смутного досвіду Сіверщина і Лівобережжя не стали б настільки «покозаченими» українськими регіонами та й вимоги про виняткове право на лежі-утримання Війська Запорізького у давно осілих провінціях держави (Полісся, Білорусь) звучали б скромніше.

Розділ 3
1621 – 1637/1648.
Переддень революції – з «Війська» в «Народ»
(О. Голуб, Я. Собеський, Ш. Старовольський, П. Пясецький, А.-М. Фредро)

Період після Хотинської війни 1621 р. і аж до початку Козацької революції у 1648 р. (та її генеральної репетиції – козацької війни 1637-1638 рр.) позначений наростанням якісних змін у середовищі української козаччини. Військо Запорізьке все впевненіше діє як самостійна військово-політична сила[1]. Справа 1624-1625 рр. із турецьким самозванцем Олександром-Ахією – доводить, що лідерство запорожців серед козацьких спільнот вже беззаперечне (шляхетні лісовчики «перепасували» лжесултанчика на Запоріжжя, яке саме залучило донців до проекту повторення у Туреччині сценарію російської Смути).

Військо Запорізьке майже на рівних змагається з коронною армією у козацьких війнах 1625, 1630, 1637-1638 рр.; опановує Чорне море, загрожує столиці Османів Стамбулу-Константинополю та ледь не перемагає турецький флот 1625 р.; контактує з прибулою Великою Ногайською Ордою (розпалася у 1630-х роках)[2]; втручається у внутрішні справи Кримського ханства

---

[1] Охочі до економічного детермінізму можуть вважати, що головне джерело новизни ситуації – чорноморський Клондайк, відкритий запорожцями з пограбуванням Синопу-1614 (із перспективою захопити ледь не найбагатше місто світу – Константинополь). Утім, я, скучний історик, все таки за «комплекс причин».

[2] Посилення ролі ногайців в регіоні трапилося через нову степову міграцію – 1613 р. Велика Ногайська Орда відступила-втекла на захід від нашестя калмиків. 1615 р. вона розташувалася під Азовом, де посланці польського короля навіть зробили їй пропозицію перейти на нижній Дніпро і діяти спільно із запорожцями, див.: *Ходарковский М.* Степные рубежи России: как создавалась колониальная империя. 1500-1800 (параграф «От степных рубежей к имперскому пограничью, 1600-1800 годы», пункт «Ногайцы»). Тут таки озвалися і кримці, які вимагали від ногайців визнати свою зверхність. Останні ж воліли служити турецькому султану, а не давньому супернику –

1628 р.; 1629-1630 рр. уперше в європейській дипломатичній практиці у шведсько-трансильванських колах обговорюються проекти його відколу від Речі Посполитої – з подальшим унезалежненням[3]; претендує на участь у виборах польського короля 1632 р.[4]; утримує цілий «фронт» на Лівобережжі Дніпра під час Смоленської війни 1632-1634 рр. між Річчю Посполитою та Московським царством; 1635 р. запорізькі чайки побачила Балтика (1,5-тисячний загін запорожців готувався битися на морі проти шведів[5]); у 1637-1641 рр. самотужки (спільно лише з донцями) веде війну з Туреччиною за Азов[6]; здобуває новий військовий досвід на бойовищах Тридцятилітньої війни 1618-

---

кримському хану. Звідси і тривалий кримсько-ногайський конфлікт (який створював і для запорожців нові шанси).

[3] Перша спроба дипломатичного контакту Швеції із Запоріжжям знана ще у 1626 р. (але росіяни тоді не пропустили послів шведів через свої землі). 1631 р. шведський посланець до козаків Жак Руссель озвучив оригінальне титулування Війська Запорізького «*володарі Дніпра і Чорного моря*», називав козаччину також «республікою та славною і могутньою корпорацією».

[4] Причому, наприклад француз *Жан Ле Лабурер* у своєму творі про мандрівку до Польщі французької нареченої польської короля Владислава IV (Париж, 1647) вважав відмову козакам під претекстом, що вони, мовляв, не шляхтичі, сумнівною, див.: «Року 1632-го вони просили у З'єднаних держав [=Речі Посполитої] дати їм право голосу при виборах короля, в чому їм брутально відмовили, оскільки вони не належать до шляхетського стану».

[5] Ще 1627 р. був проект відправити козаків на човнах з Києва на прибалтійський фронт, але гетьман М. Дорошенко вимовлявся тим що то справа для запорожців незвична. Тому 1635 р. відправили лише команди – чайки для них виготовили балтійські майстри.

[6] Дуже характерний запис про війну з козаками за Азов у турецькій хроніці Наїми. Там на звістку про завершення успішної для турків кампанії 1642 р., коли козаки без бою залишили Азовську фортецю, у Стамбулі один столичний інтелектуал пише тріумфальний напіввірш-хронограму («Ось так легко Азака відібрали в Козака») і підносить його великому візирові. Той каже, що козаки – то може ще і не такий супротивник, який вартий цієї святково-ритуальної поетичної традиції, але нагороду поету видає (отже – прецедент створюється).

1648 рр.; зрештою, бере найактивнішу участь у широкомасштабній колонізації Дикого Поля[7].

Козацькі українні терени вже починають лічити за «глибшу Русь»[8], ядро руcько-української ідентичності. Тісні ж зв'язки із православною ієрархією усталюють статус козацтва як лицарів-оборонців віри, яку тепер навіть звуть «Наливайковою» (а мілітаризація міжконфесійної боротьби була тоді «на часі» по цілій Європі)[9].

Цікаво, що в 1633 р. уперше прозвучала пропозиція подарувати запорожцям автономію за взірцем Великого князівства Литовського[10]. Самі козаки, ще 1621 р. (після Хотина) просили

---

[7] Характерним є «територіальне» окреслення з представлення посла козаків запорізьких до короля, яке знаходимо у художньому творі, виданому в Кракові 1637 р.: «Усе військо козацьке … що є *при Києві, в Запорогах на Низі і що є при Дунаї, при березі під Дністром* [мова, про знаних дністровських козаків-«побережників»] *та при Чорному Гаю* [=Чорному Лісі]», див.: *Baryka Piotr*. Z chłopa król. Komedia dworska // Literatura mieszczańska w Polsce. Od końca XVI do końca XVII wieku. – Warszawa, 1954. – S. 361. А на початку Хмельниччини у сеймових промовах (1649 р.?) зазвучало окреслення козацького простору як «*кордони від Синьої і аж до Білої води [=від Синюхи до Молочної?], від дикого Інгульця до Семі [=Сейму] річки*», див.: *Pisarski J. S.* Mowca polski albo … sejmowe i pogrzebne mowy. T. 1. – Kalisz, 1684. – S. 104.

[8] Окреслення ужите у творі 1648 р. (написаному перед битвою під Пилявцями) «Dyskurs o teraźniejszej wojnie kozackiej…».

[9] Найбільш виразно-колоритною характеристикою козаків як лицарів православ'я є, мабуть, абзац з *Мелетія Смотрицького* (бл. 1577 – 1633) «Elenchus pism uszczypliwych…» / «Відсіч ущипливим творам» (Вільно, 1622), див. передрук в: *Архив ЮЗР.* – Ч. 1, т. VIII, вып. 1. – Киев, 1914. – С. 617-618.

[10] «Козаків запорізьких щонайбільше [залучити до війни з Московією], і воєначальників своїх запропонувати, а в релігії їх ані жодного переслідування не чинити, ані турбувати їх, і про усі вольності та привілеї, коли в тому полягає тактика, на кшталт унії, з князівством литовським існуючої, обіцяти», див.: *Votum* … Mikołaja Spytka Ligęzy … które miał oretenus w senacie in publico na sejmie pierwszym koronacyi najaśniejszego Władysława Zygmunta IIII … Roku 1633, dnia 14 lutego. – Kraków, 1633.

короля, аби у Київському воєводстві, жовнірів не було, бо тут зосереджені козацькі оселі[11]. Промова полковника О. Голуба 1625 р. також конструювала наддніпрянський уділ для козацтва з центром у Києві. А на коронаційному сеймі 1633 р. Військо Запорізьке просило допустити їх представників до участі у сеймах нарівні зі шляхетськими послами-депутатами[12].

Все це обумовлює доволі інтенсивні прояви зацікавлення козаччиною з боку тогочасних річпосполитських історіографів. Причому рівень розробки «козацької теми» явно покращується, у чому ми зможемо переконатись на прикладі характеристик козацтва пера Якуба Собеського, Шимона Старовольського, Павла Пясецького та Анджея-Максиміліана Фредра.

Утім, почати огляд творів цього часу хочу не з історіографічного тексту, а з політичного маніфесту з вуст козацького старшини часів Куруківської війни 1625 р. Це щойно відкрита у московському архіві копія промови полковника ***Олефіра Го-***

[11] Важко сказати наскільки турецькі пропозиції козакам перед Хотином-1621 посилили переговорні позиції Війська Запорізького. Про те що Річ Посполита знала, що турки пропонували запорожцям за підданство «замки густі», а також «від податків звільнити, дати великі свободи» плюс збагатити їх «значними нагородами», див.: *Warsuchtig [Warzachtig] Fridrich.* Diariusz ekspediciey Korony Polskiey przeciw Osmanowi r. 1621 pod Chocimem odrawioney. – B.m.dr., 1640. (Арк. B3). Причому, навіть погром Курукова-1625 не змусив козаків замовчати – ось 3.I.1627 р. вони просили у короля «місце для відпочинку після понесених ними трудів».

[12] 1671 р. у своєму «Описі Польщі», написаному для папи римського Клемента X, щойно відкликаний папський нунцій, кардинал *Галеаццо Марескоті (Marescotti)* віднотував «За панування Владислава козаки зажадали, аби їх було допущено до сейму, але ані в той час, ані пізніше, не задоволене це їх бажання», див.: *Relacye nuncyuszów* apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690. – T. II. – Berlin-Poznań, 1864. – S. 404. Після цього оповідач пише про виступ Б. Хмельницького, так що явно складається враження, що це сталося саме унаслідок ігнорування козацьких вимог.

Цікаво, що на той час вже відомий був прецедент участі козаків у російських Земських соборах, в т. ч. і 1613 р., коли обирали нового царя (причому, козацький голос тоді став вирішальним).

луба (? – 1628) до Війська Запорізького з нагоди виборів гетьмана Марка Жмайла 27-28 (17-18) жовтня 1625 р.[13]. Вона не мала на увазі цілісний опис козаччини, але додає чимало живих рис історичного світобачення самих козаків[14].

Причому відомо, що О. Голуб представляв найрадикальнішу частину козацтва[15], яка прагнула нав'язати свою програму цілій Речі Посполитій[16]. Полковник був ветераном Хотина-1621, а після Курукова-1625 очолив непримиренних, які готові були і з кримцями у союзі воювати з Річчю Посполитою і відступити на кордон з Росією (ймовірно до Гадячу, звідки їх зігнали російські війська з Путивлю).

Починає Голуб із характеристики сучасного стану існування козацтва (сучасного – себто за королювання Сигізмунда III, яке почалося з 1588 р.). Його він оцінює цілком оптимістично – зараз найкращі часи, раніше було гірше. Отже, ніяких слідів уявлення про первісний «золотий вік», після якого надходить деградація, у промові полковника немає (він цілком собі за прогрес і світле майбутнє).

Що ж раніше було гірше? Так, мовить Голуб, за давніх (і «нерозсудних») королів мали козаки над собою «зверхників», а тепер самі панують у своїй землі. Отже – лицарська демократія

---

[13] *Кочегаров К.* Новые источники о казацком восстании 1625 года: речь полковника Олифера Голуба и неизвестный список Куруковского договора // Славяноведение. – Москва, 2020. – № 2. – С. 28-49.

[14] Копія промови дійшла за посередництвом гайдуцького капітана, православного серба Андрія Липи. Він був під Куруковим у війську гетьмана коронного С. Конєцпольського. Отже, ймовірно, першу копію зробили для штабу цього польського полководця.

[15] О. Голуб пов'язаний із давнім козацьким гніздом – м. Стеблів на Росі. Мав прізвисько *Черняк* (себто рядовий козак; гадаю, це перетлумачення знаного зауваження, що Голуба вибрали «з черні»).

[16] Військо Запорізьке ще на сейм 1623 р. висувало свої вимоги (у т. ч. і визнання Київського воєводства за місце, де лише козаки мають лежі-утримання) і погрожувало повстанням. Після того О. Голуба усунули з гетьманства як надто радикального. Ширше див.: *Жукович П. Н.* Первое вмешательство запорожских казаков в сеймовую борьбу с церковной унией // Христианское чтение. – 1907. – № 1. – С. 54-75; № 2. – С. 167-189; № 3. – С. 300-346.

перемогла олігархічні клани! Як бачимо, якщо у Речі Посполитій Шляхетська революція – з її антимагнатською програмою – зупинилася (1564 р.) та іде на спад (особливо після поразки рокошу 1608 р.), то козаки – на своїй ділянці – почуваються переможцями.

Козацтво навіть іде у наступ – готове мультиплікувати свій революційний успіх і експортувати козацький лад на ширшу територію[17]. Мова у Голуба поки ведеться про Східне Поділля (Брацлавське воєводство, «Брацлав і Вінницю») та Київське Полісся («Житомир і Овруч»). Бо – там найбільше предків і рідні козаків[18]. Причому, здається, у випадку Київщини пропонується діяти «знизу» – купити лояльність місцевих «подарками», а щодо Брацлавщини (все таки терен «за воєводським

[17] Про те, що козаки «виламуються з юрисдикції панів та їх намісників *і свою нову, ніколи небувалу за предків юрисдикцію вигадують*», чутно було ще від королівських комісарів на Вільшанській комісії 1617 р., див.: *Кулиш П.* История воссоединения Руси. – Т. 2. – С. 248. І це не перший такий голос – ось див. сеймову конституцію 1609 р. про козаків запорізьких. Вона скаржилася, що запорожці, які мешкають у коронних, церковних і панських володіннях, не визнають місцеві влади, але «*гетьмани свої та іншу форму справедливості своєї мають*», див.: *Volumina Constitutionum*. – T. 2 (1589-1609). – S. 384.

Про згадку квазідержавного окреслення «*Річпосполіта Українна*» К. Пальчовським 1618 р. уже йшлося вище. Оригінальну свіжу амбітну титулатуру козацького війська маємо з 1625 р. у справі перебування лжесултанчика Ахії у Москві – «*полки Воинства Запорожского великия реки Днепра*», див.: *Кулиш П. А.* Материалы для истории воссоединения Руси. – Т. 1. – С. 169. До речі, російська Смута, а за часів Голуба це ще свіжий досвід, прекрасно продемонструвала можливість поширення козацтва на території, де його раніше не існувало (у т. ч. і ядро-центр країни).

[18] Бл. 1623 р. впливовий волинський князь Криштоф Збаразький у листі королю також писав, що козаків масово підтримує Київська Україна та Біла Русь. У листі цьому чимало й інших мотивів суголосних промові Голуба (про союзників-лобістів козацьких по всій країні, про зрослі військовий потенціал і багатства Війська Запорізького тощо), див.: *Кулиш П. А.* Материалы для истории воссоединения Руси. – Т. 1. – С. 101-102.

кордоном») є потреба підтримки-санкції самого короля (йому за те готові відслужити на війні).

Голуб згадує, що у «верхах» є козацьке лобі – «наші ляхи», які хоч і далеко від нас живуть, але «нашу славу» люблять[19]. Вони не відмовляться посприяти. Бо ось як до них приїжджаємо, то «слово доброє чуємо» і єдино підказують, що у тих планах козакам слід порозумітися зі «своїм духовенством». Отже, то має бути спільний проект козацтва та православної церкви (а це вже заявка на репрезентацію «нації»). Симптоматично, що про «руських» панів і магнатів промовчано – їх за союзників, козаки, схоже, не лічили (нижче за текстом обмежувальні дії королівського уряду щодо козацтва визнаються зробленими не самохіть, а за «докукою шляхти українної»).

Цікава пропозиція Голуба, аби представниками («послами») козаків були люди «не осілі, не жонаті…, котрі б ні на що не оглядалися і котрі в наших вольностях смакують». Для традиційного суспільства – то «світ наопак», догори дригом, бо якраз осілі, жонаті і маєтні там уходили за людей «добрих і віри гідних». Гадаю, тут маємо з боку козацьких революціонерів бажання підкреслити альтернативність-новизну свого проекту. Мовляв, воля-братство – «наш вибір» у чистому вигляді[20]. Ані маєтність, ані сім'я не є його основою. Обов'язок перед Військом – вищий пріоритет[21].

---

[19] Для планів війни з Туреччиною дуже прикрою була смерть 1623 р. молодого гетьманича Яна Жолкевського. Він відвідав Запоріжжя і готовий був розпродати свої маєтки, аби профінансувати армію, яка помститися за його батька, вбитого на Цецорі-1620.

[20] Нагадаю, що для козака-нешляхтича цілком осілий статус мав загрозу залежності (панського підданства). Бо як прожив 10 років на землі певного пана, то, за взірцем Литовського Статуту 1588 р. (цілком він діяв лише у ВКЛ), за право вільного від'їзду могли вже і платню вимагати. Зрештою, ідея, що козаки стерпні лише у королівщинах, озвучувалася регулярно (і вигнання з рідної хати без права продажу господарства було для них постійною загрозою).

[21] Власне, А. М. Фредро у своєму військовому трактаті 1668 р. зауважував про солдат-жовнірів взагалі, що одружені – погані вояки (бо роздвоєні між війною і господарством), і краще мати у війську

Далі обґрунтовується козацьке право на зверхність над Києвом. Голуб заявляє, що де-факто це вже доконана справа (місто «тепер у наших руках»). Але полковник вважає за необхідне навести аргументи проти формального зверхника – воєводи київського Томаша Замойського.

Від нього, мовляв, «непорядок великий» і доведе він Київ «до остатньої згуби». Полковник глузливо називає пана воєводу «Замойщеня» (Томаш, справді, все життя відчував тінь батька – великого гетьмана і канцлера Корони).

Далі вже йдуть конкретні звинувачення – замок не відремонтував, про «святі церкви» не дбає, міщанські вольності утискає – безсоромно торгується за прибутки («як жид»). Через це, мовляв, міщан вже поменшало і якісний склад їх погіршився (лишилися самі «хромые, слепые, старые, негодяи»[22]). Як воїнський контингент київська міщанська корпорація вже нічого з себе не представляє (для українного міста – то, справді, суттєвий ґандж), а ті, хто ще здатний примати зброю, пристають до Війська Запорізького[23].

нежонатих, див.: *Glinka F., Fredro A. M.* Zwierzyniec Iednorozcow… – S. 236.

[22] Невійськовозобов'язані (у т. ч. і просто нездатні тримати зброю) здавна вважалися небажаними мешканцями для прикордонного міста, де нечинним було звичайне конкурентне середовище цивільних городян. Статус міщанина на прикордонні – це радше «кормління», надання джерела прибутків для виконання військового обов'язку. Тут процвітає монополія, а не конкуренція. Ширше про це див. книжки М. Крома про литовського-московське прикордоння кінця XV – першої половини XVI ст., зокрема: *Кром М. М.* Меж Русью и Литвой. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. – Москва, 2010. – 320 с.

[23] Такий запис міщан до Війська Запорізького вимагала скасувати ще Вільшанська комісія-1617 (комісари вимагали виключити з реєстру ремісників, купців, шинкарів, війтів, бурмістрів, забивачів паль-«кафанників», рибалок-«балакшіїв», різників, кравців тощо). Та сама вимога була і на Роставицькій комісії-1619. Отже, справа це не нова. Взагалі, ці дві комісії дуже нагадують російську смутну практику – «розбір» козаків (з поверненням до «довоєнного стану» негідних до служби; особливо пам'ятний такий розбір «полку Д. Трубець-

Отже, єдиний добрий варіант дій у справі з Києвом – відправити Замойського кудись «до Ляховичов» (тут в смислі – до рідної Польщі). А у місті оселити козацького гетьмана. Той все поправить – і замок з церквами починить, і з міщан прибутки не витискатиме. А ще і з полковників поробить старост по українним містам. Власне, такий прожект – це козацький варіант популярної на українському кордоні ідеї-вимоги, щоб старости і воєводи перебували тут «своїми персонами», а не керували дистанційно.

Мовляв, полковники на місцях будуть керувати усіма «людьми лицерськими». Знову ж таки – це де-факто вже діюча система. Бо повсюди «в той землі нашой» козацькі отамани і так усіма справами оборони займаються, а шляхетські урядники і не потрібні зовсім, оскільки вони мають справу лише з «жидами, старими, сліпими, з такими, котрі нам ні на що не пригожі» (у сенсі – не здатними тримати зброю). Отже, «викинути» старост – справа блага.

Крім прикордонних урядників, Військо Запорізьке готове заступити і місце кварцяних[24]. Голуб вважає, що козаки ефективніші – вони швидше мобілізуються[25]. Отже, ті бюджетні

кого» після взяття Москви 1612 р.). Цікаво, що королевич Владислав 1617 р. перед російськими козаками позиціонував себе як захисника козацьких вольностей (які порушує незаконний цар Михайло Романов). Тому не дивно, що запорожці тоді доволі успішно саботували «виписку» з реєстрів.

[24] Цікаво, що той самий Криштоф Збаразький також висловлював на сеймі 1624 р. думку, що кварцяних (які радше полк, чим військо) треба замінити більшими силами (пропорційними загрозі): *Кулиш П. А.* Материалы для истории воссоединения Руси. – Т. 1. – С. 121. Згодом, сеймова конституція 1635 р., мовлячи про кварту на «Українне військо» твердить, що «Військо Запорізьке реєстрове» також отримує платню з цього джерела (отже, є частиною кварцяних). Причому, те саме сказано і про військовий контингент Острозької ординації (утворена після 1620 р.) і вибранців (піхоту) з Малопольщі, див.: *Volumina Legum.* – T. III. – Petersburg, 1859. – S. 404. Отож, поняття кварцяних таки розширили.

[25] Нарікання, що прихід кварцяних коштує дорожче чим навіть «сваволя козацька» знані ще з часів Наливайківщини. А ось Обу-

гроші, що йдуть на кварцяне військо, краще пустити на винагороду козацтву[26]. До речі, останню він позначає не як жалування, а як «данину», яку, мовляв, завжди давали і далі давати уряд мусить (нагадаю, що данина-упоминки кримським татарам також формально обґрунтовувалася тим, що вона «за службу» проти ворогів Корони, а не в знак підданства).

Зрештою, така система буде дешевшою для місцевих мешканців – «руської братії нашої». Бо у козаків, крім платні від держави, є й прибутки на стороні – «з моря і з поля». Їх уряд практично не контролює (бо на боці запорожців сама природа). Як колоритно каже Голуб: «чого нам Реч Посполитая трудно отняти может, хиба бы рѣки Чорным морем плывучи до Вислы се обернули».

Далі старшина згадує приклади козацьких самосудів, які король не покарав (отже, фактично схвалив). Зрештою, бажання спертися на союз із монархом вельми прагматичне. Адже, то спроба повторити успішний сценарій Шляхетської революції (часів її підйому 1505-1564 рр.).

Починає Голуб з епізоду 1585 р. із вбивством Григорія Глембоцького, представника короля, який мав на Волині і Поділлі розшукати відігнану козаками у татар худобу[27]. Згадка події 40-річної давнини цікава тим, що спростовує традиційні

хович під 1648 р. про боротьбу з Козацькою революцією на теренах Великого князівства Литовського записав, що наймані жовніри запам'яталися тоді не «в полі», а «стаціями»-реквізиціями, і оборонцям прийшлося розраховувати більше на ополченців («повітового жовніра» і посполите рушення), див.: *Pamiętniki historyczne* do wyjaśnienia spraw publicznych w Polsce XVII wieku. – Wilno, 1859. – S. 20. Отже, Голубова апологія бойових якостей козаків має рацію.

[26] Жалування кварцяним також зросло, порівняно із старими «козацькими» ставками (почасти, то наслідок «революції цін» по всій Європі та інфляційного «псування монети» в Короні). Ось 1649 р. вершнику легкої кавалерії платили на квартал 30 зл., а піхотинцю-драгуну 11 зл. До речі, 1626 р. (коли на Торунському сеймі торкнулися нового рівня цін на ведення війни) князь Криштоф Збаразький твердив, що козаку-реєстровцю треба платити 40 зл. (за чверть року).

[27] Підозрюю, що вбивці тоді уникли відповідальності хіба через смерть Стефана Баторія 1586 р.

підозри модерних дослідників запорожців у короткій пам'яті (такого собі життя «одним днем»).

Далі йде факт ніде більше не згаданий – «Любаша вбили». Оскільки за ним йде «Переяслав висікли», а то подія 1591 р., вбивство те мало б відбутися між 1585 і 1591 рр. (спокусливо угледіти тут конфлікт часів т. зв. козацької реформи 1590-1591 рр., коли козаки справді виразніше цікавили центральний уряд держави).

Козацькі війни К. Косинського і С. Наливайка, що природно, представлені у переліку Голуба найширше. Крім Переяславського епізоду 1591 р., до 1595 р. відноситься історія, коли наливайківці «Могилів і Слуцьк унівеч обернули». А також «незлѣчоную реч мы за Наливайка шляхты выстинали, князей Острозких мѣста выпалили, нѣкоторых п[а]нов на воротох их вывѣшали». З цим пов'язаний і трохи бічний сюжет – «постановене з Волоское земли розорвали». То явно згадка про похід на Молдову 1595 р., який надихнув Й. Верещинський (через нього тоді воювати на Цецорі прийшлося і війську коронному гетьмана Я. Замойського).

Не ясно, чи за хронологією, але напевно за географією, відразу за Могильовом і Слуцьком-1595 маємо запис «Вітебськ вирубали ([де] міщани владику умордували)». Мова тут про подію 1602 (1601?) р.[28], до якої допасоване і свіже вбивство вітебчанами 1623 р. полоцького уніатського єпископа Йосафата Кунцевича.

Далі ідуть ще два факти, які більше ніде не згадані – «Буцня стяли»[29] і «Длукгоборського розсікли»[30]. І завершує перелік

---

[28] Про побиття городян Вітебську згадує Баркулабівський літопис під 1601 р., але є і лист козацького старшого-гетьмана І. Куцковича про це з 20.XII.1602 р., див.: *Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст…* – С. 135. Підставою для реквізицій козаків була невиплата жалування за Інфлянську військову кампанію.

[29] Біля о. Томаківки на Запоріжжі 1647-1648 рр. згадується о. *Буцький (Бучки)*. Але чи є тут якійсь зв'язок з Буцнями (такий шляхетський рід був у Барському старостві на Поділлі) неясно.

[30] *Длугоборських* герба Топор гербовник Несецького знає у Мазовецькому воєводстві.

козацьких самосудів Голуб вже узагальнено і без імен – «а иншого хто се напамятает, хот то по части униятов надтопили, а што с поля и з моря, хто их злѣчит». Як бачимо, виступи «на захист релігії» перемішані-урівняні тут із військовим (похідним) правосуддям.

Не забув Голуб і комісію на Роставиці 1619 р., коли центральний уряд таки втрутився у козацькі справи і сам «канцлер» (=гетьман великий коронний С. Жолкевський) спробував упорядкувати стосунки Війська Запорізького із державою. Але той явний випадок тиску полковник списує на інтриги прикордонних панів-шляхти, а не власну волю короля («Да не своей то он хоти учинил, що он небощика канцлѣра на тую комисию до нас зослал, але то он учинил за великою докукою шляхты украинное»).

Тому перспективи козацького наступу 1625 р. Голуб оцінює оптимістично. Вороги-супротивники на визначеній території (Київщина+Брацлавщина) нечисленні та вже і домовлятися схильні. Він сподівається (каже «дай Боже»), що козаки зможуть пожити «яко дідичі тієї ойчизни і землі». І хоч шляхта і незадоволена «козацькими вольностями» вони мають вищу санкцію. Їх, мовляв, сам Господь Бог надав, що і найсвятіший патріарх підтвердив (тут відсилка на гучний візит до Києва 1620 р. єрусалимського патріарха Феофана)[31].

Останній пасаж промови відноситься вже до перспектив Війська Запорізького після опанування власним уділом в Україні. Справа в тому, що то час т. зв. справи Ахії – проектузадуму повторити досвід російської Смути і спробувати посадити на престол Османської імперії зручного самозванця. Козаки готові були стати на вістрі вторгнення. Але не всі у Речі Посполитій поділяли їх оптимізм. Саме про них Голуб каже, що оті «нас турками страшат».

[31] Власне, тут маємо давню модель конфлікту 1269 р. – монгольський каган-імператор (=аристократ) проти єгипетських мамлюків (=вискочні з простолюду). Там теж мамлюцькою точкою опертя став захист народної релігії від тирана-іновірця.

Утім, козацький полководець, ще до початку справи, воліє зосередитися на наступальному плані[32]. Голуб вважає, що, за Божою ласкою, самі ми туркам «докучимо» з Дніпра і Дону[33], а свою землю «додержимо» до власної смерті.

Зрештою, полковник не ура-оптиміст[34]. Можливість поразки він не відкидає. Але, на його думку, козаки мають право ризикнути усім – бо то їх земля. Вони заселили ту «пустиню» і вони її захищають. Отже, її доля і погибати з ними[35].

Власне, така позиція близька до народних уявлень про хрестоносців. Ось 1578 р. португальський монарх Себаштіан Жаданий склав свою голову і поклав усе військо у борні з маврами. Португалія тоді навіть втратила незалежність (перейшла під владу Іспанії), але народ оспівував подвиг короля. У Речі Посполитій, як згадував Сарницький 1577 р., військові любили пісню про короля Владислава Варненчика, який ледь не півтора

---

[32] Цікаво, що тут на боці козацтва була і римська курія. У Римі вважали, що в Хотинській війні козаки були ефективніші за поляків. Папський нунцій у Польщі отримав наказ агітувати короля і сенат, аби вони не заважали козацьким та іншим добровольцям відвоювати шматок ослабленої Османської імперії і заснувати нове королівство, див.: *Кулиш П.* История воссоединения Руси. – Т. 3. – Москва, 1877. – С. 327.

[33] У О. Голуба був власний досвід морських походів – ось 1624 р. він як гетьман очолював один з них (і доволі успішно).

[34] Це притому, що «експертний висновок» про військову слабкість турків на сеймі 1624 р. надав Криштоф Збаразький (за результатами свого гучного посольства до Стамбулу 1622 р.), див. «Стан нинішньої монархії Турецької»: *Кулиш П. А.* Материалы для истории воссоединения Руси. – Т. 1. – С. 103-122. Збаразький там зауважив, що козаки здатні захопити Стамбул, а володіння Османів мають стати призом для Речі Посполитої (див. с. 122). Навіть у Криму Шагін-Гірей 1625 р. готовий був воювати із запорожцями проти турків.

[35] Чесно кажучи, у турецькій загрозі для козацьких теренів не було нічого нового. Ось ще у вересні 1617 р. турки заявляли полякам, що замки Бершадь, Корсунь, Біла Церква, Канів, Черкаси і Чигирин стоять на землі султана, див.: *Кулиш П.* История воссоединения Руси. – Т. 2. – С. 234. І, аби укласти Бушський мир-1617, на руйнування Бершаді польська сторона погодилася.

століття тому програв війну туркам і склав свою голову на полі битви. Літературно-фольклорний «Едікт козацький» 1620 р. звав іти в козаки, того, хто готовий страшною смертю померти «за віру християнську». Не дивно, що і Голуб вдається до фольклору – вживає саркастичну примовку (який же козак без натяку на жарт!), що як складемо наші голови, то «хоч вовк траву їж» (=байдуже, що трапиться далі)[36].

Отже, тут зовсім не історія про «Після нас, хоч Потоп» Людовіка XV, гасло безвідповідальності. Це мотив лицарської готовності віддати все заради перемоги (аналог літописного «мертві сраму не імуть»[37]). На цій трагічній ноті (справді, ефектно для промовця) і закінчив свій маніфест полковник Голуб.

Якуб Собеський (5.V.1590 – 13.VI.1646) блискучий магнат, парламентарій і батько майбутнього польського короля уперше концептуалізував своє ставлення до запорожців ще у Хотинському таборі. Адже 13 вересня 1621 р. він від імені держави виступив перед козаками з промовою, аби надихнути їх продовжувати службу, попри проблеми з платнею та забезпеченням припасами. У цій промові оратор підніс жертовність і героїзм запорожців (останні, втім, не «пройнялися», бо голодували і жадали від держави не слів, а реальних справ).

Зрештою, про події Хотинської війни 1621 р. Собеський уклав діаріуш, який згодом у розширеному варіанті видав 1646 р. під титулом «Коментарів Хотинської війни 3 книги». Цей твір користувався великою популярністю та помітно впли-

---

[36] З татарськими практиками ця позиція не так щоб схожа. Ось 1636 р. кримські татари збиралися протистояти туркам, але зауважили – «А будет им против турского устоять невозможно, и они приговорили городы и дворы свои выжечь и итти на старые юрты свои», див.: *Новосельский А. А.* Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. – Москва-Ленинград, 1948. – С. 247. Голуб з козаками втікати не планував.

[37] Можна також згадати свіжіший заспів Б. Папроцького про геройських подолян у книжці «Паноша, себто уславлення панів земель руських і подільських» (Краків, 1575) – Слава «про той гідний народ повсюдно зацно слине. || І буде віковічна – хай і [як] Польща згине».

нув на пізнішу історіографічну традицію. І саме з нього походить цікавий тут уривок про запорізьких козаків. Завершений той текст невдовзі після 1625 р. (бо в оповіді відсутні факти з-після Куруківської кампанії).

Цілий уривок у Собеського має власну назву «*Походження, життя та звичаї козаків запорізьких*». Причому автор пояснив мотиви, якими він керувався створюючи свою козацьку характеристику – «оскільки натепер далеко розійшлася поміж різними племенами слава, що про них поширюється». Він також охарактеризував власну компетенцію у цьому питанні (писав «на правах очевидця» та черпав з компетентних джерел). Цікавили Собеського власне проблеми «початку, звичаїв та інституцій» козаків, причому саме останній пункт – *інституції козацькі* – є найоригінальнішою частиною його праці.

Починає оповідач з уже доволі стереотипного твердження про переважно «руську» етносоціальну базу козацтва, доповнену шляхетними злочинцями-вигнанцями чи не з цілої Європи. Утім, продовження йде зовсім нетривіальне: козаки «релігії Грецького сповідання дотримуються, рутенську мову уживають, відкидають походження – якщо навіть хто досі носив знатне, плебейські імена приймають і вони, для усього громадянства померлі, дике життя вести змушені». Якщо про православ'я та руcько-українську мову запорожців йшлося вже й у С. Лубенського, то згадку про звичай зміни імені (шляхетського на просте) до історіографічного образу козацтва запровадив саме Собеський. Усі ці риси поглиблювали сприйняття своєрідності козацької ідентичності в Речі Посполитої (тому надходило розуміння, що, аби зватися козаком, треба було не лише подолати дніпрові пороги – як легковажно твердив Боплан).

Далі Собеський коротенько пише про запорізькі місця перебування/зародження козацтва – низові острови Дніпра та Пороги. Дуже вірогідно, що тут скорочено використано вже знаний нам текст Я.-І. Петриція з твору «Історія справ у Польщі славного року 1620». Зокрема, йдеться про гасла «Дніпровські Катаракти» та «Пороги».

Як продовження-розвиток міркувань з гасла «Козацька дисципліна» того самого Петриція виглядає і наступне тверджен-

ня: на Запоріжжі «до занепаду військової дисципліни, усі на хоругви та полки поділені, в цілковитій покорі, і, постійно у війні вправляючись, жили та, ніби до гніздівля якогось прив'язані, палестру [=спортшколу] цю задля інших занять покинути вони злочином вважають». Як бачимо, це вже погляд людини, яка після Хотина 1621 р. пережила й масштабні козацькі війни з урядом (принаймні 1625 р., хоча на момент друку книжки були вже і 1630, і 1637-1638 рр.).

Господарча база козаччини також окреслена досить оригінально: «Живуть убого гуртом, то з мисливства, то з рибальства заробляють, про запаси плодів для усіх турбуються, від міської комерції відрізані, майна приватного жоден не має, хіба невелика кількість заслужених випадково отримує, надмірності та розкоші їм невідомі, ні про що інше, окрім зброї одної, не турбуються». Власне, якщо про рибальство та мисливство як основні господарські промисли козаків згадано чи не у кожній козацькій характеристиці, і про спільне майно-спільну заготівлю запасів для Війська попередники теж бувало оповідали, то звістки про «невелику кількість заслужених», які хай і «випадково», але вже мають певні приватні статки, а також про відрізаність Запоріжжя «від міської комерції» – це нові наративні елементи, запроваджені до козацької характеристики саме Собеським. Вони явно працюють на відображення все більшої «складності» козацтва як явища.

Від господарських занять запорожців Собеський плавно переходить до військового «промислу». І спочатку окреслює основні «фронти» для останнього: «В Очаківських полях найщасливіше часто з татарами [козаки] б'ються та славою за майно сплачують, нападами приморським областям турків загрожують безупинно».

Далі Собеський пробує знайти у минулому козаччини первісний «золотий час». На його думку, колись «війська їх такого лише кілька тисяч існувало і, дотримуючись рангів військових, ветеранам і відставним загальну проявляли пошану». За це й попередні польські королі «права, привілеї та імунітети певні їм щедро дарували, винятковою милістю лицарських підданих своїх підтримували та часто наділяли, щоразу, коли покрови-

тельством охоплювали» (тут мова про початкове лицарство козаків, наближеність їх статусу до шляхетського)[38].

Причиною занепаду класичної козаччини Собеський вважає недолугість нащадків і зростаючий доплив до козацьких лав «наброду»-черні[39]. Козаки-черняки – то «простолюду невійськового маса», втікачі «з областей Русі від ріллі, від різних ремесел». Раніше вони могли сягнути хіба що статусу «поштивих ветеранів», але тепер стали претендувати на провідну роль у козацтві. Вельможному Собеському такий демократичний ухил явно не подобається, тому він не жаліє словесних фарб для знеславлення цієї нової козаччини з вискочнів (вона «суперництво та чвари починала, старовинний війська лад змішувала, стриманість обертала на грабунок [нестримний], дисципліну на сварку, послух на сваволю змінювала»).

Точка розриву з попередньою традицією, за Собеським, припадає на Наливайківщину (1594-1596 рр.). Козаки тоді «задля грабунку блукали там і сям по Русі, Литві, Київському та Брацлавському воєводствах». Їх «сваволя» загрожувала «церкві, королівщинам і шляхті добрій, ба навіть багатствам держави». За це з козаками «рішуче бився» гетьман С. Жолкев-

---

[38] Цікаво, що ось сеймова конституція 1635 р. про «оборону України» озвучила і антишляхетський мотив старого доброго «золотого часу». За нею, шляхта понавипрошувала собі надань на давні «боярські села» (а українські «бояри» то класичне джерело козаччини) – через що і знижується боєздатність держави, див.: *Volumina Legum.* – T. III. – S. 404-405.

[39] Нарікання на розбавлення козацьких шерегів простолюдом бачимо у письменництві ще з дохотинських часів. Ось у «Думі повітовій», що вінчає твір-заклик на війну з Туреччиною 1620 р. (Цецорська кампанія) висловлюється надія на мирне порозуміння з Османами, від якого програють татари та козаки, див.: *Rakowski Wojciech.* Pobudka zacnym synom Korony Polskiey do służby woienney, na expedicyą przeciwko nieprzyjaciołom koronnym roku pańskiego 1620. – Kraków, 1620. Уявну картину такого миру автор супроводжує і наступними рядками: *«Козак грабіжний човни морські псує, || Вірно королеві служити обіцяє: || Мотлох і джур зі складу свого виписуючи || Збитки всілякі [чинити] розпусним забороняє».*

ський, який розгромив запорожців і полонив їх ватажків[40]. Наливайка, як згадує Собеський, «люто» страчено під час варшавського сейму 10 лютого – 25 березня 1597 р.

Утім, як указує оповідач, держава пробувала застосовувати до козаків і несилові методи, як ось угоди «за посередництвом кращих мужів», з метою «до того початкового ладу» повернення. Тут, ймовірно, Собеський має на увазі передусім Ростовицьку комісію 1619 р., післяхотинські переговори 1621 р. (король погоджувався на 3-тисячний постійний реєстр[41]) та, зрештою, Куруківський договір 1625 р. (він якраз легітимізував милий серцю історика-аристократа кількатисячний постійний козацький реєстр), до якого і сам пан Якуб доклав рук.

Далі оповідач малює козаччину (угодами, таким чином, узаконену) ніби «з середини». Починає він з того, що власне і породжує козацьку проблему, – з війни. За Собеським, у козаків «щоразу, як якусь почнуть виправу, багаточисельне військо з грабунку областей Корони годується». Причому, із закінченням бойових дій проблеми із запорожцями не зникають, бо вони, «з війни повернувшись, майже колонії певні по селах і містах як королівських, так і шляхетських створюють, усі старшинам і панам своїм послух дотримують» (мова про т. зв. *козацький присуд* – претензії козаків на екстериторіальність і внутрішню автономію[42]).

---

[40] Про «вікторію» над козаками не забули згадати і в надписі на надгробному пам'ятнику С. Жолкевському на стовпі-колонні, встановленій коштом вдови і сина 1621 р. у степу недалеко Могилева-Подільського.

[41] Власне, 3 (4?) тис. реєстровців – це ще норма Ростовиці-1619 (там просто козаки знаходилися ніби в процесі підрахунку, але грошей їм на річну платню реєстровцям пообіцяли 40 тис. злотих; якщо полічити, що за попередній рік – на 1 тис. реєстровців – дали 10 тис. злотих, то виходить, що цифра 3-4 тис. запорожців-найманців не лякала уряд).

[42] Ще раз нагадаю про сеймову конституцію 1609 р. про козаків запорізьких. Вона скаржилася, що запорожці, які мешкають у коронних, церковних і панських володіннях, не визнають місцеві влади, але

Тільки «деякі з ветеранів на своїх при Борисфені осідках затримуються», решта – живе з промислів і «над господарством лише, з жінками та дітьми, старанно працює». Утім, навіть ті, інтегровані до мирного життя, які «спокій» обрали, становлять проблему для держави. Адже «вони в громадські суперечки втручаються і на Сейми часто послів окремих від них посилають, які Грецької віри конфесію оголошують своєю справою, на латинян нападають і західної католицької … церкви панування відкидають».

Далі Собеський знову згадує про утворене 1625 р. реєстрове козацьке військо та переходить до аналізу військових структур козаків. Починає, природно, з голови, зауважуючи: «найвище у них командування зосереджує війська Старший, який вживає як знак влади носіння жезлу з очерету виготовленого[43]». Про спосіб обирання козацького Старшого Собеський повідомляє наступне: «І його у спосіб стрімкий, не голосуванням, але єдино криками та частим за кандидата шапок підкиданням, обирають; і так само, часто за бажанням непостійної черні, уряду позбавляють». Завершує презентацію уряду-посади Старшого оповідач зауваженням про дуже широкі повноваження останнього – «доти доки обов'язки свої виконує, у руках його перебуває влада над життям і смертю кожного козака»[44].

Другий щабель козацької ієрархії, за Собеським, займають «чотири військові радники, звані осавулами, з помічником головнокомандувача, якого заступником Старшого військо іме-

---

«*гетьмани свої та іншу форму справедливості своєї мають*», див.: *Volumina Constitutionum*. – T. 2 (1589-1609). – S. 384.

[43] *Срібний жезл (у вигляді тростини?)* знаний за похованням 1270-х – 1290-х рр. у Чингульському кургані (половецького хана Тігака, родича Котяна?). Це якраз майбутній запорізький простір (р. Чингул притока р. Молочної у Токмацькому р-ні Запорізької обл.). Отже, козацька «інсигнія»-клейнод може мати половецький родовід.

[44] З титулом старшого-отамана пробували експериментувати під час Хотину-1621. Ось у записі на мечі, подарованому принцом Владиславом П. Сагайдачному, останній окреслений латиною як *кошовий* («Koszovio»). Отже, *кошовий отаман* – це ще з того часу альтернативний титул козацького гетьмана.

нує» (мова про *наказного гетьмана*[45]). За ними йдуть «табору, армати, полків старші, потім сотники та громадський нотарій, який облік майна та витрат їх записує та, зазвичай за радою грецьких [=православних] монахів, листи до короля і вельмож королівства пише» (=*генеральний обозний, полковники та генеральний писар* відповідно).

Згадав Собеський і про головну маєтність Війська – містечко Трахтемирів на Київщині. Його козакам «Річ Посполита, для задоволення пам'яті їх вірності з виказаними заслугами, дарувала». Тут вони, разом із власним архівом, зберігають «привілеї, військову армату, різну з розорених турецьких торгівельних поселень вивезену здобич[46], а також військове спорядження та королівські прапори, які їм на знак верховної влади, щоразу як за Річ Посполиту зброю піднімають, від польського короля – з надзвичайної ласки – посилаються».

Далі Собеський докладно описує процедуру козацької ради – цього найвищого органу прийняття рішень у Війську Запорізькому[47]:

---

[45] Можливо, саме з цим пов'язані згадки з середини 1620-х років *кошового отамана (гетьмана)* окремо від гетьмана цілого Війська Запорізького, див. лист кошового отамана Яцини з 30.III.1628 р.: *Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст…* – С. 311. Може бути, що з появою реєстрового війська 1625 р. з'явилася потреба в окремому очільнику нереєстрових запорожців, хоча не виключено, що так просто «добудували» козацьке дзеркало жовнірської структури – бо там теж було два гетьмани – великий коронний і польний.

[46] З 1614 р. є згадка як турки допитували бранців-запорожців і ті оповіли, що морську здобич вони везуть до «*монастиря*», отже, можливо, Трахтемирівський монастир тоді виконував роль скарбниці Війська Запорізького, див.: *Кулиш П.* История воссоединения Руси. – Т. 2. – С. 201-202. З 1617 р. знана заборона на формування «куп» козацьких у будь-яких місцях, зокрема в Трахтемирівському монастирі, див.: *Там само.* – С. 249.

[47] Можливо, первісно козацька рада титулувалася «*колом рицарським*», що було прямим запозиченням з практик коронного війська. Див. уживання саме цього терміну – «koło rycerskie» – 1584 р. у Папроцького (див.: *Paprocki B.* Herby rycerstwa polskiego. – S. 158), у ні-

«Коли скрутне якесь становище у війську трапляється, до зібрання скликають від самого гетьмана усю чернь. І він насамперед, надавши обличчю вираз поваги та скромності, по кілька разів у бік натовпу своїх уклоняється, проходить на призначене місце та, знявши шапку, під розгорнутою королівською корогвою, між іншими, які сидять, тільки він з чотирма осавулами стоять, певні справи, які на обговорення надійшли, докладним ґречним викладом оголошує. Тоді або закиди, якщо навіть якісь вони висувають, спростовує, або в особистих потребах якусь від війська ласку уклінно просить. Притому, усе, що б не отримав, за милість приймає та, щоб чернь собі не вирішила, її вимог настійно дотримуватись зобов'язується. Коли ці відмовляють [тобто, коли рішення загалу негативне для старшини], усі примхи їх не оприлюднює, голосом і порухом повагу виявляє. Доки Старший війська їх промовляє, слова його зрештою мовчки вислуховують, потім думки свої, по черзі, сиплять вигуками».

Зауважимо, що опис козацької ради – це ще один цілком «піонерський» внесок історика до наративного образу козацтва у річпосполитській історіографії.

Закінчивши із «структурами» Війська Запорізького, Собеський переходить до оповіді про його військові «технології». Тут пальму першості тримає запорізький флот. Тому Собеський – досить стереотипно – описує славетні чайки запорожців: «Плавають на човнах, які з бортів на кшталт дощок пуками з очерету, вигаданими проти бур та хвиль моря, обв'язують і, досконало легкі, вони важкими галерами турків найчастіше заволодівають»[48].

мецькомовному переказі Е. Лясоти ухвали козацької ради-кола рицерського від 3.VII.1594 р. (див.: *Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст…* – С. 75), а також у дарчому записі від козаків з 14.IX.1600 р. на Євангелії Воскресенської церкви в Переяславі, з формулюванням «за працею кола рицерського Війська Запорозького» (див.: *Заметка* о казацких гетманах // *Максимович М. А.* Собрание сочинений. – Т. 1. – Київ, 1876. – С. 319).

[48] Волинський князь К. Збаразький, після свого гучного посольства до Туреччини 1622 р., 1624 р. цікаво описав можливості тогочасного турецького флоту. Останній має не більше 56 галер на Середземному морі і хіба 20 – на Чорному. Галери мають проблеми зі спорядженням і екіпажем – ось тільки на флагмані понад 100 вояків,

Далі охарактеризовані якості запорізької піхоти. Її оповідач оцінює дуже високо («Багато з них списів не вживає, але рушниць – усі. Цим створюють армії Корони Польської можливість дорівнюватись найпотужнішій у світі земних володарів піхоті»)[49]. Описує й родзинку піхотного мистецтва запорожців – використання в бою табору з возів («в кількох порядках»).

У підсумку зауважимо, що козацька характеристика Я. Собеського демонструє високу «зрілість» опрацювання теми, використання як свідчень «очевидців», так і текстів з попередньої історіографічної традиції. Примітним тут є зсув уваги від оповідання про «зовнішні» ефекти існування козаччини (партизанська війна з турками і татарами та ін.) до з'ясування внутрішніх проблем уряду Речі Посполитої у зв'язку із козаччиною.

У Собеського взірцево протиставлені минулий «золотий вік» первісного лицарського козацтва (до 1596 р.) та сучасний «залізний вік» козацької черні (тема розвинута Староволь-

---

а на інших 60-70, а рушниць у них лише 50-60 (і то на Середземному морі, на Чорному – ще гірше). Між турецькими військовими моряками чимало зовсім невойовничих греків і циган. Тому навіть бою з козацькими чайками вони уникають. Ще й з гребцями сутужно. Там значне число – то невільники захоплені в Речі Посполитій, а вони щойно від епідемії постраждали, див.: *Кулиш П. А.* Материалы для истории воссоединения Руси. – Т. 1. – С. 117-118. Кримський мешканець Дортеллі д'Асколі 1634 р. також писав про напади козаків на турецькі галери навіть як у турків сильно більше суден (20 чайок не злякаються і 30 галер султана), див.: *Описание Чёрного моря и Татарии*, составил доминиканец Эмиддио Дортелли Д'Асколи… – С. 98. Зрештою, з'явився навіть поетичний штамп – на морі Чорному, «*на чайках козаки || женуть галери яко льотні птахи*», див.: *Glinka F., Fredro A. M.* Zwierzyniec Iednorozcow… – S. 68.

[49] Про твердження, що запорізьку *піхоту* цінують «більше за іншу» див. вище у Рангоні. Але ось експерт зі «шведського фронту» – Ярош Волович – такий оптимізм не поділяв. 4.III.1622 р. він писав, що запорозькі козаки надто недисципліновані, а ще «це – нагі люди, котрих неможливо ужити *ані для взяття фортець*, *ані проти супротивника, який діє вогнепальною зброєю*», див.: *Жукович П. Н.* Первое вмешательство… – С. 59. Отже, у наступі на організованого неприятеля слабкоспоряджені запорожці досі були не найкращі.

ським, див. нижче)[50]. Він також звернув увагу на перевагу «городових» козаків над запорожцями, що на той час вже окреслилася, та на великий інтерес легітимізованого реєстрового Війська до громадського життя (у союзі із православною церквою). Дуже доскіпливо, як майстерний політик-парламентар, оповідач висвітлив внутрішні механізми функціонування козацької організації (без обізнаності з якими уряду Речі Посполитої годі було дати собі раду із цим все більш складним явищем).

Зрештою, демонстрованому політиком-практиком Собеським новому формату опису образу козаччини «вченої» вивершеності надав інший інтелектуал. Це був письменник-енциклопедист ***Шимон Старовольський*** (бл. 1588 – 6.IV.1656).

Як вчений, він був однією з найвидатніших постатей свого покоління в Речі Посполитій. Автор численних праць, у т. ч. і з української проблематики, Старовольський кілька разів звертався до козацької теми. Але «вершиною» дослідження козацтва у творчості письменника став розділ про запорізьких козаків, який завершує-вінчає видання «Лицарство польське» (Венеція, 1628). Сам Старовольський вважав його своїм основним текстом про запорожців.

У загальній структурі цього трактату про збройні сили Речі Посполитої розділ *«Про Козаків Запорізьких»* був останнім (з часів Рангоні то вже традиція). Він власне є найбільш докладним і нараційно розбудованим з відомих описів запорожців, витворених «дореволюційним» (до 1648 р.) річпосполитським письменством. Саме його реферував згодом Старовольський в

[50] Цікаву «віровідступницьку» тезу до цього міфу про люмпенізацію козацтва згодом додали ідеологи релігійної унії. Один з таких, *Томаш-Каспер Скупєнський* (Skupieński), у своєму творі «Rusin albo Relatia rozmowy dwóch Rusinów, Schizmatyka z Unitem…» (Варшава, 1634) твердив, що козаки, то первісно шляхтичі-*католики*. Їх нині, за підступною інтригою турків (яким це первісне лицарське козацтво докучало), заступили козаки-*схизматики*, які вже своїх співгромадян більше грабують і не проти взагалі перейти під татарську протекцію.

інших своїх творах, зокрема, у неодноразово перевиданій «Полонії» та у «Сарматських войовниках».

Отже, розпочати «козацьку» оповідь вчений воліє з міжнародно-злободенної (як на 1628 р.) теми розрізнення запорожців і лісовчиків (пор. близькі за хронологією аналогічні зацікавлення С. Лубенського та Я.-І. Петриція). Наполегливе роз'яснення цього питання Старовольським є відповіддю на інформації на кшталт ось розлого сповіщення для двору герцогів Тосканських – «Реляція про стан Королівства Польського 1624 р.», передостанній параграф якої носив титул «*Козаки*»[51]. У ньому, зокрема, повідомлялось: козаки «відзначилися у Валахії під час останньої війни із Туреччиною [мова про Хотинську війну 1621 р.], де показалися вправними солдатами, і в іншому випадку в битві при Білій горі під Прагою, де билися за Кесаря [8.XI.1620 р. – центральна битва початку Тридцятилітньої війни]; а до того часу вони лічилися лише гідними пустошити неприятельський край і нездатними нести регулярну польову службу»[52]. Ясно, що будь-який річпосполитський автор мав поправити – Хотин справді зараховується до діянь запорожців, в той час як Біла гора – то справа лісовчиків.

Отже, питанню розрізнення «козаків» Старовольський присвячує розлоге гасло-параграф «*Одні Козаки є, які в Німеччині служать, а інші, які на Турків у набіги ходять*». Починає оповідач (дуже схоже із С. Лубенським) із твердження, що по Європі гуляє чимало малокомпетентних і помилкових уявлень

[51] До речі, він явно запозичений з аналогічної реляції 1623 р. *Джованні-Франческо Ольмо*. Останній згодом видрукував свою працю див.: *Olmo Gio. Fr.* Relationi della di Venetia del Regno di Polonia et del Regno di Boemia. – Venezia, 1628. – P. 37 (розділ «Козаки»). Взагалі, включати в «Реляції» про Річ Посполиту окремий розділ про козаків з того часу стає практично нормою, див. зокрема: *Le Laboureur S. de Bleranval J.* Relation du voyage de la royne de Pologne, et du retour de madame la mareschall de Guebriant, ambassadrice extraordinaire, et surintendante de sa conduitte… – Paris, 1647. – P. 225-231.

[52] *Бумаги* Флорентийского центрального архива касающиеся до России. – Москва, 1871. – Ч. II. – С. 26, 212.

про козаків. Зокрема, про змішування *запорожців*[53], відомих за антитурецькою та антитатарською діяльністю у Причорномор'ї, з *лісовчиками*, які відзначилися службами австрійському імператору на початковому етапі Тридцятилітньої війни 1618-1648 рр. Особливо йому не подобаються трактування козаків «плем'ям» окремим – «від народу Корони Польської відділеним мовою та походженням».

На думку Старовольського, різниця між згаданими військовими формаціями – це, передусім, відмінність між родами збройних сил: лісовчики (їм, на відміну від Лубенського, автор не відмовляє у козацькому імені і зве «козаками польськими») – це легка кіннота; натомість «козаки запорізькі» – піхота. Крім того, ці козацтва мають відмінну соціальну та регіональну бази: перші – то шляхтичі з регіонально нерозрізненої «Польщі», другі – «з руських провінцій, себто Київського та Брацлавського Воєводств селянська збиранина і набрід простолюду»[54]. І, оскільки про шляхетську легку кінноту Старовольський вже

[53] Термін цей Старовольський тут зве «зовсім недавнім». Він, справді, стає популярним у річпосполитській літературі вже з XVII ст., раніше зазвичай побутувало визначення *низові козаки*/ *низовці* або *дніпровські черкаси* (у турків, за свідченням Дортеллі д'Асколі з 1634 р., звичайною була назва «Оза Козак»/ «дніпрові козаки»). Першим з річпосполитських козакознавців термін *козаки запорізькі* ужив Б. Папроцький (див. «Сад королівський» 1599 р., до того – у «Гербах» 1584 р. видання – він пише про «*низових Козаків, котрі запорозькими молодцями звуться*», а ще раніша «Історія жалісна» 1575 р. знає лише «*низових козаків*»).

[54] Ю. Немирич, який близько того часу написав твір «Роздуми про війну з московитами» (Париж, 1632), також визначав знедолений простолюд понад Дніпром і Пд. Бугом як особливо придатний (принаймні, нікого іншого він не згадує) для вербунку доброї вітчизняної піхоти, бо ті люди мають специфічний триб життя – розбоєм і пустошенням неприятеля тут живуть. І лжесултанчику Ахії 1624 р. «кращі люди» з лісовчиків про запорожців казали: «*Хотя они и мужики, только люди воинские*, и наряд [=артилерія] у них есть», див.: *Кулиш П. А.* Материалы для истории воссоединения Руси. – Т. 1. – С. 213.

мовив у інших розділах цієї своєї книги, далі він подає дані лише про запорожців.

До речі, щодо універсально-«фахового» обличчя «козацької» кінноти Ш. Старовольський послідовний. Так, у творі «Виправа та виїзд … війська … султана Амурата…» (Б.м.д., 1634) він навіть бедуїнські підрозділи турецького війська зве «арабськими козаками». Утім, про жодну іншу «козацьку» піхоту, крім запорізької та донської, автор ніколи не згадував! Її унікальність явно проглядається із подальшого опису.

Оповідь власне про запорожців відкривається традиційно – із з'ясування питання походження імені. Цьому присвячене гасло-параграф «*Звідки назва Запорізькі Козаки*». Старовольський, напевно за взірцем давньоримського limes'у, витлумачує слово «поріг» / «limen» як «кордон». Отже *запорожці* – це ніби люди *за-кордонні*. Здається, автор таки вкладає у це певний розширений сенс, бо згадує, що Запоріжжя перебуває «за кордоном Землі Київської, яка останньою є [у напрямку] на Схід Корони Польської провінцією», хоча далі у нього «кордон» є простим синонімом «річкового порога» (він чимало, але зовсім загально, мовить тут про дніпрові Пороги). Взагалі, у Старовольського численна «темність» змістів зазвичай плине з його самоуцтва і не дуже доброї латини. Вірогідно, із характеристикою закордонності / замежовості / позазаконності козацького феномену – з точки зору «нормального» суспільства – пов'язаний і прикінцевий пасаж параграфу: «Запорожців і Козаків, майже всі зневажають, навіть до смерті [можуть убити]».

Традиційно – за іменем – описується і місцеперебування козаків-запорожців. Цьому присвячене гасло «*Три Козацькі острови, на яких перебувають [запорожці]*». Це хрестоматійні Томаківка, Кохан і Хортиця, причому останню Старовольський волить звати «острів Вишневецький», бо тут «укріплення за собою залишив самотнє» Вишневецький – староста руський, який «колись з Татарами власними силами бився». Цікаво, що, як звернемося до тексту його ж «Сарматських войовників» (1631), стає ясно, що Старовольський помилково вважав, що

ім'я острову дав не знаний Байда – Дмитро Вишневецький, а його двоюрідний брат Михайло[55].

Оазис Степу. Запорізький Великий Луг на карті 1775 р.

Пофантазував оповідач і щодо назв Томаківка (від Томи – вождя якогось) та Кохан (від кохання)[56]. На тих островах запорожці Старовольського – «рибу, звіра та птахів ловлячи та у військовій справі вправляючись, життя проводять»[57].

---

[55] *Starowolski Sz.* Wojownicy sarmaccy. – Warszawa, 1979. – S. 235. Твір містив 133 життєписи, у т. ч. О. Дашковича, Я. Свірчовського, Г. Голубка, Г. Лободи та П. Сагайдачного.

[56] Насправді, то назви з татарським родоводом.

[57] У 1620-х роках Запоріжжя стає трохи більш «людним». Ось у жовтні 1621 р. через нього повертається королівське посольство до Криму Ф. Олешка (раніше такий маршрут не використовувався). Воно їхало з Перекопу на дніпрову переправу при урочищі Карайтебен (нині Бережанка), а далі понад правим берегом Дніпра на Чигирин і Боровицю. У січні 1625 р. королівський посланець литовський татарин Сулейман (разом із послами калги-султана до короля) повертався з Криму схожим шляхом (інформатор зустрів його в Корсуні). Узим-

Далі йде гасло «*Які є Запорожці*» – доволі хаотичне за наведеними у «дефініції» сенсами. За Старовольським, запорізькі козаки – це, власне, войовничі селяни, мешканці шляхетських маєтків, королівщин, а також маєтностей київського католицького єпископа. Вони служать на війні без жалування. Козаки усі є православними, а науки (західного типу) вони «майже ігнорують».

Наступні взаємопов'язані гасла – «*Відколи почалися*» та «*І хто Засновники*» – ясніші. За Старовольським, початки козаччини пов'язані із королюванням Сигізмунда I, коли велися масштабні війни з татарами, росіянами та молдованами. На роль засновника запорізького козацтва історик висуває «досвідченого змалечку» Остафія Дашковича, підлеглого/військового клієнта гетьмана великого литовського кн. К. І. Острозького.

До речі, Старовольський тут відходить від вже спопуляризованого Стрийковським, Гваньїні та Й. Бєльським погляду на Предслава Лянцкоронського як першого організатора козацтва (1516 р.). Не зреагував автор «Лицарства Польського» і на версії Пальчовського з Мартином Розвадовським про «козака Полуса»* як першого (з 1508 р.) вождя козаків[58] та Яна Дзвоновського про «козака Муху» – ватажка повстання руси-

---

ку – 2.I.1625 р. – з Запоріжжя до Путивля вирядже посольство гетьман Каленик Андрієвич. На межі 1627/1628 рр. запорізькі курені пережили першу, із згаданих у джерелах, епідемію. А з жовтня 1628 р. і листопада 1629 р. маємо згадки «*Січі*» (у 2-му випадку з уточненням «в Чортомлику»), див.: *Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст…* – С. 316, 318. Перед тим кілька років писали «з куренів». Причому, 1629 р. вважався у Короні Польській голодним, отже, ймовірно, козаки тоді активніше експлуатували степові резерви.

* *Полозович (Полоз) Семен* (пом. після 1524) – уже згадуваний урядник з Київщини.

[58] *Rozwadowski M.* Zaciąg woienny, to iest, sprawy potoczne teraznieysze, w roku 1621, w stronach Węgierskich y Niemieckich, z Czeskiego na Polskie przełożone. – B.m. i dr., 1622. – S. 7-11.

нів-українців на Покутті 1490-1492 рр. (в інтересах молдовського господаря Стефана Великого)[59].

Нагадаємо, що лаври засновника козацтва для О. Дашковича пов'язані передусім з його проектом оборони українського кордону, представленим на сейм 1533 р. Для цієї справи черкаський староста пропонував залучити 2 тисячі козаків (річкової піхоти на човнах[60]) і кількасот козацької кінноти. Зауважу, що здійснене Старовольським вписання Дашковича саме до запорізької традиції (див. також розлогу біографію цього «гетьмана» запорожців у «Сарматських войовниках»), у модерні часи (XIX-XX ст.) було цілком сприйняте українською національною історіографією, хоча про «авторські права» вченого XVII ст. здебільшого забуто.

Тут таки автор «Лицарства польського» описує і процедуру «ініціації» козака – прийому новобранця до бойової співдружності-«товариства вродженого». За нею, запорожці, «як тільки позначать свого прихильника, прохають, радять і намовляють останнього: зробись іншою [=ще одною?] рукою, будь першим

---

[59] *Dzwonowski J.* Konterfet cudowny i siła Kozaka Płachty, ukrainca, który był przyciągnał z Sajdacznym Kozakiem do Morawy we dwudziestu tysięcy kozaków wybornych i dzielnych mołodców, przeciw ludziom niechrześciańskim, w roku 1620 // Pisma Jana Dzwonowskiego (1608-1625). – S. 87 (Муха поданий як такий собі предтеча бунтівника-Наливайка). Щодо культу *козака Мухи*, то, можливо, з ним слід пов'язати згадку вірменською хронікою Агопа і Аксента Кам'янецьких у Кам'янці-Подільському 1615 р. могил козаків *Мухи* та Калини (біля розп'яття за Польською брамою), поруч з якими тоді урочисто поховали двох скараних на вимогу турків козаків, див.: *Гаркавец А. Н.* Кыпчакское письменное наследие. Том I. Каталог и тексты памятников армянским письмом. – Алматы, 2002. – С. 537. А В. Демболецький (чи все таки Б. Зиморович?) у «Житті Козаків Лисовських…» (Краків, 1620), хоч і жартівливо, але вивів «козака Муху» як такого собі козацького Лікурга-праводавця (І ці [козаки] мають правила, котрі Козак Муха написав…»).

[60] Тема «річкових загонів» та «озброєних човнів» на Дніпрі далі не раз виринала у інших авторів мілітарних планів (див. трактат 1550 р. Михалона Литвина чи з 1632 р. «Роздуми про війну з московитами» Юрія Немирича).

на ворога з власної волі». Вони роблять то «і раз, і вдруге, і, зібравшись врешті-решт до купи, заклинають ім'ям Козацьким, ніби збайдужіти до всього, окрім доброї слави». І так новий товариш «з хлопців посвячується, до стану військового долучається».

А велич цього «стану»-верстви Старовольський цілком визнає. Бо, – як він пише, – відпочатку козаками «і Москалі, і Татари вельми обтяжені були». Запорожці багато шкод «варварам» поробили, «Українною Шляхтою за послуги Короні обдаровані, і багато Урядниками споряджувані». Як бачимо, родовий зв'язок козацтва з українною шляхтою не секрет для оповідача.

Зрештою, Старовольський знов повертається до теми вождя козаків і оповідає, як відбуваються вибори нового зверхника та які вимоги висуваються до нього: «Тоді, як життя завершує попередній, Сотники* нового собі голову обирають, який має бути людиною в усіх відношеннях надзвичайною, яка з молодістю поєднує здатність приваблювати багату здобич. Владу обранець має справедливо вживати як за часів успіху, так і тоді, коли ворог, собою задоволений, викликає гнів». Тут цікаво відзначити чергове «темне місце» тексту («сотники» чи «з сотників»), коли вибір варіанта вказує на вибір гетьмана або старшинською радою (про що є натяк і нижче), або радою чорною (загальною) зі старшин[61].

Зауважив Старовольський насамкінець і те, що ці вибори тривалий час лишалися суто внутрішньою справою запорожців, незалежною від уряду держави. Як він пише: «Навіть

---

* Можливо слід читати – «*[з] сотників*».

[61] Цікаво, що 1673 р., вже за часів зрілості Гетьманщини, П. Дорошенко таким чином формулював вимоги до кандидата у гетьмани: 1) виходець з козацького роду («з прадідів козак»); 2) відвідав Запоріжжя («бачив запорозькі річки і море») та чужі краї; 3) має досвід дипломата («з государями про війну та мир добрим звичаєм вів переговори»); 4) пройшов різні щаблі вояцької кар'єри («усі військові чини, від малого до великого»); 5) має досвід полководця («багато разів був полковником»), див.: *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко. – Київ, 2011. – С. 458.

королю [особа ватажка] незнайома була, аж поки не були Річчю Посполитою через Комісії Королівські козаки обмежені» (комісії тут – це явно переговорні акції 1610-х – 1620-х рр. щодо встановлення козацького реєстру).

Наступне гасло «*Накопичення успіхів і поширення навіть на чужоземні Князівства війни молодецької*» подає короткий реєстр гучних козацьких виправ на службі чужоземним володарям. Цим останнім козаки, за Старовольським, служили у вільний від виконання обов'язку перед вітчизною час, «проти ворогів віри» (тобто християнства). Так, ходили вони на допомогу «до Івоні та Богдана Молдовських; Арона та Міхала Волоських; до династів: Христофора та Сигізмунда Баторієв – Трансильванських Князів; Рудольфа та Матвія – Римських імператорів, аби Угорське ясносяюче королівство від Оттоманської люті захищати»[62].

Цікаво, що тут Старовольський ґрунтовніший від сучасних йому запорожців. Останні в «супліці» 1623 р. до короля Сигізмунда III Вази перелічили лише «Мультянську [1600], Інфлянтську [1602], Московську війни [1605-1618], насамкінець ту свіжу експедицію Турецьку [1621]» – себто козацькі «служби»[63], вони починають з 1600 р. (причому, не згадують служби іноземним володарям, не такі вже і приємні польському коро-

[62] Усі перераховані випадки використання запорожців іноземними володарями відносяться до кінця XVI – початку XVII ст., починаючи з акції 1574 р. І. Свірговського-Свірчовського на користь Івоні (Іоанн III Лютий – молдовський господар 1572-1574 рр.). Згадані тут таки Богдан IV Ляпушняну – це молдовський воєвода (1568-1572), який активно боровся за повернення на трон до 1574 р.; Арон Тиран (пом. 1597) – молдовський воєвода (1591-VI.1592; X.1592-1594); Міхай (Михал) Витязь (1558 – 1601) – волоський воєвода (1593-1601), воєвода семигородський (1599-1600), воєвода молдовський (V-IX.1600); Сигізмунд Баторій (1572 – 1613) – трансильванський князь (1581-1594; 1598-1599, 1601-1602), Христофор – його брат; Рудольф II (1552 – 1612) та Матвій (1557 – 1619) Габсбурги – імператори Священної Римської Імперії (1576-1612 та 1612-1619 відповідно).

[63] *Drozdowski M.* Religia i Kozaczyzna Zaporoska w Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII wieku. – Warszawa, 2008. – S. 264.

лю). Можливо, тут слід зважати, що саме за волоську кампанію 1600 р. козакам пробачено «наливайківщину»[64] і вони знову стали «легітимною» верствою суспільства, а отже звідти йде «новий відлік» історії Війська Запорізького[65]. Згодом запорожці позбулися цього «комплексу» і новому королю Владиславу IV Вазі у 1634 р. представили у шерезі досягнень вже й «привілей Баторія» з 1582 р.

Гасло «*Шляхтичі Польські, які нападами Турків турбували*» продовжує тему історичних козацьких справ та згадує, що за різних часів козаків водили в походи проти бусурман коронні достойники – «Лаські, Вишневецькі, Струсі, Потоцькі, Язловецькі, Претвичі, Бучацькі, Корецькі та інші Подільські магнати та Герої доблесні». А гасло «*Зі своїми Вождями ще більше варварам втрат завдавали*» описує козацтво вже як само-

---

[64] Див. сеймову конституцію з 1601 р.: *Volumina Constitutionum*. – T. 2 (1589-1609). – S. 291 (пробачення провини за виступи Косинського і Наливайка). Цікаво, що великий коронний гетьман, як свідчить лист з 3.III.1599 р., санкціонував розграбування і знищення жовнірами двох сіл кн. В.-К. Острозького, котрі сам Я. Замойський колись виклопотав К. Косинському у короля і через спір за які і почалася Косинщина, див.: *Кулиш П.* История воссоединения Руси. – Т. 2. – С. 447. Для козаків те мало виглядати як сатисфакція. Може бути, що і пропозиції польського короля московському царю наприкінці 1600 р. про спільну оборону України від татар та організацію на Чорному морі спільного польсько-московського флоту мала на меті знайти легальне місце для запорізького та донського козацтв, див.: *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. – Кн. IV, т. 7-8. – Москва, 1989. – С. 351. Згодом, А. Любенецький 1616 р. (отже вже після російської Смути) заявляв, що якби польський король отримав контроль над Московським царством, то і татарський Крим би завоював. Тоді б і турки стали скромніші, тим паче, що донським і запорізьким козакам вільний доступ був би до Чорного моря і його портів. Польсько-турецький кордон взагалі б реально було відсунути до Дунаю, див.: *Poloneutichia Andrzeja Lubienieckiego*. – S. 174.

[65] Баркулабівський літопис зауважив, що за кампанію 1600 р. запорізьким козакам дано «лежі» в Києві, а також у Білорусі – Гомелі, Речиці і Рогачеві. Він також писав про «множество на Низ идучих» того року через холод і голод (бл. 4 тис. чоловіків і жінок пішло).

стійну силу. З-поміж славних козацьких вождів з минулого автор особливо виділяє таких, як «Свірчовський той відважний, Голубок, Кішка, Срібний, Лобода, Сагайдачний та той, хто тепер їх ватажок, муж, багатьма війнами досвідчений, – Дорошенко»[66].

---

[66] *Іван (Ян) Свірчовський (Свірговський)* – то ротмістр оборони поточної південного українського прикордоння. На чолі козаків ходив 1574 р. допомагати молдовському воєводі Івоні Лютому у війні з Туреччиною. Ще в річпосполитській традиції Свірчовський часто подавався як перший власне козацький ватажок (на відміну від прикордонних урядників, які лише використовували козаків для державної потреби). *Гаврило Голуб (Габріель Голубок)* – командир загону козаків під час битви з австрійцями під Бичиною 1588 р. (тут він і загинув). Пізніша польська літературна традиція зробила з нього образ ідеального жовніра. *Самійло Кішка* – герой відомої думи про звільнення козаків з турецької галери, ватажок запорожців 1600-1602 рр., активно співпрацював з урядом (тоді козакам «пробачено» Наливайківщину). *Срібний* – ватажок морських походів запорожців часів Хотинської війни 1621 р. Згадку, що козаки одні із Сагайдачним пішли до коронного війська із своїм гетьманом Сагайдачним, а другі – зі Срібним («Srebrny») – відправилися на море захоплювати турецькі галери, див.: *Rozmowy świeże o nowinach z Ukrainy*, Węgier i Turcji. – Kraków, 1621 (наприкінці параграф «Новини про Козаків»). Полковник Срібний («Серебряний») згадується ще й 1625 р., коли він їздив на перемовини від козаків до російського Бєлгорода. Не виключаю, що це прізвище у Старовольського ще й фікція – нашарування спомину (за А. Тарановським) про іншого гетьмана-старшого Срібного – російського воєводу князя Петра Серебряного-Оболенського, який на човнах і галерах атакував турок і татар під Астраханню 17.IX.1569 р. *Григорій Лобода* – соратник Наливайка, потрапив до переліку «вірних» козацьких ватажків за свої антитатарські та антитурецькі акції першої половини 1590-х рр. (та й смерть від рук самих повстанців 1596 р. зробила йому в очах річпосполитського суспільства імідж менш винного, ба навіть просто «заблудлого»). У його біографії у «Сарматських войовниках» Старовольський вивів цього гетьмана єдино героєм війн у Молдові, про Наливайківщину нічого не згадав (не знав?). *Петро Сагайдачний* – гетьман запорожців, герой походів на Москву 1618 р. та Хотинської війни 1621 р. *Михайло Дорошенко (Цапирков)* – гетьман реєстрового козацтва 1625-

Від славного минулого козацтва Старовольський переходить до сучасних проблем із ним. Цьому присвячене гаслопараграф «*Але, відносно давніх часів, усі вони збочили та в погіршення прийшли*». На думку автора, козаки «нічого зрештою святого не мають, що не занепало б з давніших часів»[67]. Їх «добрі найстарші інститути – одні одряхліли, інші спотворились, поступово вийшли з обігу та в негідному ладі тепер представляються». Ці ж бо інститути існували «для відбиття Варварських набігів»[68], але козаки вже стали з оборонців наступаючою стороною – «правдами-неправдами вони насмілюються, не лише сусідні народи, котрі мир з нами тримають, зброєю турбувати, але навіть батьківщину саму ворожими діями прямо таки розоряти і в панів своїх селян збурювати».

Про боротьбу уряду з козацтвом мовить гасло «*Козаки караються часто Королями Польськими*». Першим випадком протистояння згадана страта Стефаном Баторієм у Львові вождя козаків Підкови, що «проти державних пактів» діяв у Молдові. Далі вже король Сигізмунд III Ваза «Наливайка, першого Гетьмана їх, у Варшаві, за Сенатським декретом, скарав». Потім у Старовольського йде доволі маловідомий у вітчизняній історіографії сюжет з козацькими розрухами після (під час) російської Смути – «згодом по завершенні війни Московської, за Гетьманом Великого Князівства Литовського Каролем Ходкевичем рухаючись, безчинствували по королівських провінціях і, ніби який ворог поводилися, шкоди шляхті починили, і так у Пін-

---

1628 рр., починав полковницьку кар'єру ще 1609-1612 рр., очолюючи під час російської Смути напади на околиці Курську.

[67] Для автора близького до великолитовського світу «добрими старими часами» могла уявлятися ще свіжа доба «запорізького клану» Вишневецьких-Ружинських.

[68] Куруківська угода-ординація 1625 р. так окреслювала традиційні послуги запорожців державі: «повинності звичайні щодо подавання вісток про неприятеля, захисту від нього переправ та утримання місця тамтешнього [Запоріжжя] віддавати Речі Посполитій будуть повинні», див.: *Ordynacya* woyska J.K.M. Zaporoskiego: przez … Stanisława Koniecpolskiego … postanowiona w obozie Ostrowa na Niedwedzkich Łozach dnia 6 listopada 1625. – B.m.dr., 1626.

ському повіті, як і на Мозирщині, від податків звичайних звільненої». Мова тут йде про події 1612-1613 р., коли неоплачене Річчю Посполитою військо давалося взнаки по всій державі[69].

Нові проблеми з козаками принесла Хотинська війна 1621 р. Тоді вони були коронним гетьманом Я.-К. Ходкевичем «під Хотином утримані у певних межах лише шляхом обезголовлення вісімдесяти з їх старшин і Вождя їх Бородавки».

Останнє за часом масштабне протистояння, згадане Старовольським, трапилося «три роки тому», коли «Станіслав Конєцпольський, Корони Польської Гетьман, повстання війною скарав, вбивши з них вісім тисяч на полі битви. Решту (там сорок тисяч було) швидко до присяги привів, до давньої дисципліни службової примусив». Мова тут про кампанію проти козаків 1625 р., Куруківську угоду та укладання офіційного 6-тисячного козацького реєстру.

Далі Старовольський переходить до опису внутрішнього ладу сучасного йому козацтва. Відкриває тему гасло «*Як Козаки на виправи свої збираються*». Тут автор відразу знову зауважує, що «дістали Козаки Запорізькі помітне значення зовсім недавно» (вірогідно, він це робить, аби підкреслити «піонерське» значення свого оповідання). Далі вже викладає справу – оповідає, що на початку весни, коли степи стають доступними,

---

[69] Про це писав ще Я. Пшонка, див.: *Pszonka Jakub*. Pamiętnik. – S. 80 (він згадав і про те, що саме від запорізьких козаків спустошені були околиці Слуцька). Власне, пінсько-мозирські епізоди див.: *Korzon T.* Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – T. II. – S. 187-188. Див. також вище свідчення А. Любенецького.

А коронний гетьман С. Жолкевський про 1613 р. оповідав, що козаки двічі виходили на море – пограбували кілька кримських міст. Коли турки прислали ескадру до Очакова перехопити запорожців, низовці розгромили її нічним нападом. Далі вибралися з Запоріжжя на волость в Україну, де далися взнаки брацлавській шляхті і зібралися йти на Молдову-«Волощину» із самозванцем-господарчиком. Жолкевський рушив на них коронне військо – козаки відійшли до Дніпра, а потім отаборилися в Переяславі, див.: *Кулиш П.* История воссоединения Руси. – Т. 2. – С. 183-184. 15.III.1614 р. король послав на комісію-перемовини з козаками кн. Януша Острозького (у т. ч. і переяславського старосту) і гетьмана Станіслава Жолкевського.

охочі до козакування готують човна та припаси і вирушають Дніпром до згаданих козацьких запорізьких островів. Тут їх зустрічає гетьман, який набирає вояків для походу. Гідних наказує писарю внести до реєстру, негідним велить забиратися, лишивши свої припаси для відібраних. Кожного вписаного до реєстру передають під команду власного «десятника» (курінного отамана?), якому рядовий козак підлягає аж до можливої зміни свого статусу. До речі, відомості про *десятників* як структуруючий елемент козацьких підрозділів знані ще з 1560-х років[70].

Відзначає Старовольський і виборний характер козацької ієрархії (кандидатура гетьмана схвалюється полковниками-«тисячниками», ці – сотниками, останні – десятниками-курінними отаманами). Підставою для вибору є особисті якості кандидата, який, за щасливих обставин, може лишатися на уряді пожиттєво.

Виборчим правом (участю в «раді») не володіють новобранці аж до 3-річного стажу козакування[71]. Весь цей строк вони

---

[70] *Леп'явко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591). – С. 27.

[71] Можливо, автентичним терміном для позначення новобранця був *товариш козацький* (повноправний козак – товариш військовий), див.: *Воссоединение Украины с Россией*. Документы и материалы в 3 тт. – Т. 1: 1620-1647 годы. – Москва, 1953. – С. 187 (акт з 1638 р.: «*…а были де они казацкие товарищи, а не сами казаки*»). Знаний ще епізод 1615 р., де є згадка російських «козачьих товарыщев, робят» (юнаків 13, 15 і 20 років), див.: *Станиславский А. Л.* Документы о восстании 1614-1615 гг. – С. 292. У російських джерелах перша згадка «молодых товарищей» фіксується 1594 р., див.: *Станиславский А. Л.* Гражданская война в России XVII в. Казачество на переломе истории. – Москва, 1990. Особливістю статусу таких «товаришів» було те, що їм не виплачували жалування під час санкціонованих державою «служб». Це якраз прояснює питання «випищиків» (вони не втрачалися для козацтва, а просто з повноправних *козаків/товаришів* понижувались до статусу *хлопців/товаришів козацьких*).

«джури місце займають і караються найсуворіше своїми курінними отаманами, якщо якось прогрішать»[72].

Темі козацьких покарань присвячене окреме гасло «*Як новобранців карають*». Старовольський зауважує, що під командою десятника-курінного отамана, крім дев'яти «військових товаришів-ветеранів», перебуває від 30 до 50 новобранців[73]. Останнім він «наказує як хазяїн навіть, найбільше зі вступом до битви, оскільки тоді, якщо часом якийсь з них кинеться навтьоки, з'являться [перед очі командира] більше не може, бо буде на смерть скараний; хіба лише, часом, дома, уже з поверненням усіх на зимові квартири, йому, за посередництвом, дозволено просити пробачення».

Наступне гасло «*Як Запоріжжя охороняють*» оповідає про оборону запорізьких островів у холодне міжсезоння, коли більшість козаків відходила зимувати на волость. Тоді гетьман лишав «на кожному острові» 500 запорожців «для охорони місця, армати та іншого військового спорядження». Ці сторожі «в заглиблених у землю, з очерету зроблених, покритих корою дерев [куренях] чекають на повернення його [гетьмана] та бойових товаришів». Ті, хто кілька років лишався «у тому суворому краю на морозі», вважаються з-поміж козаків «доблеснішими» за інших, бо вони жертвували більшим заради загального блага.

Далі мовить Старовольський про військові технології запорожців. Розпочинає цю тему гасло «*Яку зброю уживають*». За Старовольським, озброєні козаки зазвичай «рушницями дов-

---

[72] Практика випробувального терміну для новобранців добре знана лицарським Орденам. Ось у родоських, а згодом мальтійських лицарів він був два роки (причому, один з тих років новик мав прослужити на галерах).

[73] На той час великі почти некваліфікованих вояків для коронного війська – то вже архаїка. Кварцяні з середини XVI ст. йдуть до спеціалізованих підрозділів (важка, середня, легка кіннота; піхота, артилерія), з мінімумом допоміжних сил, які зменшують мобільність і керованість. Козаки ж вимушено продовжують брак вишколу і спорядження компенсувати кількістю і підвищеним ризиком (відчайдушністю).

гими» та шаблями кривими, рідше короткими списами та луком із стрілами[74]. Захисні обладунки загалом не вживають («панцира залізного або легкої броні ніхто, навіть сам гетьман не має»). Офіцери так само не різняться від рядових ані розкішшю одягу[75], ані окремою вишуканішою кухнею. Усі «грубою шерстяною тканиною та плащем теплим вкриті, рибою сухою та дичиною живляться, насолоджуючись медом і сиром молочним[76], лише коли до жінок вертаються»[77]. Згадав тут Старовольський і про табу на перебування жінки у козацькому таборі, «хіба випадково зі здобиччю іншою захоплять»[78].

---

[74] У Ш. Окольського згадані козаки (легкокінні вояки) «арматні» і «сагайдачні», див.: *Okolski Szymon.* Kontinuacya diaryusza woiennego [...] nad zawziętemi w uporze, krzywoprzysięgłych, y swawolnych kozakami w roku 1638 odprawiona... – Kraków, 1639. – S. nlb. 44. Себто одні з вогнепальною зброєю, інші – з луками. А. М. Фредро 1668 р. вже зауважував, що лук, хоч і дуже швидка у застосуванні зброя, але вона добра для герцю і в діях «у розсипку», а у зімкнутих шиках вершників («коліно до коліна») незручна – тому його варто рідше уживати чи взагалі відмовитися від тієї зброї, див.: *Glinka F., Fredro A. M.* Zwierzyniec Iednorozcow… – S. 286.

[75] У параграфі «Військо» з цієї ж книжки є уточнення, що «Хіба лише яким там старшим одностроїї кольорові від короля дарують. Ці поношені червоні покрови вершники лише носять». Пристрасть козаків до кармазинів (червоних одностроїв) зауважив і В. Демболецький – при описі австрійського походу козаків-лісовчиків 1622 р. він відзнотував, що 1-а (=елітна) хоругва їх полку-війська була «червоною» (за барвою вбрання). 27.IX.1633 р. очевидець під Смоленськом описував вбрання запорожців як здебільшого сіре, рідко у кого блакитне чи червоне, див.: *Korzon T.* Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – T. II. – S. 314.

[76] У сцені жартівливого запорізького посольства з комедії 1637 р., де козаки дарують віз борошна на вареники і колоду борщу, є згадка, що ото б ще *сирника українського* та *волинської бринзи* з козиного молока.

[77] До речі, у книжці А. Збилітовського «Żywot szlachcica we wsi» (Краків, 1597) серед варіантів жіночого вбрання для пань-шляхтянок згадана і можливість вбратися «*козацьким способом*».

[78] Ймовірно, Старовольський поширює «безжонські» табу Січі-Запоріжжя на будь-який козацький табір, де жінки таки траплялися (у

Наступний розділ «*Як війну ведуть на морі*» оповідає про родзинку військового мистецтва запорожців – морські виправи. Як пише Старовольський, «на море не всі відправляються, але лише ті, хто відважний і здатний переносити нудоту від нього» (себто не страждає на морську хворобу)[79]. Автор уперше у річпосполитській літературі (якщо не рахувати недруковані «Книги гетьманські» С. Сарницького) доволі докладно описує козацькі чайки: «Човни вживають такі, які тридцять людей або дещо більше беруть на борт, але, щоб вони не тонути від хвилювання моря були здатні, певні в'язанки трави/очерету навколо судна приторочують»[80].

складі евакуйованих при відступі домочадців чи як ворожки-знахарки).

[79] Згодом Боплан зауважив, що на море запорожці ходять силами не більше 6-10 тис.

[80] Зауважимо, що десь з цього часу опис чайки стає невід'ємною частиною наративного образу козацтва, див. Дортеллі д'Асколі (1634): «Эти чайки длинноваты, на подобие фрегатов (fragate), вмещают 50 человек, идут на вёслах и под парусами. Дабы они могли выдерживать жестокие бури, их обвязывают вокруг бортов соломой [себто *очеретом*], поддерживающей их на воде».

Див. також хрестоматійний текст Боплана (створювався також на спостереженнях з 1630-х рр.) – там йдеться про 50-70 осіб на човен. Про 50 козаків на чайку писала і турецька хроніка Наїми при описі морської битви під Очаковом 1625 р. Лаврін Пясочинський, польський посол до Криму 1601 р. також згадав про 50 або 60 козаків у морському човні.

З 1626 р. є свідчення очевидця і учасника морського походу на Трапезунд 1625 р. полковника Олексія Шафрана (Шапрана). Він також казав, що у козацьких човнах плавали по 50 осіб, див.: *Кулиш П. А.* Материалы для истории воссоединения Руси. – Т. 1. – С. 290. Він також повідомив цікавий обхідний маршрут морських виправ запорожців. Вони «возили» човни-«липи» з Вовчих Вод (р. Вовча, притока Самари) на Кальміус, яким виходили в Азовське море (*Там само.* – С. 291; згодом про нього і Боплан згадував).

Власне і 30, і 50-70 осіб команди козацьких човнів – то, напевно, про найбільші (непересічні) судна, бо 1696 р. гетьман І. Мазепа розпорядився для дій на морі збудувати 100 човнів, які вміщали б *20 осіб*, див.: *РГАДА*. – Ф. 229. – Оп. 3. – № 102. – Арк. 55. Досить

Перевезення човнів на возах суходолом біля Кодаку.
(Малюнок Й.-Г. Мюнца з серпня 1781 р.).

Судна ці були пристосовані більше для каботажного плавання, аніж до відкритого моря. Про основні морські маршрути запорожців Старовольський оповідає таке: «Не пускаються вони, утім, на [відкрите] море, але праворуч вздовж пустельного

ймовірно, що розмір козацьких човнів обмежувався можливістю їх витягання на берег на зиму, бо на воді дерев'яні судна легко чавила крига.

Англієць Пол Рікоут (Paul Rycaut, 1628 – 1700), у творі «Історія Турецької імперії від 1623 до 1677 рр.» (Лондон, 1680) про «козацькі човни» під 1626 р. занотував: «Їх судна довгі і легкі, мають по десять весел на кожен борт і по дві людини на кожному веслі. Ніс і корма збудовані майже однаково, так, аби вони могли прив'язувати руль то до носу, то до корми, без розвертання судна, що рятує їх від великої втрати часу. На кожному судні по 50 відбірних людей, озброєних вогнепальною зброєю і шаблями, у володінні усім тим вони дуже досвідчені» (стор. 6).

Я гадаю, що до човна сідав козацький курінь-«десяток» – отаман+9 ветеранів, а з ними джури-новобранці. Разом, справді, могло бути і 50 осіб на човен.

морського узбережжя пливуть, Бессарабії та Фракії[*] землями блукають так далеко, наскільки пішки за одну ніч можна відійти від кораблів. Довше, коли ліворуч Таврику Херсонеську [=Крим] пустошити пливуть, знаючи, що Скіфи [=татари] проти них менш відважні»[81].

Грізними противниками козаків на морі є турецькі галери, але й вони не лякають запорізьких мореплавців. Останні «радять завжди швидше загинути, аніж ганебно втікати або здаватися, і тому, навіть нерівні силами, битви не ухиляються і часто без жодної надії насамкінець перемагають».

На захоплених у турків суднах, придатних до плавання у відкритому морі, запорожці здійснюють іноді далекі морські походи (в т. ч. на Трапезунд і під Константинополь). Утім, як завершує Старовольський, «це звичайним давно було; нині Турки порозставляли на охорону моря від них майже усі свої кораблі, що перепиняють багато козацьких спроб» вийти на море. Причому, на думку автора, морські походи запорожці здійснюють «не лише задля наживи якоїсь» – це більше демонстрація «мистецтва військового або військової хитрості».

Далі історик оповідає про сухопутний «татарський» фронт запорожців (гасло «*Як [воюють] у Землі Татарській*»). Головною його ділянкою було дніпрове Лівобережжя плюс очаківсько-білогородське Надчорномор'я («поля Ногайських або Перекопських Татар»). Сюди, за свідченням Старовольського, запорожці, які зазвичай не мали значних власних резервів коней, виправлялися пішки[82]. Якщо щастило натрапити на татарські кінські табуни, козаки створювали свою кінноту і, залежно від активності противника, або продовжували виловлювання кочових улусів татар, або поверталися на Запоріжжя. Захоплену велику рогату худобу та овець запорожці також вміли пристосувати до військових потреб: зв'язавши хвости та роги тварин,

---

[*] *Бессарабія і Фракія* – тут румунсько-болгарське чорноморське узбережжя.

[81] Про щорічні чорноморські течії та зручні сезони їх використання див.: *Королёв В. Н.* Босфорская война. – Москва, 2007. – 608 с.

[82] Колоритну звістку як запорожці ходять красти коней через Сиваш на Арабат, де випасають ханський табун, лишив Боплан.

вони робили з них захисний мур-табір, через який відстрілювалися від ворога, якщо той наздоганяв їх при відступі.

Тут Старовольський плавно переходить до опису ще однієї родзинки козацького військового мистецтва – використання для бою табору. Цьому присвячені два наступних гасла розділу – «*Як [воюють] у краях рівнинних, де віз можуть уживати*» та «*Таке [шикування] Табір називають*». Табір з возів творять, коли вирушають у далекий похід. Тоді кожний козак (не рахуючи джур-новобранців?) споряджає «віз однокінний»[83], бойові підрозділи також «гармати з собою мідні тягнуть або гаківниці». Крім цього, «кожний таки, окрім пороху та харчів своїх, уживати має сокиру, косу, мотику, мотузки та інші потрібні речі або для насипання валів, або возів окопування, коли з військом усім рухаються, б'ючись за шлях із ворогом». Спеціальний порядок розташування возів, як каже Старовольський, і звуть табором. Спереду та з тилу тут встановлюють гармати, а козаки з рушницями прикривають його на флангах. У випадку сильної небезпеки, козаки відходять за вози і звідси обороняються – «ніби з укріплення». Якщо ворог не відступається, запорожці швидко «віз той самий враз землею наповнюють і вал зводять міцніший».

Старовольський зауважує високу ефективність взаємодії козацького табору із шляхетською кіннотою. За яскравий приклад цього йому править Хотинська війна 1621 р.

Далі йде гасло «*Дисципліну військову на стародавніх взорують*». Тут Старовольський згадує, що «кадровий» склад Війська Запорізького не перевищує 15 тисяч, але із новобранцями-джурами/товаришами козацькими їх рахують на 40 тисяч. Зразком для військової організації запорожців історик вважає досвід давніх римлян і спартанців. Із цими античними взірцями Старовольський порівнює знану в козаків особливу увагу до тиші у таборі, «найстаранніше» збереження таємниць, дотри-

[83] За артикулами для війська ВКЛ 6.I.1567 р. спорядження возу (1- або 2-кінного) включало *ридль (заступ-лопата) залізний, мотику, сокиру, рогатину,* див.: *РИБ*. – Т. XXX. – Стлб. 412, 414.

мання тверезості у поході, послух командуванню та сувору карність за провини[84].

Зрештою, гасло «*Без жалування за Державу воюють*» оповідає про спосіб використання козаків для державних потреб. Як пише Старовольський, Військо Запорізьке йде на війну за самим лише королівським наказом, без жодних гарантій від держави щодо платні (у випадку коронного війська індивідуальна платня та час служби були наперед визначені сеймовими постановами, в яких указувалося і джерело фінансування). Лише після завершення бойових дій король традиційно дарував якусь помітну суму на ціле Військо (зазвичай під претекстом «на армату», себто на утримання важкого озброєння; виплати ці трактувалися урядом як екстраординарні витрати[85]). Плюс окремим заслуженим старшинам надавав у володіння «землі та села». Монарха наслідувала й шляхта, яка по війні пробачала козакам-ветеранам «провини та обдаровувала належним чином».

Справою використання козацьких сил, за Старовольським, опікується великий гетьман коронний. Зазвичай частина козаків йде «на море виправлятись», частина – б'ється у татарських «полях найрозлогіших», а решта – виконує обов'язки сторожі для Поділля та на самих запорізьких островах.

---

[84] До речі, ось 1617 р. уперше фіксується як покарання приковування гетьмана (Д. Барабаша) до гармати, див.: *Ossoliński Zbigniew.* Pamiętnik. – S. 97. Хоча, у промові на погребі С. Жолкевського Якуб Собеський казав, що той зніс козацькі табори і прикував до гармати Наливайка, див.: *Pisarski J. S.* Mowca polski albo … sejmowe i pogrzebne mowy. T. 1. – Kalisz, 1684. – S. 3-4. Отже, образ гетьмана на припоні знаний козакам ще з 1596 р. Варто зауважити, що у ногайців, за свідченням Дж. да Лукка, на ланцюг саджали спійманого на крадіжці; якщо його не викупали, то в'язня продавали в неволю. Власне, «гарматне ув'язнення» може свідчити і про те, що «піратські» страти у стилі «нема людини – нема проблеми» вже не визначають характер козацького правосуддя.

[85] Козацькі збори «на порох і кулі» (витратні матеріали війни) нагадують турецько-татарську практику *тіркеш бєхаси* – сагайдачних (колчанних) грошей (себто «на стріли»). То була певна сума, яку посилав султан татарам у випадку їх готовності піти у спільний похід.

Останні два гасла-параграфи козацького розділу з книжки Старовольського мають назви «*Корони Польської для захисту Королівства крайня межа сили*» та «*Упорядкування війська Польського*». Вони, водночас, є підсумковими і для всього твору про збройні сили Речі Посполитої.

Спеціально про козаків тут зазначено, що вони разом із гайдуцькими[86] підрозділами складають у війську країни піхоту, якої загалом може виставлятися 80 тисяч. У купі із 20 тисячами легкої та важкої кінноти, вона складає основний мобілізаційний ресурс держави. Утім звичайним польовим військом для Речі Посполитої є армія у 20 тисяч вояків. За життя автора найбільше військо виставлялося під Хотин у 1621 р. – там було «*з найманцями тисяч тридцять Поляків і сорок – Козаків Запорізьких*»[87].

Отож, Ш. Старовольський належав до найплідніших козакознавців своєї доби, а написаний ним розділ «*Про козаків запорізьких*» з «Лицарства польського» (1628) став найбільшою за обсягом і змістом козацькою характеристикою у річпосполитському письменстві (а до Боплана – і в загальноєвропейському). Зрештою, вона може бути потрактована за вершину досягнень «вітчизняної» (для цілої Речі Посполитої) тогочасної вченості у опрацюванні теми козаччини. У цьому тексті Старовольський суттєво розвинув міркування зі своєї першої козацької характеристики з книжки «Про справи короля Сигізмунда І» (1616), урахувавши й численні «постхотинські» сюжети. Причому, елементи нової basic book досить широко спопуляризував уже сам автор – у трактатах «Сарматські войовни-

[86] *Гайдуки* загалом вважалися «угорською» військовою формацією. У Речі Посполитій в «моду» їх широко ввів король-угорець Стефан Баторій.

[87] Цікаво, що ще 1680 р. Хотинська кампанія вважалася вершиною антитурецької мобілізації українців. Гетьман І. Самойлович, тоді повідомляв московському двору, що під Хотин мобілізували з «українського народу» кожного третього, див.: *Яфарова М. Р.* Русско-османское противостояние в 1677-1681 гг. Диссертация… к.и.н. – Москва, 2017. – С. 366.

ки» (1631), «Полонія» (1632) та «Настанови військової справи» (1639).

Попри те, що Старовольський явно опирався спробам «націоналізації» козацтва і волів бачити в козаках лише вояків-плебеїв з українського прикордоння, він таки дав чимало аргументів для бажаючих розбудовувати легітимні ідеологічні концепти козацької осібності. Учений з'ясував античні контексти-паралелі козаччини; докладно вибудував її гучний «лицарський» родовід – з меморіалом слави-служби козаків для держави та цілого християнського світу; міфологізував минуле козаччини як гаданий «золотий вік» – повернення-дотримання настанов якого гарантувало процвітання для вітчизни. Подальша річпосполитська історіографічна традиція охоче експлуатувала ці концепти.

У цьому не важко переконатись і на прикладі наступного козакознавчого фрагменту з ***Павла Пясецького*** (17.X.1579 – 1.VIII.1649) – автора, який писав свої твори вже на самому порозі Хмельниччини. Це другий, по Демболецькому, «лісовчик» річпосполитської історіографії, єпископ кам'янецький (з 1627), холмський (з 1640) та перемиський (з 1644)[88].

Перу Пясецького належить масштабна латиномовна праця – «Хроніка подій в Європі» (Краків, 1645; 2-е доповнене та виправлене видання – Краків, 1648; 3-є – Амстердам, 1649). У цьому творі історик докладно представив добу володарювання Сигізмунда III та Владислава IV. Причому, порічним нарисам часів перших Вазів передує окремий вступний начерк з коротким описом королювання Стефана Баторія. Там таки, між історико-географічними відомостями щодо татарсько-турецько-молдовського та московського прикордоння, вміщено кілька «козацьких параграфів».

Насамперед Пясецький-козакознавець віддає належне «баторіанській легенді». Саме короля Стефана Баторія історик вважає першим упорядником козаччини. Адже, вона – до того

[88] Про значення Пясецького для вітчизняної історіографії див.: *Вирський Д.* Роксолани серед Сарматів: річпосполитська історіографія України (кінець XV ст. – 1659). – С. 118-120.

часу – «у нестатечні ради вплутана, жодними правами та жодним порядком військовим не зв'язана, швидше розбійницьку чи то з якогось розруху посталої зграї постать мала».

Далі Пясецький визначається із дефініцією, і тут його текст дуже нагадує висловлювання Старовольського. Як і останній, новий козакознавець бажає спростувати погляд «некомпетентних», які козаків «мають за народ, що власними земельними кордонами та власною державою або удільним панством усталений». Історик зве козацтво «нічим більшим, як одним з різноманітних родів війська польського, себто військом легким або легкого озброєння». На його думку, на користь цього свідчить і етимологія назви «козак». Її хроніст виводить «від слова польського *коза*» – козаки ж бо подібні козам «легкістю та намаганням сягнути неприступного» (нам ця етимологія знайома ще з 1584 р. – див. реляцію Гамберіні).

Так само близько до Старовольського мовить Пясецький про розрізнення козаків польських і запорізьких. Перших оповідач відносить до легкоозброєної кінноти на службі короля та приватних осіб (магнатів і шляхти). Її комплектують «поляки або уродженці польських провінцій». Других автор 1640-х рр. зве осібною «громадою» із вихідців «з Провінцій Польської Русі, що аж до Криму тягнуться». Цікаво, що на відміну від автора «Лицарства польського», Пясецький не згадує, що останні – то суто піхота.

Далі, знов як і у Старовольського, мова йде лише про запорожців, але оповідь Пясецького тут вже має оригінальний стиль і певні відмінні сенси. Автор «Хроніки подій» традиційно згадує про сезонний характер запорізького козакування (взимку низовці полишають дніпрові острови і мешкають в родинних оселях). Потім – також малооригінально – Пясецький подає короткі географічні відомості про Дніпро, його пороги та численні острови. Традиційно зауважує і про походження назви запорожців від перебування *за Порогами*.

Повідомляє Пясецький і про звичайні заняття козаків – мисливство, рибальство та полювання за татарами, які самі десь зі здобиччю повертаються. Згадка кримців підштовхнула автора подати короткі відомості про Крим, котрий він розміщує у чо-

тирьох днях шляху від Запоріжжя, та про татарських кочовиків, яких природні умови непривітного кам'янистого і сухого краю змушують до нападів на сусідів (Росію-Московію та Річ Посполиту). На зворотному шляху з цих набігів, за описом Пясецького, для татар і є особливо небезпечними запорожці.

Але спеціальним зацікавленням обдаровує автор не ці безперервні прикордонні зіткнення, а славнозвісні походи козаків на Чорне море. Як пише сам Пясецький: «найбільш блискуче ревність Козаків до військової справи проявляється в морській війні». Оповідаючи про її технологію, він дає оригінальну замальовку козацького суднобудування:

«Липу – дерево видатної товщини і від природи до всього гнучкого та легкого на обробку, беруть і міцний той стовбур довбають і потім випалюють часто [себто кілька разів], на борти і порожнину розділяють, з тим, аби в лемб[*] свій човен сформувати, який тридцять або навіть сорок вояків вміщає. Їх потім шкірами зсередини обшивають і до бортів додають очерет, в пучки старанно зібраний, який вторгнення водних хвиль послаблювати призначений; і човни їх так захищені, що, звичайно, між найважчими бурями все це Чорне море неушкодженими перепливають».

Зауважу, що мотив обшивання човнів шкірою зсередини був відомий ще Сарницькому (1577 р.), а про 30 козаків на човен писав Старовольський. Отже, не Бопланом єдиним стоїть історія козацької чайки.

Про організацію самої виправи Пясецький зауважує таке:

«Так-от ті Козаки, потурбувавшись про зброю та харчі на декілька днів, Дніпром (який від тих островів Запоріжжя до морського гирла – залогою турецького Очакова стереженого – тридцять миль німецьких [=222,6 км[89]] своїм шляхом протікає) випливають до Чорного моря». Спроби турків заблокувати для запорожців Дніпрові низов'я історик вважає неефективними («Даремно протидіють їм з обох берегів залоги турецькі, оскільки це гирло шириною, очевидно, понад дві милі німецькі [=14,84 км]; ніхто легко їх з фортів вразити не в змозі, коли серединою того русла пропливають»).

---

[*] Лемб *(грец.)* – легкий гостроносий швидкісний і весловий човен.

[89] Цифра більш-менш близька до реальності.

Причому, самі ці турецькі фортеці часто-густо стають цілями для козацьких нападів (а козаків же тут буває і «за сотню човнів»[90]).

Вельми марнославного Пясецького, природно, особливо ваблять далекі морські експедиції запорожців – аж до серця Османської імперії на азійському боці Чорного моря. Як він пише:

«аби націлитися на узбережжя Азії, яке нині Анатолією називають, декілька тисяч вояків виставляють, окрім охорони, яку стерегти кораблі призначають. О ось, незрідка, [їх] десант одразу майже готовий сточити рішучу битву з ворогом і потім прокласти шлях до укріплень Міст обложених. Оглядаючись на наші часи, так на Трапезунд – місто Азії те багатюще – напали і захопили; і потім Синоп, також славнозвісний, опанували, пограбували і спустошили[91]. І навіть в тих передмістях константинопольських[92] розлогих здобич поповнили і човнами з прекрасного Константинополя вислизнули».

Про тактику боїв козаків із могутнім турецьким флотом Пясецький згадав, що

«найбільш небезпечним робиться Чорне море, коли козаки постійно кружляють по ньому: і не в змозі погамувати їх флот галер турецьких, і навіть ті галери також не зрідка козаки наважуються переслідувати і не раз їх трощили. А якщо несподівано з'являються великі сили, козаки знаються на місцях зручних для ухиляння від бою, де несила діяти великим кораблям; ці місця на мілководдях

[90] Отже, 3-5 тис. козаків – то найбільші виправи запорожців, звичайнішими були рейди на 1-2 тис. «десантників».

[91] Насправді, спочатку був напад на Синоп 1614 р., а потім на Трапезунд 1616 р. Хоча, є й лист С. Жолкевського з 26.X.1614 р., де йдеться про те, що ось 8-9 тижнів тому запорожці пішли за море і біля Трапезунду край попустошили, але не чутно, аби повернулися, а вже час, див.: *Кулиш П.* История воссоединения Руси. – Т. 2. – С. 188-189. Може, мітили в Трапезунд, а відхилилися до Синопу?

[92] Слід мати на увазі, що до Константинополя прямо з моря не підійти – треба доволі довго плисти проливом Босфор. Отже, босфорські передмістя столиці – то перша ціль для будь-якої виправи з боку Чорного моря.

поблизу узбережжя на тому розлогому та широкому морі відкриті ними у великій кількості для порятунку»[93].

Турецький військовий моряк. 1779-1781.

[93] Взагалі, значення «води» у військовому мистецтві запорожців яскраво окреслив Ш. Окольський: «Але козакові як над Доном, так і над Дніпром живучому, надією і втіхою всілякою є вода, ріка і болото. Тому і Дніпро Славутою, тобто слави гутою або казною назвали, а Дон – Паном-«доном» [такий собі іспанізм – *Д. В.*]; коли козак води, болота або яру не має, то загине. А при них багато може, багато вміє, багато доказує; без цього глухий німець [себто безпорадний, не чує і зрозумілою мовою не говорить – *Д. В.*] – нічого не вміє і як муха гине; і тому таки зима, оскільки вже не може окопатися і водою уходити, є йому лютий ворог і, якщо воювати приходиться – погана то у нього пора, але весна, літо і почасти осінь – то його хліб, скарб, достатки і всіляка фортуна», див.: *Okolski Szymon*. Kontinuacya diaryusza woiennego [...] w roku 1638 odprawiona. – Kraków, 1639. – S. nlb. 15. Щодо невміння козаків воювати взимку (з листопада 1628 р. знаємо відмовку запорожців, що в похід на Крим іти не можна, бо немає зимового одягу), то цей стан, напевно, змінила вже Хмельниччина – бо ось у цілком стереотипному за змістом описі козацтва в Гаспара де Танда «Історичній реляції про Польщу» (Париж, 1686) є єдина оригінальна дописка – «*Взимку козаки носять шкури баранячі з вовною*» (мова про кожухи-дублянки). А Ульріх фон Вердум (спостерігач з 1670-1672 рр.), якому подобалися ці шати, гаптовані на плечах кольоровими шкіряними пасками, писав, що дехто вважає, що і назва козаків походить від кожухів (Kosücke).

Автор-біскуп вважає, що за антитурецьку діяльність запорожці гідні найвищого пошанування у християнській Європі. У цьому Військо Запорізьке «всі армії Європейські випереджає», і самі турки «нічого так не лякаються, як самого імені Козаків, хоч інші військові християнські Ордени бундючаться славними титулами і пишномовними іменами» (як бачимо, якщо раніше Мальтійський Орден порівнювали з козаками, то перед 1648 р. вже запорожців ставлять за приклад європейському лицарству).

Наприкінці свого «козацького» фрагменту Пясецький знову повертається до «баторієвої» реформи устрою козаків, яка, на його думку, легітимізувала козацтво в Речі Посполитій. Історик оповідає про гарне і показне «інфраструктурне» королівське надання для Війська Запорізького –

«замок Трахтемирів з його округою, розташований на березі Дніпра двадцятьма милями німецькими [=148,4 км] нижче Києва; де постала ради та уряду військового резиденція, а також арсенал, склад військового спорядження мав бути; оскільки перед тим вони жодного справжнього уряду, жодного тривкого осідку постійного не мали, але тих вояків безладно збирали поодинці, неодноразово – перед зимою – вони по Польщі розходилися до власних осель, не турбуючись про жодну сталість своєї громади».

Про сучасний йому устрій козацтва Пясецький зауважує наступне:

«Нині єдиного гетьмана, якого Король Польський їм наставляє, мають, інших військових старшин самі собі обирають; і так Гетьман, як і Старшина або Ватажки Сотні Трахтемировської, резиденції у Трахтемирові мають[94], маєтки військові довкіл для своїх потреб тримають. Звичайно ж і для охорони Островів Запоріжжя не менш як дві тисячі добірного люду залишають, решта вояцтва по Провінціях

[94] Про те, що старший Війська Запорізького резидує «на волості», де у разі потреби йти в похід має залишити свого представника-заступника, твердила й Куруківська угода 1625 р.: «Якби також самому Старшому трапилось відійти на Запоріжжя. Тоді тут на волості залишити має розсудливу людину на своєму місці, котра б усякого порядку і особливо надання людям покривдженим успішної та без тяганини справедливості достерігала».

Польських до власних домів на зиму повертається. Однак знову легко збираються на заклик – законного уряду та старшин вже впорядкованої громади старанно дослухаючись».

Здається, ця замальовка відповідає стану з-перед погромної ординації Війська Запорізького 1638 р., за якою у козаків було відібрано і Трахтемирів, і скасована можливість обирання старшини, і Запоріжжя потрапило під щільний урядовий контроль – з метою недопущення звідси морських походів.

Взагалі козацька характеристика Пясецького дуже цікава певною «фігурою замовчування» – автор цілком ігнорує сюжет конфлікту козаків з урядом. Як видається, на цьому позначилися козакофільські погляди старого лісовчика.

Таким чином, козацька характеристика Пясецького має вже переважно шаблонні риси, відчутну оригінальність містить лише сюжет про морську справу на Запоріжжі. Утім, дуже цікавими є ідеологічні акценти історика – популяризація «баторіанської легенди» козацтва (а слід зазначити, що культ Баторія – короля, воїна та переможця, був украй популярним у тогочасному річпосполитському суспільстві), виопуклення загальноєвропейського значення боротьби запорожців із Османською імперією та замовчування конфлікту Війська Запорізького із урядом Речі Посполитої. Усе це говорить про виразне «козакофільство» автора, його бажання, аби запорожці знайшли своє гідне місце у річпосполитській Вітчизні.

До певної міри, цю настанову на шляхетсько-козацьке порозуміння поділяв і останній з цікавих тут річпосполитських козакознавців, який наочно пізнав початки Козацької революції, але ідейно обертався ще у «передреволюційній» традиції. Мова про вченого магната – ***Анджея-Максиміліана Фредра*** (бл. 1620 – 15.VI.1679).

Як історик він уславився працею про часи зеніту Шляхетської революції – «Історія народу польського за правління Генріха Валуа» (Гданськ, 1652, 1659 і 1660; Амстердам, 1698). Твір мав ознаки як історичної монографії, так і політичного трактату – апології шляхетського ладу (не випадково звернення до періоду 1572-1576 рр. – «коли усе починалось»).

Свої міркування про козаків Фредро, як колись Оржельський, подав у зв'язку з описом татарського набігу на Україну 1575 р., утім це вже опис «на сучасний момент» – не на кінець XVI-го, а на середину XVII-го століття. Причому, на тексті ще не позначилося озлоблення виснажливої війни, козацтво тут – все ще суто «домовий» клопіт.

Повагу до козацтва Фредро виявляє уже з першого рядка своєї характеристики («мужні Козаків діяння, і поціновані вони в творі цьому неодноразово»), хоча трактує козаччину він спочатку традиційно – як «рід війська»[95]. Утім, далі вживається і більш «національна» лексика: «міцний і сильний той народ складається з селян, що більш зброю, аніж плуг поважають»[96].

За Фредром, козаки бувають «або полкові, або вільні». Цим першим – «полковим або реєстровим» – держава «виділила поля та виписала привілеї» – з обов'язком «ставати на війну» за покликом коронного гетьмана. Вписано до реєстру «6 тисяч чоловік». Нагадаємо тут, що вперше 6-тисячний козацький реєстр було встановлено за Куруківською угодою 1625 р.; 1630 р. його розширено до 8 тисяч (реально жалування сплачувалося лише на 7 тис. і то після сеймового рішення 1635 р.)[97]; невдалі війни 1637-1638 рр. повернули козацтво до «*куруків-*

[95] До речі, у період з-перед Хмельниччиною, річпосполитські письменники почали зіставляти козаків не лише з формацією угорських гайдуків, але й німецькими *драгунами*.

[96] 1652 р. Фредро як маршалок Посольської Ізби виступив з промовою перед послами Війська Запорізького. Там він також напирав, що козаки – то «орачі» і не через їх «раду і потугу», а через Божу кару на поляків їм щастило на бойовищах початку Хмельниччини, див.: *Glinka F., Fredro A. M.* Zwierzyniec Iednorozcow… – S. 176-178.

[97] Вважаю, що формула 6+2 (реєстровці+залога Запоріжжя) уперше узаконила важливий у майбутньому поділ козацтва на *городових* і *низових*. 7-ма тисяча, фактично, зрівнювала до кінця 1637 р. Запоріжжя за статусом з реєстровим полком (там теж було по тисячі реєстровців). Не виключено, що нереалізована 8-ма тисяча – це під новий полк на Лівобережжі – у Миргороді. Може бути і навпаки, нереалізована 8-ма тисяча – це якраз Запоріжжя (а якщо припущення про «низових» ще передчасне – то взагалі могла бути подільська Умань).

ського» 6-тисячного реєстру, який зберігався до початку 1648-го року Козацької революції.

«Вільні» козаки описані Фредром як власне запорожці, напівосілі обиватели Дикого Поля – «невідомі їм доми та притулки, знані є однак табори та укріплені місця; теплої пори року низові острови та гирло Дніпрове відвідують, зимують там і сям, і [буває] далеко – щоразу по інших містечках – розходяться». Вони у степах «дичину з рушниць стріляють і тенетами розставленими ловлять, здобич у Татар або Турків захоплюють». Підлягають власному командуванню («гетьмана, якого самі обирають, мають»), але до влад Речі Посполитої виявляють повагу, приходять на допомогу під час війни та «немало послуг надають». Як видається, Фредро занадто ідилічно змальовує стосунки козацтва з державою часів з-перед Хмельниччиною, жодних натяків на козацько-урядовий конфлікт він уникає.

Далі мова йде про специфіку військового мистецтва козаків, причому цікаво, що у цього оповідача на передній план виходить сухопутна, а не – така популярна у його колег-істориків – морська війна. Тут Фредро насамперед зауважив перевагу ручної вогнепальної зброї у козацькому озброєнні. Відзначив він і те, що козаки «незвиклі воювати за правилами». Їх переваги – це «відвага, мобільність, витривалість до голоду та нещасть». Ці молодці «з'являються, коли на них менш за все сподіваються, і в раптовості найбільша їх небезпека».

Колоритно згадав Фредро і про схильність козаків до практики нічних атак[98]:

«Під час грізної зливи вночі, у пітьмі сутінок, що навіть звіра в лігвищі своєму утримує і втихомирює, вони, прикриті північчю[*], нападати найпристосованіші. А хоча б і не нападали, все одно мирний табір турбують – одна частина криком будить, інша з засідок підстерігає. Утім, найнебезпечніші ті, які великі відстані, потайки

[98] Ймовірно, прийом нічної атаки позичений козаками у ногайців. Хроніка Наїми під 1630 р. (насправді, ймовірно це 1629 р.) згадує, що ногайці Кантемира здійснили набіг на Україну та – «*за своїм звичаєм – нічний напад*». Про атаки вночі у монголів XIII ст. уже йшлося.

[*] Варіант перекладу: «*на зорі ранку*».

схилившись між травами, проповзають і зненацька на табір нападають, і не раз вони обманювали вартових».

У відкритому полі козаки «розсіяно та лавами б'ються, але вони пильнують, щоб за знаком, поданим серед битви, одночасно – ніби маневром – до купи зібратись»[99]. Уміло застосовують рукотворні тимчасові земляні укріплення[100].

Далі Фредро докладно оповідає про використання козаками у бою табору. Його найнадійніше укріплюють перед фронтом атаки. Тил зазвичай прикривають найменш дороблені споруди. З-за валів відстрілюються з рушниць, у стрільбі з яких козаки вправні настільки, «що найменшого птаха летючого пострілом поцілять і дістануть». Незначні за кількістю обози козацького війська також працюють на безпеку укріпленого табору (який, таким чином, набуває компактності). Як пише Фредро: «вози свої козаки тягнуть більше для захисту (по-простому вони й звані *Табором*), аніж для зручностей і розкошів табірних, які заважають за валами жити». Табір дозволяє козакам «проти кінноти серед полів у безпеці почуватися, бо не легко його зруйнувати».

Відзначив Фредро і козацьку вправність у справі швидкого долання річок. Він пише, що козаки «на марші річки без жодних труднощів долають; адже їх перепливають на шкіряних бурдюках (чи навіть без), зброю зверху на спині закріпивши, або коней, що перепливають, за хвіст взявши». Причому, не зупиняє тих вояк і наявність обозу. Вони важке спорядження так само «дивовижно винахідливо» переправляють – «на в'язках очерету або на парканах зібраних чи поромах».

Далі Фредро змальовує і стан військово-морської справи у запорожців. Він зауважує, що випробуванням судноплавної майстерності для козаків стають вже Пороги Дніпра, яких, на

[99] Тактику «бий-біжи» росіяни рубежу XVII-XVIII ст. звали «козацьким боєм». Вона зменшувала втрати від обстрілу порівняно з панівним тоді лінійним шикуванням (утім, і ворогу менше шкодила).

[100] Ульріх фон Вердум 1671 р. вже писав про сталі земляно-дерев'яні «*козацькі фортифікації*» та укріплення «козацьким способом» на Поділлі. Він вважав їх цілком міцними.

думку історика, є 12. Фредро висловлює оригінальну думку – саме досвід долання цих перепон виховує у запорожців певність, що «відвага та зухвалість небезпекою здатні повелівати».

Стамбул. Малюнок 1777 р.
Як бачимо – пірату-запорожцю було де розгулятись
(навіть якщо не пхатися далі пристаней і передмість).

Проти морських штормів козаки також знайшли управу – «на раптові бурі зважаючи, купами очерету борта судна зусібіч обв'язують, аби хвилі розбурханого моря легко перепливати». Подає Фредро і коротку характеристику козацької чайки: «Судна використовують малі, які 60 чоловік з належними припасами вмістити здатні, вони яхтами або човнами названі бути можуть. Вони найшвидші на переслідування та втечу». Згадує історик і про вже минулий (1615? 1624 р.?) голосний морський успіх запорожців – напад на околиці Константинополя та знаний вислів турецького султана «Амурата[101]», який твердив, що «з-поміж зброї володарів, що на нього змовляються, Константинополь живе, ні про що не турбуючись; лише один виняток – Козаки – покидьки Польщі, котрі [вже] стільком володарям сон порушують».

[101] Напевно йдеться про *Мурада IV* (1623 – 1640).

Наприкінці своєї козацької характеристики Фредро робить таки зауваження, які натякають на проблеми уряду Речі Посполитої із козаччиною. Як пише історик, козаки «хитрістю всіх переважають і, ще не б'ючись, повільно чинять опір». Напевно, тут він має на увазі ефективність козацького саботажу щодо урядових рішень.

Підраховує Фредро і мобілізаційний потенціал Війська Запорізького – «кількість війська часом непостійна – сили є інколи 18, інколи 30 тисяч». Причому зауважує, що це «за винятком сучасного повстання Хмельницького, коли понад двісті тисяч козаків під прапорами кілька раз виводили на битву, і ціла Русь заради віроломності та бунту діяла». Цим історик і завершує свою козацьку характеристику.

Цікаво зауважити, що Фредро подає такі низькі цифри кількості Війська Запорізького, коли вже складений був 40-тисячний Зборівський (1649 р.) та 20-тисячний Білоцерківський (1651 р.) козацький реєстр. Хоча згодом Гадяцька унія 1658 р. передбачала саме 30-тисячний (найбільший «дореволюційний»?) реєстр. Додамо також, що цифру 200 тисяч козаків-повстанців, станом явно на кінець Зборівської кампанії 1649 р., подав у своєму «Описі України» і Г. Боплан («Після поразки поляків ці козаки повстали у кількості 200 тис., які, завершивши кампанію, стали господарями території понад 120 миль завдовжки і 60 завширшки»).

Отже, у підсумку до аналізу Фредрових козакознавчих міркувань відзначимо, що цей автор продовжив традицію опису козаччини як *роду вояцтва*, утім він вже готовий звати їх «народом» і ставити під запорізькі прапори «цілу Русь». Магнат-історик уперше пробує охарактеризувати реєстрове та позареєстрове («вільне») козацтва як окремі сили. Зрештою, початок 1648 р. Козацької революції суттєво актуалізував зацікавлення методами ведення козаками бойових дій на суші, і у Фредра цей сюжет викладено взагалі найдокладніше у річпосполитському письменстві.

Наприкінці «передреволюційного» підрозділу про козакознавство 1621 – 1637/1648 рр., згадаємо ще ось неоригінальний «козацький уривок» з твору «Пам'ять про цноти, щастя,

дільність, найяснішого і непереможного монарха Владислава IV…» (Краків, 1648) *Яна-Александра Горчина* (бл. 1618 – після 1694). Його автор був примітним краківським друкарем і популяризатором історичних знань. І згаданий тут уривок цікавий саме тим, що «простою» (польською) мовою переказував латиномовні козацькі характеристики Ш. Старовольського та П. Пясецького.

На користь тогочасного піднесення річпосполитських знань про козаків можна зауважити і те, що культовий козакознавчій твір *Гійома Левассера де Боплана* (бл. 1600 – 1673) «Опис України»[102] (гучно, але досить запізнено відомий) також належить здебільшого до традиції з-перед 1648 р. Саме тоді Боплан і отримав безпосередні особисті враження від України.

Дуже прикрим є втрата в пожежі 1761 р. рукопису військового інженера *Юзефа Нароновича-Наронського* (бл. 1610 – 1678), освіченого протестанта руського (білоруського) походження і учасника походу 1639 р. для будівництва фортеці Кодак[103]. Назва його твору звучала як «Довід правдивий» («Dowód prawdziwy istoryi o naywyższey Monarchyey Scythiey, Sarmacyi, od wieku światów królującey, starożytnego narodu pierwotnego języka słowieńskiego, a o dziesieyszem Królewstwie Polskim y W. X. Litewskim z inszemi państwy sarmackiemi do niego przynależącemi»; завершений у Кролевці-Кенігсберзі 1671 р.). Цілком може бути, що під «іншими панствами сарматськими», приналежними до Корони Польської, ховався саме опис України.

Отже, Голуб, Собеський, Старовольський, Пясецький і Фредро – це кращі творці і аналітики козакознавства останнього «дореволюційного» покоління Речі Посполитої. Вони ре-

---

[102] Власне, 1-е видання праці Боплана мало іншу назву – «Опис країв Польського королівства» (Руан, 1651) і містило значно коротший текст, аніж «канонічне» видання «Опис України» (Руан, 1660).

[103] На те, що Боплан був не єдиним, хто тоді займався географічним описом України, нещодавно звернув увагу С. Александрович, див.: Боплан и Наронович-Нароньский (*Ст. Александрович*) // *Боплан Гийом Левассер де.* Описание Украины. – Москва, 2004. – С. 106-110.

тельно дослідили сюжет розвитку військового мистецтва Війська Запорізького, ускладнення його бойового досвіду. В їх текстах увиразнилася тенденція вивчення внутрішніх структур козацтва, вплив на які трактується як єдина основа для урядової політики у козацькому питанні.

Взагалі, у творчості цих авторів зміцнили трактування козаків саме у «руському» контексті, з'явилася чітка ідентифікація запорожців за мовою (русько-українською) і вірою (православ'ям). Згадані інтелектуали-аналітики доклали рук і до постання стійких історико-політичних міфів щодо козаччини – «баторіанської легенди» (міфу-заснування); уявлення про «золотий час» давньої гармонії запорожців і держави; тези про шкоду від допливу черні на Запоріжжя; сприйняття козаків як лицарів християнського світу, героїв загальноєвропейської антитурецької боротьби. Зрештою ці автори вже усвідомлювали існування довгої (кількапоколіневої) літературної традиції «козацького образу» – вони безпосередньо залучали матеріали своїх попередників, активно «гралися» з старими і новими акцентами, замовчаннями та інтерпретаціями.

А загалом, у творчості Голуба, Собеського, Старовольського, Пясецького і Фредра тема козаччини у річпосполитському письменстві сягнула найвищого ступеня зрілості. Не дивно, що саме опрацьовані ними «образи» та «штампи» мали чи не найдовший вплив на пізнішу історико-літературну традицію. Адже, не секрет, що річпосполитські історики другої половини XVII – XVIII ст., які чимало писали про сучасну їм історію козацьких змагань, щодо питань походження і давнішого минулого козаччини вже практично цілком довіряють попередникам. «Нові» міркування на ці теми набувають тоді неоригінального і радше епігонського вигляду, через що, зрештою, козакознавство Речі Посполитої і втрачає завойовані на середину XVII ст. позиції. Історична аналітика другої половини XVII – XVIII ст. – у випадку знань про українських козаків – стає сферою «національного» історіописання вже Козацької України (школа козацького літописання) та політико-академічної науки «великих держав» – передусім Франції, Німеччини та Росії.

Розділ 4
1637/1648 – початок 1650-х рр.
Новий самостійний сюжет – «війна козацька»
(«Марс савроматський» С. Шимановського, «Діаріуш» Ш. Окольського, анонімний «Катафалк рицерський»)

Насамкінець торкнуся річпосполитських творів, які були прямо присвячені опису козацько-урядових конфліктів («*війн козацьких*» за тогочасною термінологією – у сенсі «війн з козаками»). Це доволі пізнє для козакознавства Речі Посполитої явище. Адже, попри вельми широке обговорення у річпосполитській літературі козацької війни 1591-1596 рр., остання не стала предметом для монографічного дослідження. Віршований твір «Про війну з низовцями під П'яткою» Ш. Пекаліда (1600) тут не можна приймати до уваги. Він ж бо присвячений лише окремому епізоду (1593 р.), який цілком може укладатися у формат «приватної війни» дому князів Острозьких. Отже, це ще не представлення читачеві загальнодержавної акції (громадянської війни).

Крім того, постать С. Наливайка дуже швидко міфологізувалася та стала універсальним образом «бунтівника» (а докупи ще й «злочинця», «єретика», «чорнокнижника»[1] і, зрештою, соціального «народного героя» – витязя простолюду)[2]. Тому «історичні реалії» тут хіба тільки заважали[3]. До того ж, із «про-

---

[1] Наливайко не єдиний тогочасний козак-чорнокнижник. Ось француз де Ту, при описі захоплення Лжедмітрієм Путивля 1604 р., відніс цей успіх на рахунок підлеглого самозванця – козака-чорнокнижника Корели.

[2] У мемуарах Я. Пшонки є згадка, що ватажок повстанців вимагав, аби його називали «*царем Наливайко*», а після перемоги поляки доправили його до Варшави з помпою – «тріумфальним загоном», див.: *Pszonka Jakub*. Pamiętnik. – S. 38-39.

[3] Цікаво, що початок Козацької революції викликав хіть до задавнення конфлікту держави з козаччиною. Ось і квазигазетка з приводу появи 29.XII.1649 р. комети на небі пригадала, що подібна була і коли «козак Підкова підніс був шаблю *проти українних панів*» (насправді, тоді про боротьбу за молдовський трон йшлося). Отже, далі згаданого Наливайка ще й відсунули з місця першобунтівника.

баченням» 1600 р. Війську Запорізькому попередніх «провин», популярним став «новий відлік» козацької історії від цієї дати[4].

Куруківська кампанія 1625 р. викликала певний резонанс у суспільстві, але присвячений їй діаріуш (авторства Я. Собеського?) таки залишився в рукописі. Найпримітнішим друкованим наративом про цю козацьку війну стало видання нової «юридичної рамки» козаччини – тексту Куруківської угоди («Ординація війська Й. К. М. Запорізького … дня 6 листопада 1625 р.», Б.м.д., 1626). Його супроводжено твором «малої літературної форми» – віршем «Передмова до козаків запорізьких»[5]. Причому автор останнього явно уникав риторики «громадянської війни» та наголошував на нехоті Речі Посполитої до конфлікту з козаками (мовляв, уряд пішов на неї лише під тиском турків, які погрожували війною). Героїчними чинами запорожців, зокрема під час Хотинської війни 1621 р., поет-хронікер відверто захоплюється, а на післякуруківське співжиття з козацтвом дивиться цілком оптимістично.

---

[4] Цікаво, що того ж 1600 р. козаки потрапили до правничих компендіумів Речі Посполитої. Ян Янушовський у своєму зібранні законів країни «*Statuta, Prawa y Constitucie Koronne* Łacinskie y Polskie z Statutow Łaskiego y Herborta y z Constituciy Koronnych zebrane» (Краків, 1600) подав (у кн. 6 – про військову справу) окрему підбірку актів (сеймових конституцій) за 1589-1596 рр. *про низовців* (до того лише С. Сарницький вмістив дві конституції 1589 і 1593 рр. про низовців – суто карального змісту – у своєму «Statuta y Metrika Przywileiow Koronnych», кодексі, виданому тим таки Янушовським у Кракові 1594 р.). Ідея надати можливість козакам судитися зі шляхтичами обговорювалася у громадській думці Речі Посполитої (як запорука соціального миру) і згодом, див. «голос» черкаського старости Адама Казановського: *Votum A. Kazanowskiego,* Warszawa, 20 lipca 1648 r. // Jakuba Michałowskiego, wojskiego lubelskiego, a późniéj kasztelana bieckiego, Księga pamiętnicza. – Kraków, 1864. – S. 116.

[5] Цей вірш також передруковано під дещо зміненою назвою – «*Pieśń o Kozakach Zaporoskich*» – при виданні: *Goniec do Polski* od utrapioney Podolskiey ziemie. O wtargnięciu Tatarów, R. 1620. – B.m.dr. (досі згаданий «1620-й» вважався і роком видання цілої книжечки, але, як бачимо, вона не могла бути віддрукована раніше за 1625 р.).

Переяславська кампанія 1630 р., поза регіонально-українськими пам'ятками[6], взагалі лишилася практично не опрацьованою «історіографічно»[7]. У чомусь це віддзеркалення її проміжної результативності – юридично та війна так само вилилася лише у скромний «додаток» до куруківської ординації[8].

І тільки повстання 1637-1638 рр. остаточно усталює сюжет «козацької війни» в річпосполитській історичній літературі[9]. Щоправда, для модерної традиції XIX-XX ст., історіографічні інтерпретації цієї теми в Речі Посполитій зазвичай вичерпувалися самим лише діаріушем Ш. Окольського[10]. Інші твори на

---

[6] Реляція («новини» 1631 р.) гетьмана реєстрових козаків *Тимоша Орендаренка* про козацьку війну 1630 р. – взагалі найдокладніше джерело про цю подію. Вона збереглася у переказі рукописного Львівського літопису (оповідав про події 1498-1649 рр.), пера колишнього студента Замойської академії Михайла Гунашевського.

[7] Історичні джерела, в т. ч. і наративні, щодо цієї кампанії щойно опрацював чернівчанин Т. Ковалець: *Проект «Україна». Повстання Війська Запорозького 1630 року*. Документи і матеріали / уклав Тарас Ковалець. – Харків, 2017. – 352 с.

[8] Хоча із нею пов'язана цікава характеристика з літопису Яна Бінвільського – «*третяя таборщина*» (напевно, після Солониці 1596 р. і Курукова 1625 р.), яка прямо свідчить про прагнення «структурувати» сюжет козацьких воєн. До речі, *табір* як осереддя держави-«спільної справи» (речі посполитої) оспівав С. Сарницький 1577 р. (себто ще до часів козацьких війн). Цей апологет полюблінської Речі Посполитої вивів його як іпостась ідеального міста-поліса, де «король бурмістром, рада [=Сенат] райцями, а вся шляхта з усією Короною міщанами». У козацтва ця табірна тріада мала виглядати як гетьман-старшина-козаки. Підозрюю власне, що табір як символ державності зіходить ще до чеських таборитів XV ст.

[9] За кордоном термін приживеться вже з початком 1648 р. Козацької революції – див. зокрема: *Chevalier Pierre.* Histoire de la Guerre des Cosaques contre la Pologne. – Paris, 1663 (особисті враження автора, француза-дипломата П. Шевальє набуті у Польщі якраз наприкінці 1640-х рр.). До речі, початок Козацької революції західні історики бувало відносили до 1637 р., див.: *Rycaut Paul.* The history of the Turkish empire from the year 1623 to the year 1677. – London, 1680. – P. 66.

[10] *Okolski Sz.* Diariusz transactiey woienney miedzy woyskiem Koronnym y zaporoskim w roku 1637 miesiąca grudnia przez … pana Mikołaia

цю тему, як ось анонімна «Нова пісня про війну козацьку, котра відбулася під Кумейками над Дніпром» (б.м.д., після 15.XII.1637) та панегіричний твір К. Порадовського «Розмова України із жовніром» (Львів, 1644), украй рідко привертали увагу як читачів, так і дослідників.

Та, зрештою, на титул 2-го, по Окольському, історика козацьких війн 1637-1638 рр. може претендувати ***Самуель Шимановський*** з Клечан[11] (поч. XVII ст. – після 1654) – жовнір-поет, автор розлогої віршованої хроніки військових акцій часів королювання Владислава IV. Його книжка побачила друк у Варшаві 1642 р. під назвою «Марс савроматський, себто від щасливої коронації найяснішого Владислава IV … короткий опис різних експедицій»[12]. І оскільки вона «архаїчніша» за ідейними настановами автора – з неї я і волію почати виклад про наратив «козацьких воєн».

У цьому творі Шимановський оповідає про військові виправи сучасного йому королювання: Смоленську війну 1632-

---

z Potok Potockiego … szczęścliwie zaczętey y dokończoney… – Zamość, 1638; *Його ж.* Kontinuacya diaryusza woiennego czułoscią … hetmanow koronnych, ochotą … rycerstwa polskiego nad … Kozakami w roku 1638 odprawiona. – Kraków, [після 31.I.]1639.

[11] За версією Ю. Мицика, *Клечани* – це давнє волинське село, нині у складі с. Лище Луцького р-ну Волинської обл.

[12] Сучасне видання цілого тексту «Марса савроматського» здійснив польський дослідник Пйотр Борек, див.: *Szymanowski Samuel Hutor.* Mars Sauromatski i inne poematy / do druku podał Piotr Borek. – Kraków, 2009. – 230 s. Я 2008 р. видавав лише «козацький» фрагмент 1637-1639 рр. зі своїм українським коментованим перекладом, див.: *Вирський Д.* Річпосполитська історіографія України… – Ч. 2. – С. 414-465.

До речі, обидва інших знаних твори Шимановського також міцно пов'язані із козацькою темою. Мова про «*Кавалер польський*» (1651) – згадує Зборівську війну 1649 р. та найбільше уваги приділяє Берестецькій битві 1651 р.; а також про «*Доля жалісна…*» (Люблін, після 15.I.1654) – оповідає про життєвий шлях офіцера-жовніра (Генріка Кашовського), який брав участь у козацьких війнах, починаючи від Переяславської кампанії 1630 р.

1634 рр. з Росією; прикордонний конфлікт під Кам'янцем-Подільським з Абазою-пашею 1633 р. та наступну підготовку до повномасштабної війни з Туреччиною 1634 р. (2-а кам'янецька експедиція); пруську кампанію зі Швецією 1635 р., що фактично так і не розпочалася; і зрештою, козацькі війни 1637-1638 рр. та будівництво Кодака 1639 р. Цей останній фрагмент і є окрасою тогочасного річпосполитського козакознавства.

Історію козацького конфлікту з урядом Шимановський відраховує від Куруківської кампанії 1625 р. (це зайвий раз вказує, що шукати давнього родоводу козацько-шляхетського протистояння історики Речі Посполитої не поспішали). Як окрему козацьку війну він подає і зіткнення під Переяславом 1630 р.[13]. Знає Шимановський і про руйнування І. Сулимою Кодака 1635 р., але до статусу «війни» цей епізод не підносить. Кампанії 1637 та 1638 рр. подає як дві окремі (3-ю та 4-у) козацькі війни. Отже, Куруків-Переяслав-Кумейки-Старець – так, за Шимановським, виглядає історія антиурядових виступів українських козаків.

У оповідях про «*експедицію Козацьку Кумейківську*» і *«Експедицію козацьку другу*» поет-історик докладно описав кампанії 1637 і 1638 рр.[14]. І зовсім нерідко «відомості від Шимановського» взагалі унікальні і дозволяють по-новому подивитись на ті важливі для загальної історії України події та оцінити бойові можливості української козаччини.

Цікаво також, що «козацька війна» ще не повністю витісняє для поета-вояка інші гучні справи козаків. І наприкінці твору Шимановський розлого пише про морські рейди запорожців проти турецьких міст і флоту. Згадує він і про заходи (свіжі?)

---

[13] До речі, Шимановський у одній із своїх наступних праць оповідав про безпосереднього учасника цієї кампанії і згадав про її кровопролитність: тоді ж бо «*кров пурпурова лилася каналами, гріючи береги суворі нурту Дніпрового*», див.: *Szymanowski S.* Fatum żałosne … Henryka z Wysokiego na Mielnicy Kaszowskiego. – Lublin, [після 15.I.1654].

[14] Я вже докладно аналізував ті фактографічні фрагменти, див.: *Вирський Д.* Річпосполитська історіографія України… – Ч. 1. – С. 412-425.

турків проти козацького піратства – будівництво в гирлі Дніпра «вежі», яку «нині всі Стрільчою звуть»[15]. У ній «завжди готову» встановлено артилерію-«армату». Зауважує оповідач і неефективність цієї перешкоди – козаки вночі перетягають човни суходолом в обхід цієї Стрільчої Вежі[16].

Згадує Шимановський і про відплатні акції турків, викликані козацькими діями. Так, османці щораз на сейм скарги надсилають і відправляють татар пустошити Поділля, Україну та Покуття.

Річ Посполита, за Шимановським, вже хотіла дати собі раду із запорізькою вольницею та її піратськими випадами проти турків завдяки будівництву «першого» Кодаку. Цю фортецю – тезку першого таки Порогу – збудували 1635 р. та обсадили залогою з німців-найманців на чолі з полковником-французом Жаном Маріоном. Але її швидко «зніс» Іван Сулима – гарнізон винищив («і нога не ушла»), вали «зарівняв із землею». За це його «прудко» піймали та, разом із Павлюком, видали королю. Сулиму стратили, а за Павлюка просив канцлер коронний Томаш Замойський, і цьому старшині монарх тоді «пробачив провину».

Цей «першокодацький» вступ готує читача до наступного розділу під лаконічною назвою «*Кодак*». Це остання військова «експедиція» часів Владислава IV описана Шимановським у «Марсі савроматському».

---

[15] Урочище *Стрільче* біля Очакова більш відоме за згадками вже другої половини XVII ст. Про цю вежу-артилерійську платформу згадував (без назви) Боплан. Причому – за позначкою на його мапі – це явно пізніший *Кінбурн*. У хроніці Наїми є згадка про будівництво турками укріплення на Дніпрі біля Очакова влітку 1628 р. – може бути це саме тут (є ще повідомлення з оповіді про захоплення турецької галери гребцями-невільниками під проводом Марка Якимовського – там мова, що чотири галери виконували якісь роботи з укріплення гирла Дніпра влітку 1627 р.).

[16] Порівняй з докладнішим описом такого волоку Бопланом. Турецький хроніст Наїма оповідав про подібний волок козаків в обхід засідки флотилії турків у гирлі Дніпра у вересні 1614 р. (османцям тоді вдалося погромити запорожців і відбити здобич взяту в Синопі).

Новий Кодак збудований 1639 р. Він був «безпечніший» за перший. Розташувався цей найпівденніший річпосполитський форпост на «горі високій» над Дніпром, що тут спадає під самий замок, «люто з великим шумом об Поріг розбиваючись». Фортеця була «нездобутими валами оточена» та «густо потужними гарматами уставлена». Тут мешкав «губернатор» з вишколеними вояками-«чужоземцями». Шимановський сподівається, що – в майбутньому – вони дадуться взнаки не лише свавільним козакам, а й турецькому султанові[17].

Далі йде опис Порогів. Принагідно згадаємо інформацію Боплана про те, що коронний гетьман С. Конєцпольський, заклавши Кодацький замок, вислав його з кількома загонами описувати всі дніпрові Пороги[18]. Дуже вірогідно, що Шимановський черпав з аналогічного/паралельного джерела – свідчень безпосередніх учасників цієї виправи (Ю. Нароновича-Наронського?).

До речі, хроніст також вираховує 13 Порогів, але його список дещо відрізняється від наведеного на мапі Боплана (а також у щоденнику Е. Лясоти 1594 р.). Про те, що усталеності у цьому питанні ще не було, свідчить і опис Б.-К. Маскевича (Машкевича) з 1647 р. (епізод з екскурсією на Запоріжжя кн. Я. Вишневецького), де він перераховує лише 12 порогів (причому також у дещо незвичному порядку). Вище вже йшло-

[17] Принаймні кримці швидко оцінили загрозу. Хроніка Наїми під 1648 р. повідомляє, що хан виправдовував перед султаном свій союз з козаками тим, що хоча він «безліч разів» докладав – треба обсадити людьми «дві порожні степові фортеці» (тим осадникам навіть платити не треба – бо з рибальства вони мали б прибутки), але його не послухали. Ворог захопив ті дві фортеці (назв немає – але з контексту це мали б бути Кодак і Січ), заполонив «їх войовничими козаками», а потім ще й звів «лінію з понад двадцяти фортець» (ймовірно, це про розбудову Уманщини і Новий Конєцполь на Саврані) – так, що вже 1648 р. можна було чекати і захоплення Ак-Керманського (Білгородського) вілаєту, а далі і перехоплення контролю над Молдовою.

[18] *Г. Л. де Боплан*. Опис України. Пер. з фр. Я. І. Кравця, З. П. Борисюк. – Київ, 1990. – С. 40.

ся про те, що й А.-М. Фредро, також близький за часом спостерігач, згадував цифру 12 порогів.

Пороги Шимановським зображені «так огромними, як найбільші гори». Перший – *Кодак*[19]. Він «з давніх часів слине». Другий – *Сурський*, «через який течія Дніпрова плине». Третій – *Лоханний* (Лоханський)[20]. Четвертий – *Таволжаний* (Таволжанський), з назвою від чагарників таволги, що тут зростає[21]. П'ятий – *Княгинин*. Шостий – *Ненаситець*, названий так козаками в пам'ять про численних потонулих побратимів. Сьомий – *Звонець*[22]. Восьмий – *Вовнигів*, про який також зауважено, що так його козаки («осавули») кличуть[23]. Дев'ятий – *Воронові Забори*[24]. Десятий – *Будило*[25]. Одинадцятий – *Линець* (його так також назвали «старинні отамани»)[26]. Дванадцятий – *Личний*

---

[19] Цікаво, що Джованні да Лукка у своєму описі кримських татар середини 1630-х рр. згадав слово кадак-«cadak» у значенні кравчого-виночерпія, який на банкеті слідкує, аби чарки були повні. Отже, Кодак першим «напував» Запоріжжя?

[20] Польське *loch*, напевно, уживане і в староукраїнській мові («льох», річка і місто Лохвиця), має також значення «яма», «печера» (Б. Хмельницький 1649 р. згадував, що від переслідувань магнатських йому напередодні повстання прийшлося тікати «*w lochy dnieprowe*», див.: *Воссоединение Украины с Россией*. Документы и материалы в 3 тт. – Т. 2. – С. 106).

[21] Тут Шимановський помиляється – *Таволжанський поріг* після Будила, перед Лішнім.

[22] Тут Шимановський помиляється – *Звонецький поріг* після Стрільчого перед Княгиніним.

[23] *Вовнизький поріг* (інакше *Внук*) – біля с. Вóвніги Солонянського р-ну Дніпропетровської обл.

[24] Тут Шимановський помиляється – *Воронова (Ворона) забора* вище Вовнигова.

[25] *Будило, Будильський поріг* – у 3-х верстах нижче Вовнизького.

[26] Топонім з такою назвою з інших джерел не знаний (Чарнецький Ян-Непомуцен у своїй полономовній історії козаків з 1854 р. згадує Линець 12-м з 13-ти Порогів із хибним посиланням на Боплана). Взагалі-то між Будильським і Лишнім порогами відтинок більшменш спокійної течії з численними острівцями (якщо *Линець* як і риба лин від линяти – то острівці – це плямки на чистому плесі; якщо

(Лишній), а останній, тринадцятий, – *Вільний*. У підсумку переліку Шимановський знов зауважує, що імена Порогам надані «козаком свавільним» (натяк на природне право володіння?).

Далі йде опис *Запоріжжя* – «козацького мешкання, найми-лішого осавулів усіх кочування». Тут запорожці займалися рибальством і мисливством, заходячи далеко та лише врядигоди повертаючись до своїх куренів-наметів. Тут таки мали понад рікою вдосталь деревини («лип високих»), з якої будували собі човни для морських експедицій – таких шкідливих для турків[27].

За Запоріжжям, зауважує Шимановський, Дніпро «ллється широко» та є – через рівнинну місцевість – не дуже глибоким. Неподалік Тавань-перевіз, де татари переправляються, коли нападати на правобережні коронні володіння «готуються». Подолавши тут Дніпро, вони йдуть в набіг «своїми Шляхами». З них перший – *Чорний*, веде на «Україну». Другий – *Кучманський* – на Волинь («звідки користь готову мали»). Третій – *Золотий* (=Волоський) – за Дністром. Останній вів на Покуття (татари також «звідти великі здобичі мали»).

За Таванню вже вищезгадувана Стрільча Вежа – «понад самим Лиманом». Цим лиманом (Дніпро-Бузьким) і закінчується Дніпро.

На виході з лиману в Чорне море лежить острів Гадячий (Березань). Про нього Шимановському відомо, що тут, коли козаки «на море випадали», вони «свою раду найпершу мали» (отже, тут – за обставинами – корегувався план морського походу[28]).

від лин-линва – мотузка, то тут десь міг бувати і бурлацький спуск на мотузках).

[27] Про те, що «лип» на Запоріжжі було вдосталь – питання спірне. Ось Мясковський 1640 р. заявляв, що будівництво Кодака-2 1639 р. перекрило запорожцям сплав Дніпром «древа липового на човни», див.: *Wielka legacja Wojciecha Miaskowskiego* do Turcji w 1640 r. – S. 85.

[28] Це була перша зручна зупинка після проходу повз Очаків, де турки ще могли спробувати перехопити запорізькі ескадри.

Далі лежить Тендра (Тендрівська коса), яку автор «Марса савроматського» також зве «островом» (розрізнення між островом і півостровом у тогочасній мовній практиці не вважалося принциповим). Вона, за розрахунками оповідача, розташована на відстані «від берега моря» більше ніж у «день» плавання «баркою». Тут також «часто спочивали» запорожці, коли йшли «на море» або коли вертали.

Морськими шляхами козаків обумовлений і подальший географічний екскурс Шимановського. На сході він згадує Дон, який сполучається з Азовським морем («Меотійське озеро»), у котре треба заходити із Чорного моря через Боспор Кімерійський, обігнувши Крим-«Таврику»[29]. Близько цього шляху і Перекоп – «кримський замок». З-під нього «аж до моря великий канал біжить».

На захід, за Лиманом, «проминувши» Стрільчу Вежу, замки турецькі «понад морем лежать». З них «найзначнішими» Шимановський уважає Очаків, Тегиню (Бендери), Білгород-Дністровський, Трапезунд і Кілію. Мовлячи про саме Чорне море, він поетично акцентував на пануванні тут турецького флоту (це море «галера кривим носом поре»).

Часи, коли монополію Туреччини на Причорномор'я активно підважували козаки «старинні», Шимановський оголошує вже минулими. Нині шлях за Пороги на міцному запорі[30]. Лише реєстровці з'являються тут на легітимній основі. Вони

---

[29] Азовський простір став популярним у запорожців після Бушського миру між Османською імперією і Річчю Посполитою у вересні 1617 р. Там 1-м пунктом йшла заборона козакам виходити з Дніпра в море. Запорожці обходили це положення походами з Дону і «з менших річок» (ось 1626 р. О. Шафран оповідав про відомий тоді маршрут – з Дніпра на Самару, а далі на її притоку Вовчі Води/Вовча – звідси човни-липи возами доправляли до Кальміусу, яким виходили в Азовське море).

[30] Цікаво, що метафора «запору» була поширена. Ось російські посли до польського короля 1646 р. (які обговорювали спільні військові дії проти турків і татар), пропонували йому «*отпереть Днепр*» (у сенсі дозволити запорожцям морські виправи), див.: *Новосельский А. А.* Борьба Московского государства с татарами… – С. 364.

ходять на Запоріжжя за встановленою чергою, і головний предмет їх зацікавленості вже не турки, а самі лише кримські татари. Сутички з останніми є у тих місцях звичайним заняттям сторож реєстрових козаків.

Далі, зрештою, Шимановський переходить до прикінцевого панегірика Владиславу IV. Він стосується вже не суто «кодацького» розділу, а цілої праці. Нашому сюжету тут належить лише твердження, що за того славного короля «і внутрішня сваволя козацька заспокоїлася, в гарні карби узята».

Отож, «Марс савроматський» С. Шимановського виразно засигналізував розширення меж теми українського козацтва в річпосполитській історіографії, а також народження-усталення нового історіографічного сюжету – *козацької війни*. Під пером хроніста-жовніра запорожці стають гідним супротивником для уряду, їх упокорення зараховується до найвидатніших королівських діянь. Антиурядові заворушення козаків вже виглядають як тривалий рух, вони типологізовані та укладені в певний реєстр (1-4 козацькі війни). Наголошено на встановленні нового статус-кво після 1638 р. Останнє символізоване в побудові 1639 р. другого Кодаку, з його, на відміну від глевкого першокодацького млинця 1635 р., неприступними / «нездобутими» валами[31]. Утім, Шимановський продовжує оптимістично оцінювати перспективи козацько-урядової співпраці. Нове реформоване реєстрове козацтво він уважає цілком органічним і корисним складником річпосполитського суспільства.

Зрештою, не можу проминути і класика сюжету «козацької війни». ***Шимон Окольський*** (1580 – 1653) був уродженцем Кам'янця-Подільського, навчався у Львові та Болоньї, належав до ордену домініканців. Знаний українській історіографії він найбільше за вже згадуваними творами, присвяченими козацькій війні 1637-1638 рр. – «Діаріуш військових дій між військом

[31] 1641-1642 рр. (за Евлією Челебі) з іншого боку Запоріжжя підперла закладка нової татарсько-турецької фортеці Кизикермен (навпроти давнього Іслам-Кермена; намір її закладки турки озвучували, за Наїмою, ще 1626 р.) – тому, запорожці, справді, почулися як «у мішку» (з нього «висипався Хміль» вже аж 1648 р.).

коронним і запорізьким у 1637 р.» / «Diariusz transakcyjej wojennej między wojskiem koronnym a zaporowskim w r. 1637» (Замостя, 1638) та його продовженням «Kontynuację… w r. 1638» (Краків, 1639)[32]. Їх автор, який взагалі мав значний «український» досвід (бл. 1618 р. навіть потрапив у полон до татар та утримувався в Криму), під час описуваних подій був надвірним теологом і табірним проповідником у польного гетьмана Миколая Потоцького.

У 1648-1652 рр. Окольський керував «руською провінцією» ордену домініканців (виділилась з польської протягом 1596-1612 рр., причому на підставі «історичних» аргументів). Її історію він описав у праці «Russia florida rosis et liliis…» / «Русь квітнуча розами та лілією» – Львів, 1646 (можливо, мало попереднє видання – Рим, 1641; 2-е видання – Лейпциг, 1759).

Цей твір на самому початку містить вельми пристойний, за стандартами тогочасної історіографії, нарис історії Русі (розділи про походження назви Русь, про поділи Русі, про князів Русі, про релігію Русі тощо). До того ж, серед «звітів» про українські осередки ордену домініканців звертає на себе увагу розлога інформація про «відділення» в Кодаку.

Окольський також був автором латиномовного каталогу-низки біографій католицьких єпископів Києва та Чернігова

---

[32] Обидва передруковані К.-Ю. Туровським (Краків, 1859), утім, в Україні звикли користуватись російськомовним перекладом 1896 р., див.: *Мемуары относящиеся к истории Южной Руси*. – Выпуск 2. – Київ, 1896; *Мемуари до історії південної Русі*: Випуск 2 (перша половина XVII ст.). Ф. Євлашевський, Я. Собеський, походи 1625 і 1628 рр., С. Окольський, Г. Боплан, звільнення невільників, Б. Машкевич. – Дн-ськ, 2006.

Явним непорозумінням є поява у А. Боровяка (*Borowiak A.* Powstanie kozackie 1638. – Zabrze, 2010) окремої анонімної рукописної праці «*Rozprawa z Kozakami rebellizantami na Ukrainie Anno 1638 poczawszy od Maja*». Вона була видана у часописі: *Przyjaciel Ludu* czyli: Tygodnik potrzebnych i pożytecznych wiadomości. – Leszno, 1844. – T. I. – S. 58-63, 68-70, 73-74. Але це, поза сумнівом, видрук з т. зв. «Тек Нарушевича» (див.: *Bibl. Czart.* – Rkps 135. – S. 245-272) і нова назва для екстракту з Окольського зроблена лише «для зручності» і належить самому історику-джерелознавцу кінця XVIII ст.

(Львів, 1646[33]). Праця ця містить чимало інформації з історії католицьких інституцій на Київщині та демонструє широкі історіографічні обрії автора. Зокрема, на її сторінках Окольський, крім власних праць, посилається на твори Я. Длугоша, М. Стрийковського, Бєльських, М. Кромера, С. Бзовського, Я. Скробішевського, А. Варгоцького, Я. Гербурта, Я. Янушовського, Я. Цинерського, П. Пясецького.

Утім, твором життя для історика став віршований гербовник «Orbis Polonus» / «Світ поляків» (Краків, Т. 1 – 1641; Т. 2 – 1643; Т. 3 – 1645. Т. 4 – лишився незавершеним). Він і нині вважається за цінне свідоцтво культури сарматизму.

Та повернемося до «Діаріуша»[34]. Його відкриває цитата з «Хронографії у 4-х книгах» («Chronographiae libri IV»), яку 1580 р. у Парижі видав французький чернець-бенедиктинець Гілберт Генебрард. Це річний запис за 1525 р., присвячений Селянській війні у Німеччині.

Саме таку загальнознану в Європі рамку Окольський обрав для представлення Козацької війни 1637 р. Здається, автор навіть не хоче називати цю подію війною – він уживає для неї підкреслено політкоректний термін «трансакції воєнної»[35].

Отже, не обманюємося, що то об'єктивний діаріуш-щоденник самовидця. Ідеологічна рамка тут задана від початку (більш того, і військову логіку подій капелан Окольський переповідає часто-густо гірше за жовніра Шимановського).

Коронне військо з гетьманом польним Миколаєм Потоцьким на чолі восени 1637 р. зосередилося у таборі в Лучинці

---

[33] Латинський оригінал і польський переклад В. Серватовського, див.: *Okolski Sz.* Biskupów Kijowskich i Czerniechowskich świętego katolickiego Rzymskiego kościoła porządek i liczba. – Kraków, 1853.

[34] *Okolski Szymon.* Diariusz transactiey woienney miedzy woyskiem Koronnym y zaporoskim w roku 1637 miesiąca grudnia przez … pana Mikołaia z Potok Potockiego … szczęścliwie zaczętey y dokończoney… – Zamość, 1638. – 50 k. Твір відкриває посвята подільському воєводі Станіславу Ревері Потоцькому.

[35] Є ще окреслення «*домашні селянські заворушення*» («domowy te chłopskie rozruchy», розділ V). Хоча і термін «*війна козацька*» також зустрічається у тексті (див. зокрема розділ IX).

(нині село Мурованокуриловецького р-ну Вінницької обл.), недалеко Дністровського кордону-рубежу. Бо турецькі війська з румунськими васалами викликали стурбованість Речі Посполитої. Таким чином, коронне військо зображене як вірна опора і оборона країни.

Звістка про козацьке повстання стає новим клопотом для жовнірів, які вже було сподівалися на комфортні зимові лежі. Цікаво, що коріння козацько-урядового конфлікту Окольський не схильний задавнювати. Для нього почалося все з Куруков-1625 (про «Круківщину» і Переяслав-1630 згадують і описані діаріушем коронні жовніри, коли дізнаються про новий похід на козаків)[36].

Новий вождь повстанців – Павлюк – також ветеран протистояння з державою. Він наполовину чужоземець (прізвище «Бут», себто мати татарка)[37], з Сулимою брав Кодак 1635 р. і далі служив кримському хану проти ногайців Кантемира (отже, заслуг перед вітчизною-Річчю Посполитою ніяких не згадується).

Програма повстанців також до глибших часів не відкликається. Образи-шкоди відлічуються свіжі – з доби придушення виступу Сулими 1635 р. На допомогу хочуть кликати чужинців – донців, татар та московитів (перших двох, напевно, зваблюючи здобиччю та взаємними послугами у майбутньому, а царю російському готові і підданство запропонувати[38]). Своїм при-

[36] Цікаво, що 1637 р. на Україні виринув один колоритний «куруківський» персонаж – лжесултанчик Ахія. Він написав листа до донських і запорізьких козаків, які щойно захопили турецьку фортецю Азов – кликав їх прибути до себе в Чернігів, див.: *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. – Кн. V, т. 9-10. – Москва, 1990. – С. 428, 659 (посилання на: *РГАДА*, ф. 89, д. 1, л. 362).

[37] Може бути, окреслення повстанців-ребелізантів 1637-1638 р. як «*Орди Козацькі*», яке зустрічаємо у підручнику для панегіристів, виданому у Вільнюсі 1644 р., навіяне саме походженням Павлюка, див.: *Woysznarowicz K. J.* Orator polytyczny. – Wilno, 1644. – S. 10.

[38] Цар Михайло Романов був вибраний за підтримки російських козаків і все його царювання (1613-1645) знане доволі гнучкою політикою щодо козацтва. Це цілком могло імпонувати бодай частині

хильникам також обіцяють волю з прибутковими морськими виправами на Туреччину, а також грабіж католицьких церковних фундацій[39] та дворів опозиції зі шляхти і козаків-реєстровців на взятій під свій контроль території (яка «на волості» також розумілася вельми обмежено – не виходила за кордони 6 реєстрових полків).

З магнатів у повстанців претензії були лише до князя Яреми Вишневецького (ймовірно, тільки його вважали «осілим» на козацькій території, інші тут сприймалися як люди заїжджі і тимчасові, від яких чекали хіба нейтралітету). Шляхетським підданим, принаймні тим, хто раніше бував у виправах козаків, давали перспективу покозачення (=волі обрати військову службу у Війську Запорізькому)[40].

А хтось за допомогою «нового режиму» при нагоді зводив і давні порахунки (та й запаморочення від влади повстанцям було не чуже). Для Окольського це, ясно, тиранство і беззаконня. Та сам він згадав цікаву повстанську процедуру зміни влади – відбирання «комишин» (статусних тростин – символів адміні-

---

запорожців (у деяких і досвід московської служби був або походження з Чернігово-Сіверщини, котра до 1618 р. підлягала царям). А на сеймі 1626 р. козаки просили не забороняти їм і далі брати від Москви дарунки-упоминки за полонених, звільнених з рук бусурман – бо це давній звичай.

[39] Тут не варто перебільшувати – на 1637 р. на теренах 6 реєстрових полків католицьких костьолів стояло небагато. Взагалі, це було повстання не підтримане православною церквою (на відміну від 1625 і 1630 рр.). Хоча ось за І. Копинського, головного опонента митрополита П. Могили, я не поручуся (бо поява лжесултанчика Ахії 1637 р. саме у Чернігові, де десь поруч і Копинський мав бути, промовиста). Але релігійні гасла у повстанців 1637 р. таки досить вторинні (уперше замість попів повстанців надихають відьми).

[40] На початку козацької війни 1630 р. російські путивльські воєводи малювали соціальну базу повстанців ось так: «*козаков из Запорог* пришло тысеч з десять, а к ним де в Переяславль *из городов переписные козаки*, что было переписано и зделано на шесть тысеч, да и *выписные де козаки* идут к ним же в збор», див.: *Кулиш П. А.* Материалы для истории воссоединения Руси. – Т. 1. – С. 295-296. Отже, мобілізаційна модель повстанців 1637 р. – не нова.

стративного авторитету). Замість них – із карнавальною безпосередністю – козаки видавали старим панам дрючки і костурими-милиці (натякаючи, що попередня влада – скалічена і нездорова?).

Утім, і замиритися з Короною повстанці були готові – якщо їх визнають законними формуваннями. Плюс дадуть, де повоювати[41].

Як бачимо, вимоги були виразно солдатські, а не селянські[42]. І мова Окольського про «хлопів» – то все ж таки спроба принизити супротивника. Бо самі шляхтичі у своїх конфліктах теж не гребували шкодити опоненту руками слуг і залежних селян. Але, ясно, для оповідача – «що дозволено Юпітеру, то бикові зась».

Цікавим є свідчення, що «козацька територія» починалася[43], якщо рухатися з заходу, через Правобережжя, з Білої Церкви. Окольський пише (див. розділ III), що тут «prima sedes [=перший осідок] козаків і полковників найближчий». Тут місцеві козаки-реєстровці влаштували урочисту зустріч коронному польному гетьману М. Потоцькому. Їх було 200 кінних. Вони виїхали «за милю» (себто десь за 5 км) перед містом. Козаки зсіли з коней і стали ланцюжком («лавою») на відстані пострілу з лука від гетьманської карети. Старшина (бл. 8 осіб)

---

[41] До речі, ось знаний нам за прихильним до козаків «голосом» 1633 р. Миколай Лігенза озвався і на початку 1637 р. Він пропонував використати козаків для взяття під польський контроль Молдови (до самого Дунаю), див.: *Votum na Seym Walny Warszawski,* pro 20. die Ianuarii, w Roku 1637. przypadaiący. Jaśnie Wielmożnego Iego Mći. P. Mikołaia Spytka Ligęzy … Kasztellana Sendomirskiego… – Kraków, 1637? (Арк. Взв.). Далі (Арк. ВЗзв.) цей сенатор пропонував також дозволити козакам вільний вихід на службу за кордон (зокрема, до Семигородського князівства).

[42] Не дивно, що сам Окольський згадував як деякі коронні жовніри висловлювалися – дарма нас ведуть за Дніпро, ніякого «неприятеля» там нема.

[43] Окольський ужив доволі оригінальне окреслення терену повстання 1637 р. – повстанці куплятся «*по всьому панству Й. К. М. українному і задніпрському*», що виглядає вже стилізовано під титулатуру «коронного краю».

на чолі зі старим і новим полковниками білоцерківськими підійшли до карети і віддала «чолобитний поклон» (схилилися до землі).

Новим мотивом опису організації козаків-повстанців є згадка Окольським, що К. Скидан має статус «ніби польного гетьмана козацького». Отже, і цей коронний військовий інститут козаки 1637 р. вже освоїли.

Цікаво і що, судячи за універсалом Скидана до задніпровців від 24 жовтня 1637 р., організаційною опорою повстанців є не реєстрові структури (сотні-полки), а «городові отамани». Вони очолюють місцевих козаків і чернь, а також головують у делегаціях на загальну козацьку раду.

Знаком покращання на 1637 р. «правничої» підготовки уряду в козацькому питанні є відправка великим гетьманом коронним С. Конєцпольським посланців до Павлюка, котрі отримали копію куруківської угоди 1625 р. Її текст-пункти вони мали нагадати-розтлумачити повстанцям (див. розділ IV).

Козаки також демонструють ідейні новинки – Скидан в універсалах пробує акцентувати, що їх рух антипанський, а не антикоролівський (розпускає чутки, що король втік до Литви і збирає сили проти польських панів, а про війну з козаками нічого не знає). Павлюк в універсалі від 15 грудня 1637 р. згадує, що боротьба йде за «*золоті вольності*, на котрі ми кров'ю заслужили» (золотими раніше звали власне шляхетські вольності, отже йшлося про рівність козаків зі шляхтою).

На бій під Кумейками козаки вийшли 6-рядним табором, на чолі якого мали 4 гармати (2 інших поставили в середині, а ще 2 – наприкінці табору). Було повстанців, за Окольським, 23 тисячі[44], добре поділених на полки і сотні – їх достатня організованість і бойовий дух справили враження на супротивника.

[44] Проти 4,5 тис. коронних жовнірів перевага значна. Хоча на боці поляків були ще якась кількість приватних магнатських підрозділів, а у обороні табору задіювали і жовнірську челядь. Ще й можливість наступу на Кумейківському полі лише досить вузьким фронтом нівелювала кількісну перевагу козаків.

Утім, місце бою козакам нав'язали. І, здається, не всі вони готові були лізти у підготовлену пастку – бо, як пише Окольський, військо повстанців спочатку зупинилося на пагорбку. Лише наполягання Павлюка, що ну ж бо, прорвемо коронні шики – вони, мовляв, тільки виглядають загрозливо – змусило рухомий табір Війська Запорізького посунути за передбаченим польським командуванням маршрутом.

Коли полякам вдалося зупинити наступ козацького табору, козаки спробували перешикуватися для оборони – подвоюючи 6-рядне шикування, перетворюючи його на 12-рядне. Але маневр то був непростий, ще й жовніри кинулися атакувати доти неперебудовані 6-рядні ділянки.

Отже, табір Павлюка розірвали. І хоча козаки ще спробували його відновити в меншому форматі – то була вже поразка і спроба уникнути повного розгрому. Вся надія повстанців покладалася на ніч, яка дала б шанс на відступ-втечу.

Зрештою, цей план був успішний, бо і польське командування не бажало тратити зайві сили, аби добити переможених. Усі жовніри визнавали, що то була нелегка перемога, а за рівнем застосування вогнепальної зброї – то взагалі небувале для їх досвіду бойовище.

Новим явищем козацько-урядового протистояння стало те, що повстанський рух не закінчувався з поразкою у генеральній битві. Війна продовжувалася. Коронному війську прийшлося йти до Боровиці, а далі – за Дніпро, де також було кілька центрів повстання – Ірклiїв, Лубни, Ніжин. Уперше відбувся формальний тріумф на місці, у крайовій столиці – Києві. Урочистості тут організувала православна церква – коронного гетьмана зустрічав митрополит П. Могила, школярі виголошували «орації». Усе це підозріло нагадувало вже справу не з козаками, а з Україною та її «народом».

Та й цього було не досить. Треба було опанувати останню цитадель – Запоріжжя. І тут поляки спіткнулися[45]. Це коштувало їм нової виснажливої військової кампанії 1638 р.

[45] Характерно, що невдалий похід на Запоріжжя Окольський у обох своїх діаріушах проминув.

Їй присвячене продовження діаріуша Окольського – «Kontynuację… w r. 1638» (Краків, 1639)[46]. У зверненні «До Читача» автор формулює військову кампанію проти козаків 1638 р. як зіткнення «шляхетського» і «хлопського» – «королівського маєстату» і «хлопського регіменту [=порядку]»[47].

Античну рамку для свого нового твору Окольський шукає у Плутарховому життєписі Олександра Македонського – отже, піднімає значення подій на «світовий» рівень. Як бачимо, давні думки, що козаки не той супротивник, перемогою над котрим варто хизуватися, вже цілком у минулому. «Хлопські війни» оголошуються Окольським головними загрозами існування держав. І вивчення як в них перемагати – то справа корисна

---

[46] *Okolski Szymon.* Kontinuacya diaryusza woiennego czułoscią … hetmanow koronnych, ochotą … rycerstwa polskiego nad … Kozakami w roku 1638 odprawiona. – Kraków, [після 31.I.]1639. – 56 k. Твір відкриває посвята улюбленцю короля і «відкритому приятелю» польного гетьмана М. Потоцького сандомирському каштеляну Адаму Казановському (датована «днем останнім січня» себто 31.I.1639 р. у Кам'янці-Подільському).

[47] У трагічних тонах «останньої битви» змальовувала війну 1638 р. і козацька дума. У ній козаки перебувають у тяжких роздумах, їх ватажки, схиливши голову, не дають грати своїм баским коням, згадують ще свіже побоїще (при Кумейках), де зламані козацькі щаблі валялися між кістками убитих, а чуби козаків так позасихали в крові, «мов з них чортяка джути [=мотузки] собі поробив». Так що небезпека згубити козацтво остаточно цілком реальна:

«А що, як наше козацтво мов у пеклі ляхи спалять,
Та з наших козацьких кісток пир собі на похмілля зварять?
А що, як наші голови козацькі по степу-полю поляжуть,
Та ще й рідною кров'ю вмиються, поперерозколотими
шаблями вкриються?
Пропаде, мов порошина з дула, та козацька слава,
Що по всьому світу дивом стала,
Що по всьому світу степом розляглась-простяглась,
Та по всьому світу луговим гоміном роздалась,
Туреччині та татарщині добрим лихом знати далась,
Та й ляхам-ворогам на спис оддалась».

Цит. за: *Кулиш П.* Польско-казацкая война 1638 года // Отечественные записки. – СПб., 1864 (№№ 9, 10 =т. 156). – С. 332.

для державних мужів. Боротьба із селянським повстанням представляється «християнською справедливою війною» – отже, це ще і мила Господу, Божа справа (селяни-повстанці прирівняні до Іуд).

Текст «Континуації» поділений на шість частин – за хронологією основних подій. Перша частина починається описом зимівлі коронного війська на козацькій території – на «Передніпров'ї»-Правобережжі і «Задніпров'ї»-Лівобережжі. Жовніри тут почувалися справді як у ворожому краю. Самих козаків тлумачили близько до татар-чужинців. Окольський тут уперше робить і релігійний випад – на православ'я як основну місцеву конфесію. Він навіть творить образ цивілізаційної межі, де русин поляку природний («naturaliter») ворог – «як варвар неварвару» (див. розділ 1.1[*]).

Отже, 1638-й рік перевів таки протистояння у національну площину (і це попри намагання значної частини руської спільноти залишитися осторонь конфлікту). А рамка «селянської війни», обрана автором «Континуації», ще й натякала, що «русини=селяни», нація простолюду без еліти-лицарства.

Дуже характерне і відкидання Окольським формату «громадянської війни» («bello civili»), де і повстанці, і нейтрали – вони теж громадяни. Автор «Континуації» твердить, що тут у нього йдеться про інший випадок, про «bello servili» – війну з невільними слугами, а з ними, як і з тваринами, можна і не церемонитися[48].

Тим часом, у Речі Посполитої проблем вистачало і поза Україною – неспокійно на той час було у Прусії. На межі бунту стояв потужний Гданськ. Отже, сили коронного війська, які можна було залишити на Україні, були обмежені. І хоча на їх чолі поставили безперечно вірного польному гетьману М. Потоцькому командувача – його родича-полковника Станіслава Потоцького, але і того виявилося не досить.

---

[*] Тут і далі 1-а цифра – частина, 2-а – розділ у творі Окольського.

[48] Отже, позиція А. Любенецького, який трактував козацькі повстання (Косинського і Наливайка) нарівні зі шляхетським рокошем Зебжидовського і так само шляхетською жовнірською конфедерацією 1612-1613 рр., вже відкинута.

Ситуація була цілком нова для Козацької України. Як пише Окольський, раніше козаки дозволяли розміщувати жовнірів на лежі лише «до Росі-ріки» (див. розділ 1.2). Себто фактично до Білої Церкви на Правобережжі. Терористичний розмах наведення шляхетських порядків вражав мешканців Наддніпрянщини[49]. Як пише Окольський – «свавільний козак» дивився тоді на жовніра покірніше за вовка, котрий у мисливську яму вскочив.

Іншою новинкою стало те, що навіть традиційна монополія козаків – знання місцевості – була зруйнована. Жовніри і їх пахолки-челядь роздивилися та переміряли всі шляхи від Дніпра до Муравського шляху і до Запоріжжя. Присутність коронного війська на Наддніпрянщині руйнувала також звичні сценарії козацького повстання – коли у повстанців вистачало часу на згуртування, поки уряд зреагує і прийшле військо. Усе це, справді, допомогло полякам у кампанії 1638 р.

На початку наступного розділу (1.3) Окольський колоритно змальовує основу козацького військового мистецтва (причому, як запорізького, так і донського козацтва) – оборону в природному середовищі, використовуючи річки, болота і яри[50]. У цьому відмінність козаків від інших народів, які спираються на систему фортець. У цьому слабкість українців – бо ті переваги носять сезонний характер («весна, літо і почасти осінь» – то козацький «хліб, скарб, достатки і всіляка фортуна»). А ось узимку козак не може ховатися за воду та й копати польові укріплення у мерзлій землі – не варіант[51].

Тому з весняним водопіллям на Дніпрі ожив і повстанський рух запорожців. Причому, виглядає він як національна мобілізація – йдеться про «воскресіння» слави, похованої під Кумейками. Обраний новий гетьман – Острянин (на ньому немає плями поразки як на Скидані). Послано по допомогу до Війська

[49] Особливо загроженими були вдови козацькі та інші спадкоємці (бо жовніри випрошували у короля т. зв. кадуки – право спадку по злочинцю-ребелізанту).

[50] Цей фрагмент уже цитувався на стор. 205-206.

[51] Навіть залягання «мостом», аби вести обстріл з положення лежачи, яке Окольський описав у розділі 6.7, узимку не попрактикуєш.

Донського. З Запоріжжя розсилають листи «до монастирів і міст». Попів і ченців виряджають за межі козацької території – на Поділля, Покуття і до Волині – з метою залучити до своєї справи шляхту «релігії грецької». Здається, навіть з уніатами козаки готові були порозумітися – принаймні, Окольський пише, що повстанці вислали посланців до Риму, з обіцянкою привести під владу пап усю Україну. Автор «Континуації» зневажливо кпинить, що запорожці готові були на все, аби знайти союзників і підтримку (навіть до бога смерті Плутона звернулися б). Але все це лише свідчить, що, як то кажуть, за одного битого двох небитих дають і у 1638 р. козаки вже навчилися мислити ширше, аніж у 1637 р.[52].

Розділ 1.4 оповідає про початок протистояння – у якому козаки переграли командувача на Наддніпрянщині – полковника С. Потоцького. Він не зміг розбити їх, поки вони «в малій купі» висувалися із Запоріжжя. На волості повстанським силам сприяли монастирі – Трахтемирівський (підготував козацький шпиталь)[53] та київські (Межигірський і Печерський)[54]. Отже, принаймні часткову підтримку від православної церкви пов-

[52] Нижче у розділі 5.2 Окольський навів ще й лист з Запоріжжя до татарського Криму, де також повстанці шукали союзників.

До речі, у Куліша є цікава відповідь хана запорожцям. Татарський володар був роздратований інцидентом між Очаковим і Білгородом, «на урочищі Кочубей» (себто на місці Одеси), де козаки напали на ханських послів до польського короля (двох убили і двох у неволю забрали). Тому відповів: «Ви, будучі тілом без голови, допомоги від нас не отримаєте. У монархів брама навстіж [тобто можете вибирати кому служити], а свавільних слід карати», див. *Кулиш П.* Польско-казацкая война 1638 года. – С. 329. Вислів «*тіло без голови*» дуже цікавий, бо ймовірно відбиває татарський погляд на Військо Запорізьке як узурпатора ханських прерогатив (можливість карати смертю і розпоряджатися майном своїх підданих).

[53] Маєтності Трахтемирівського монастиря випросив собі у короля герой Пилявців С. Лащ. Не дивно, що ченці тієї обителі стали на бік нового повстання.

[54] З інших джерел відомо, що і лівобережні обителі – в Прилуках (Густинь) і Лубнах (Мгар) – також звинувачувалися у зв'язках із повстанням.

станці 1638 р. отримали. Чимало було і тих, хто забезпечував запорожців усім необхідним – готував гроші, порох та інші припаси, вербував новобранців, робив зручні річкові переправи.

Відтак, повстанці на волості отримали перші успіхи – захопили Кременчук, Омельник, Хорол. А далі укріпилися у Говтві – на позиції, яку вибрали самі[55].

До речі, тут Окольський окреслив козацький рух як досить давній – повстання очолював Наливайко і Підкова, Косинський і Павлюк. Отже, ідея нового відліку козаччини після пробачення Наливайківщини 1600 р. у нього вже забута, образ козака-одвічного повстанця авторові «Континуації» ближчий.

Опис битви під Говтвою (розділи 1.5-1.9) прекрасно ілюструє кращі сторони козацького військового мистецтва – використання природи (річки, лісу, ярів і болот), будівництва земляних укріплень та застосування вогнепальної зброї і обхідних маневрів. Польська кіннота у таких умовах нічим допомогти не могла, а піхота була недостатньо чисельна, аби битися з повстанцями на рівних. Виявилося, що навіть боєприпасів (олова на кулі) жовніри мали недостатньо.

На жаль, кінному війську набагато легше нав’язати поле бою супротивнику. Успіх під Говтвою, почасти, стався через легковаження жовнірами кілька разів битими перед тим козаками. Далі у повстанців із «заготівками» стало складніше.

Наступна 2-а частина твору оповідає про події після битви під Говтвою і до бою під Лубнами. Саме до лубенського замку відступило коронне військо і під ним заклало свій оборонний табір.

За ним посунули і козаки. Можливо, це було легковажне рішення і слід було дочекатися під Говтвою на інші повстанські сили. А їх йшло на з’єднання з Острянином аж три кор-

[55] Люстрація 1631 р. згадує під Говтвою хутір *Остренинівка* – отже, Я. Острянин, напевно, добре орієнтувався у цих місцях. За мапою Боплана, Остренинівка-Острянинівка мала б бути на місці пізнішого сільця Поділ (з 2003 р. не існує), поруч із с. Федорівка Глобинського р-ну.

пуси – Путивлець з Дону вів союзних донців[56], Солома з Києва та Секерявий (Сокирявий?)[57]. Крім того, певним послабленням сил Острянина була відсилка Скидана до Чигирина.

Так, якби Острянин виграв би і під Лубнами, все це могло пришвидшити розгортання повстання (а замах був і Волинню, і Києвом оволодіти). Але повстанський гетьман програв і відступив[58], що дало можливість вже коронному війську нав'язати свій план і громити розрізнені корпуси повстанців.

У чомусь під Лубнами пробували вчинити Кумейки-2. Поляки вибрали місце і активно діяли проти наступаючого козацького табору. Цікаво, що тут згаданий і «фортель» з арсеналу козаків-реєстровців – гуляй-городи, що захищали від куль. Його вони успішно застосували проти повстанців.

Утім, Острянин вистояв до ночі. А тоді відступив на Лохвицю, а потім зробив крюк на Миргород.

---

[56] За свідченням з 1625 р., з Дону на Запоріжжя ходили степом, не перелазячи через Сіверський Донець на Міус, на Кальміус («Кармію») і на Мох (Токмак?), див.: *Кулиш П. А.* Материалы для истории воссоединения Руси. – Т. 1. – С. 291, 294. Отже, на Лубни Путивлець рухався від Дніпра.

[57] Судячи з того, що Секерявий добре орієнтувався під Лубнами, може бути його загін був з Посулля. Якщо його прізвище мало топонімічну прив'язку, ймовірно він походив з Сокирної, де є дніпрова переправа. В одному місці Окольський зве Секерявого Гирявим («Chirawy»), то може йдеться про *Івана Васильовича Гирю*, який був послом до Москви від Запорізького Війська 1625 р.; 1632 р. він був військовим суддею (пов'язаний із Жовнином, а це поруч із Сокирною). Гирі походили з остерських бояр, які власне слинули знавцями Лівобережжя. Окольський пише, що захопленого Секерявого видали кн. Я. Вишневецькому – отже, це його підданий (з Жовнина?). Взагалі, не здивуюся, якщо Секерявий-Гиря це той самий Іван Васильович, який прийняв командування після видачі Путивльця. Після погрому свого табору жовнірами він міг втекти до Острянина.

[58] Шимановський згадав, що тут і погода втрутилася – туман посприяв коронному війську, а не повстанцям. І взагалі, у вояків Острянина була надія, що Потоцький відступить до Дніпра.

Це стало фатальним для корпусу Путивльця, який рухався на з'єднання з Острянином. Про його розгром оповідає 3-я частина «Континуації».

За нею, переслідуючі Острянина коронні підрозділи наштовхнулися на доволі потужний українсько-донський підрозділ, який вели Путивлець Мурка (киянин-ветеран кампанії 1637 р.[59]) і Ріпка (з Кременчука). Вірогідно, під Лубни він прийшов від Дніпра (якщо вірити листу Путивльця, що наказ Острянина він отримав «у перевозів»; може у Кременчуці, звідки Ріпка?). На цих ще не битих і переключилося військо полковника Потоцького.

Закінчилося все як і під сусідньою Солоницею 1596 р. Вже склавшим зброю козакам, жовніри, озлоблені спротивом, влаштували різанину[60].

Зрештою, первісний план повстання можна було вважати проваленим. Але нова риска кампанії 1638 р. – це здатність до відновлення сил козацького війська. Три дня затримки коронної армії корпусом Путивльця дали жаданий перепочинок війську Острянина. На Роменщині воно отримало кілька тисяч новобранців, а у Миргороді запаслося порохом. І стало шукати місця для нового бою з Потоцьким. Про це оповідає 4-а частина «Континуації».

Потоцький у Лубнах цього разу проявляв обережність. Він спробував обірвати зв'язок повстанців з осадами по Дніпру. І лише коли почув, що йому на допомогу вже перейшов на Лівобережжя князь Ярема Вишневецький зі своїм приватним

---

[59] Полковник *Йосип Путивлець* згадується ще у лютому 1622 р., коли він пропонував уряду послуги 20-тисячного козацького війська для війни зі Швецією (ймовірно, козацьку кар'єру розпочав ще за часів російської Смути). Мав контакти серед київського духовенства (1.IX.1624 р. його дружина Овдотія продала садибу у Києві іншому козаку, а свідками цього виступили києвоспаський піп Ієв Будоразький і друкар Степан Беринда). Мурка – ймовірно прізвисько (від «мурий» – темно-сірий/сіро-бурий з плямами, а якщо це про обличчя – то брунатне, із ластовинням).

[60] Народ ту трагедію запам'ятав – ще літопис С. Величка (1690-і роки) згадував *урочище Путивлець*.

полком та іншими допоміжними силами, взявся за переслідування Острянина.

Тут далеко іти не треба було, бо повстанська армія сама підійшла поближче до коронної – до Лукім'я на Сулі, по сусідству з Лубнами. Острянин пробував не допустити з'єднання Потоцького з Вишневецьким – пересунувся до Сліпороду (нині с. Мацківці Лубенського р-ну), але марно.

Нове підкріплення – 1,5-тисячний полк Секерявого – навіть вислали під самі Лубни, аби робити диверсії. Але це стало помилкою, бо коли коронне військо вирушило на Острянина, той відступив назад до Лукім'я, а Секерявий, який повертався до табору, потрапив до пастки. Його полонили, коли він вийшов на рекогносцировку, а полк його з боєм розпорошили по лісах і болотах.

Далі була сутичка за міст на Сулі в Лукім'ї. Козаки, коли стало ясно, що його не утримати, пробували запалити переправу, але жовніри загасили пожежу.

Тим часом Острянин відходив на Жовнин. Утім, відірватися від переслідування не вдалося і прийшлося вступати у бій на марші, під жовнинськими млинами.

Про битву під Жовнином оповідає вже 5-а частина твору Окольського. Зупинений ще з вечора козацький табір жовніри атакували зранку. Попри опір козаків, лінію укріплень-возів було розірвано, захоплено 8 гармат і запаси пороху. Острянин з бунчуком втік за Сулу (переправився з лівого на правий берег). Жовніри також посунули за втікачами і фактично полишили козацький табір.

Тим часом повстанці зорганізувалися навколо Дмитра Гуні – героя відступу з-під Кумейок і оборони Запоріжжя. Вони знову замкнули табір, билися затято до ночі, а вночі окопалися шанцями[61].

[61] Куліш мав якесь свідчення, що героями організації замикання табору були полковники Роман Пешта та Куджа (це, напевно, Іван Гуджол, сотник у Багачці Миргородського полку за реєстром 1649 р.), див.: *Кулиш П.* Польско-казацкая война 1638 года. – С. 350.

Зранку знову була битва і козаки знову встояли. Хоча стали просити переговорів. Утім, судячи по всьому, то лише був маневр, аби затягнути час і дочекатися підкріплень – присланому на переговори офіцеру повстанці висунули заздалегідь неприйнятні умови і поводилися виклично.

Бої продовжували тривати ще три дні. Обложеним козакам надходила допомога (Скидан та ін.), але коли вони почули, що гетьман польний М. Потоцький вже у Переяславі, то зрозуміли, що треба шукати кращого місця для оборони.

Вночі козаки навели міст на Сулі і перебралися за річку на дуже зручне місце, де був старий окоп – на Старець. Повстанці старанно укріпилися, так, що, як пише Окольський, справа їх рук вражала не одного військового інженера.

Почалася облога. Їй присвячена остання 6-а частина «Континуації». Прибулий гетьман М. Потоцький, зрозумівший що швидкий штурм не має перспективи, взявся виснажувати обложених – аби вони щодня у сутичках втрачали людей і боєприпаси. Згодом доїхала і армійська артилерія, яка додала клопотів козакам.

Повстанці пробували вступити у перемовини. Гуня перестав писатися «гетьманом» і відмовився від статусних гетьманських атласних шат[62]. Почалося листування «старшого» Гуні із гетьманом Потоцьким. Козаки просили не проливати далі кров християнську, але твердо трималися точки зору про справедливість свого виступу проти «тиранів» і вимагали повернутися до прав, наданих їм «давніми королями польськими». Реєстровців, які перебували у польському таборі, вони вважали зрадниками товариства, негідними надалі ні в кого жодної довіри (вони, мовляв, і вас, поляків, згодом зрадять).

Після нового дня битви, козаки знов попросили про перемовини. Коронний гетьман послав кількох перемовників. Їх привели до кола козацького, посеред якого стояв бунчук і барабан-

[62] Про те, що титул «гетьмана» козаків був однією з програмових вимог повстанців свідчить розділ 6.7, де обложені на Старці останній раз мають надію на успіх і озвучують завітні бажання – «знову гетьманство собі і свободи отримаємо».

«бубен». Принесли в'язанки сіна і усадили на нього гостей поруч із самим Гунею. Почастували вареною рибою і хлібом. Потім принесли воду (помити руки?), а далі горілки. Сам Гуня випив чарку за здоров'я коронного гетьмана і лицарства. Як бачимо, повстанці явно пробували повернутися до формату «лицарської війни» пам'ятної за Куруківською кампанією 1625 р.

Далі прибрали рештки частування і козацький лідер звернувся з промовою до кола – запропонував прочитати для всіх урядову постанову-конституцію про козаків. Прочитане не було до смаку громаді, пішли спори, польських переговорників відпустили, а рішення відклали вже на ранок.

Утім, козаки вирішили, що ще мають сили на боротьбу. Коронний гетьман надумав відповісти терором – з польського табору вислали загони пустошити околицю, яка підпитувала повстанців ресурсами. Спробували і обезголовити козаків – три гармати обстріляли місце, де стояв під бунчуком Гуня (влучили у бунчужного). Щоправда, невдовзі козаки сквиталися – з двох гармат вони пальнули вже по коронному гетьману (зачепило коней)[63]. Спробували жовніри забезпечити і технологічну перевагу – збудували з дубів доволі високий блокгауз, де встановили артилерію, яка могла зверху по-снайперські влучно обстрілювати козацькі позиції.

Для козаків прийшов час відчайдушних кроків. Вони спробували вночі знищити блокгауз. Утім, хоча захопити цю польську позицію вдалося, часу не вистачило на її якісне руйнування. Стали надходити звістки і про розгром підкріплень (Сава Киянин), які йшли до козаків. А у таборі їх закінчувався провіант.

Отже, до коронного гетьмана знову стали вчащати переговірники (цікаво, що окремо від черні і від старшини). Повстанці просили повернутися до норм Куруківської комісії

[63] Про «снайперське» протистояння маємо і пізніший фольклорний переказ про Варвару, дружину сотника Семена Мотори, якій Острянин (власне, мав би бути Гуня) доручив відстрілювати офіцерів супротивника.

1625 р. Потоцький же твердив, що призначення комісара Війська Запорізького та полковників зі шляхти, то взагалі буде на користь козакам, бо забезпечить від подальших бунтів і пов'язаних з ними шкод (в т. ч. і від перебування у їх осідках жовнірів).

Але у повстанців був ще останній козир – загін Філоненка, який у Чигирині готувався до прориву з припасами до табору на Старці. Ще й помітним стало, що з коронного війська вже уходять деякі підрозділи, непідготовлені до довгої облоги. Тому новим листом до Потоцького Гуня ще раз підтвердив, що козацька сторона стоїть за відновлення Куруківської угоди 1625 р., але якщо на наступному сеймі король дасть посланцям Війська Запорізького нове повеління, вони його приймуть без жодного спротиву.

Відтак, коронне військо знову пішло на штурм повстанського табору. Задача була навіть не взяття його, але зв'язати боєм козаків, аби вони витрачали боєприпаси і не могли вийти на зустріч підкріпленням.

Тим часом Філоненкові також стало непереливки. У засідці на нього чатував загін коронного стражника С. Лаща та вояків Конєцпольського, якими командував М. Бжозовський. У зіткненні з ними козаки втратили частину вантажу – борошна і пороху. Але люди Філоненка сіли за весла, прорвалися і близько опівночі підійшли до берега під табором на Старці.

Утім, тут на них чекали основні сили коронного війська, які напали як на прибулих, так і на тих, хто з табору виходив їх боронити. Розгорівся запеклий бій, значні втрати мали обидві сторони. Але для повстанців шкода була дошкульніша – мало припасів вдалося довезти до табору (харчів – лише на два дні).

Розчаровані повстанці зробили крайнім Філоненка. Його і киями почастували і прикували на ланцюг (напевно до гармати).

Далі козаки знову нав'язали перемовини з коронним гетьманом. Але той вже чувся переможцем і волів домовлятися на власних умовах. Навіть посилати, як раніше, переговірників на розмови з колом козацьким він не схотів, а викликав представників супротивника до себе.

Повстанці вже погоджувалися на нову «модифіковану» конституцію про козаків, або хоча б, щоб попередня (посткумейківська) вступила в дію лише як повернеться назад козацьке посольство до короля. У першому гетьман відмовив, друге – дозволив (бо не сумнівався, що король ніяких поступок не робитиме). Далі Потоцький вимагав, аби козаки видали артилерію, склали нову присягу на вірність та погодилися, що старшим-гетьманом над ними буде поки сам польний гетьман коронний, а полковниками – ті кого він призначить. Екс-повстанці мали дійти згоди з реєстровцями, котрі були на польському боці. Далі провести через місяць спільну раду у Корсуні, де обрати посольство до короля. З поверненням тих послів знову зібратися на Масловому Ставі, де затвердити новий реєстр і отримати клейноди – артилерію[64], булаву, бунчук, корогви, «бубни»-барабани та прийняти призначеного королівським наказом козацького комісара і полковників.

На все це козаки зі Старицького табору погодилися навіть з певним полегшенням (напевно, то було не найгірше чого вони сподівалися). Далі відбулася церемонія принесення присяги – за доти незнаною процедурою. Бо присягали аж три частини козацтва – реєстровці з коронного війська, козаки з табору на Старці (мова про реєстровців-повстанців) та «чернь свавільна».

Причому, присяга черняків якраз найдокладніша і інформативна. Цікаво, що старшину об'єднаного Війська Запорізького обрали за принципом «50 на 50» – три полковники з реєстровців з коронного табору, три – від повстанців. Позареєстрове козацтво ніхто не нищив. Ті козаки-черняки могли і далі жити у королівщинах, поруч із реєстровцями і займатися уходництвом (риболовлею і мисливством)[65]. Обіцяно «віддалити від себе» лише підданих з маєтків панів-дідичів.

---

[64] Зі слів С. Конєцпольського 1631 р. відомо, що козацький гетьман має обиратися військом «*при гарматах* та інших клейнодах», див.: *Проект «Україна». Повстання Війська Запорозького 1630 року*. – С. 185.

[65] Нижче (у розділі 6.11) є згадка позиції гетьмана М. Потоцького, що «*ті, хто ближче до Дніпра, козаками бути мають*», бо тут їх основна ділянка фронту проти татарських вторгнень. Козаків він визна-

Не було і скільки-небудь масового показового терору переможців. Досить вірогідно, що це через те, що під час останнього бою, охорона 70 чільних козацьких бранців, побоюючись їх втечі, перебила тихцем всіх, окрім трьох полковників (Путивльця, Скидана і Саву Киянина). А Гуня та інші найпомітніші повстанці змогли втекти (Старицький табір з боку Дніпра слабко контролювався силами облоги), про що, утім, Окольський вирішив просто промовчати.

Утім цікаво, що автор «Континуації» не згадує і якихось гучних злочинів повстанців часів кампанії 1638 р. (щодо кампанії 1637 р. такий перелік був). Здається, що таки рух Острянина-Гуні акцентував на форматі «лицарської війни» (за взірцем 1625 р.). Тому, повстанці могли претендувати на певне милосердя як «люди честі». Ясно, що Окольському з його концептом «селянської війни» оповідати про це не хочеться, але і його текст можна належним чином деконструювати.

Цікаво і що другого тріумфу в Києві гетьману Потоцькому не влаштовували. А часу на те вистачало – переможець козаків зі Старця поїхав до Ніжина, де пробув доволі довго, а вже потім рушив до столиці воєводства. Ймовірно, тут важив його статус тимчасового старшого Війська Запорізького – було б дивно що формальний козацький ватажок святкував перемогу над підлеглими. Навпаки, у Києві зібралися переможені – тут відбулася козацька рада[66], яка відправила посольство з проханнями до короля (серед послів був і Б. Хмельницький).

Зрештою, на Масловому Ставі у присутності коронних комісарів на чолі з гетьманом польним М. Потоцьким затверджений новий козацький реєстр. На чолі Війська Запорізького визначався – замість обираного старшого – призначений королем зі шляхти комісар козацький. Так само шляхтичів-жовнірів поставили на посади шести реєстрових полковників. Кар'єр-

вав лицарським станом, близьким до шляхти (бо в основі прав у обох спадкові «криваві» заслуги). Наполягав, що то в інтересах самого козацтва не допускати до своїх лав незаслужених простолюдинів («вівчарів»).

[66] Ця рада мала радше старшинський формат – полки представляли полковники і делегації по кількадесят козаків.

ною вершиною для козака фактично ставав ранг полкового осавула. Нижче стояли сотники, які мали заступників-«поручників» у ранзі сотенних отаманів.

Новою резиденцією козацького зверхника (комісара) визначили Корсунь, бо старий Трахтемирів, мовляв, цілком спустошений (насправді, аби не конфліктували з новим власником містечка – С. Лащем). Обіцяно також розглянути претензії за забрані в козаків маєтності.

Завершує свою книжку Окольський реєстром коронних жовнірів, загиблих за час кампанії 1638 р. Жодних загальних підсумків він не робить. Ця сухість може натякати, що кінець справи не так вже і порадував автора[67].

Насамкінець зауважу, що обидва діаріуші Окольського (за 1637 і 1638 рр.) були добре відомі модерній історіографії (XIX-XX ст.) і справили на неї величезне враження. Образ козаків-селянських повстанців активно використовувався як т. зв. народницькими, так і пізнішими радянськими істориками – подекуди на шкоду іншим козацьким іпостасям.

Природно, вінцем сюжету «козацької війни» стали твори, присвячені початку Козацької революції середини XVII ст.[68]. Причому, з-поміж ранніх інтелектуальних реакцій на початок Хмельниччини особливу зацікавленість викликає віршований ***анонімний твір «Катафалк рицерський»***[69]. Аналізом уривку з

---

[67] Згодом вже згадуваний підручник для панегіристів з 1644 р. окреслить політкоректне для Речі Посполитої визначення результату козацьких війн 1637-1638 рр.: повстанці залили Дніпро власною кров'ю і «*вічними невільниками*» бути обіцяли, див.: *Woysznarowicz K. J.* Orator polytyczny. – Wilno, 1644. – S. 10.

[68] Огляд пов'язаних з річпосполитською традицією історичних праць про початок Козацької революції середини XVII ст., див.: *Вирський Д.* Роксолани серед Сарматів: річпосполитська історіографія України (кінець XV ст. – 1659). – С. 124-135.

[69] Додатково див.: *Вирський Д. С.* Анонімний «Катафалк рицерський» (1650) про початок Козацької революції (кампанія 1648 р.) // Укр. істор. журн. – Київ, 2012. – № 6. – С. 169-184; *Його ж.* Військова кампанія на Україні 1649 р. в анонімному «Катафалку

нього, присвяченого історії Козаччини до вибуху 1648 р. Козацької революції, і завершимо нарис кращих часів річпосполитського козакознавства.

Цілий твір складається з трьох практично самостійних частин із власними назвами. Кожна написана з приводу смертей у 1649 р. певних представників родини Фірлеїв – Миколая Фірлея, сина старости теребовльського Петра Фірлея; зовсім немовляти (2-30.V.1649) Генріка Фірлея, молодшого сина того таки Петра Фірлея; а також Анджея Фірлея, воєводи сандомирського і гетьмана війська коронного. Судячи з усього, саме в оточенні теребовльського старости Петра Фірлея (пом. перед 5.X.1650) слід шукати автора «Катафалку».

Приводом докладно звернутись до козацької теми для автора стала Пилявецька битва 1648 р., у який брав участь і М. Фірлей з родичами. Маркер «*Козацькі війни*» (на берегах сторінки з віршами) прямо демонструє, що стало поштовхом до рефлексій над козаччиною.

Опис історії козацтва містить чимало оригінальних елементів, які доти не з'являлися у річпосполитському дискурсі про козаків. Так, автор відразу окреслює козаків як «Народ» (популярну доти тезу про те, що це, мовляв, не народ, а лише військове формування, він цілком ігнорує)[70].

рицерському» (1650) // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 12-13. – Київ, 2013. – С. 410-411.

[70] Цікаво, що десь у цей таки час (у збірці вміщений між 1651 і 1655 рр.) починав писати латиномовний твір «Про походження, розселення, звичаї та військове мистецтво козаків» львівський райця *Самуель-Казимир Кушевич* (1607 – 1666), див.: *Жерела* до історії України-Русі. – Т. 6. – Львів, 1913. – С. III, 11-12. Той рукописний текст незавершений, але назва «Про походження, розселення, звичаї…» – то класична лексика при описі саме народів. Кушевич вивів козаків з античної Греції (козаки=давні греки-колоністи Північного Причорномор'я), вписав (слідом за Яном Дзвоновським?) до козацької традиції повстання Мухи (1490-1492), а вже потім згадав заходи щодо козаків Остафія Дашковича і Стефана Баторія. Можна згадати і поета-вояка *Збігнєва Морштина* (бл. 1625 – 1689), який у «Думі про взяття Паволочі» (епізод 1651 р.) пише про козацьких супротивників як про «*упертий Народ*» («Narod uporczywy»).

Далі більше – поет-історик подає природні кордони цього народу (на берегах сторінки гасло «Козацькі предки» підкреслює споконвічність окреслених меж) – «почавши від Бугу [=р. Південний Буг] розлігся він по полях аж до Порогу твого Доне, де лучиш води з Меотицьким озером [=Азовським морем]», а далі «аж до Волги» і «по берегам Понтійським [=Чорному морю]». Отже, автор не ділить козацтво на донське і запорізьке[71], а також, відсунувши його у Дике Поле, ігнорує явище «городового козацтва» і відмовляє козакам у будь-якому праві «на волості» – себто на осілі терени України[72]. Таким чином, з ідейної точки зору, маємо дбайливо виплеканий стереотип – дуже популярний і згодом (Січ-мати, Великий Луг-батько і т. д.) – що лише Запоріжжя – то природна батьківщина козацтва[73].

---

[71] Тут цікаво згадати козака-персонажа комедії Пйотра Барики «Із селянина король» (Краків, 1637), який піднімає тост «*За здоров'я усього війська козацького, низового, донського і запорізького*». Втім, у сцені уявного запорізького посольства є географічна локалізація козацтва, яка не включає Дон. Там «королю» бажає здоров'я «усе військо козацьке, що є *при Києві, у Запорогах на Низі і що є при Дунаї, при Березі під Дністром і при Чорному Гаї* [=Чорному Лісі]».

[72] Власне, на час написання твору не бракувало голосів і про неуникну колонізацію шляхтою Диких піль. Зокрема, детальний розпис як варто розподілити степи між Дніпром і Дністром між магнатами-очільниками жовнірських підрозділів запропонував анонімний автор рукописного твору «*Discurs o Expediciey do Wołochow albo do Krymu*» (він недатований, але за контекстом то мав би бути текст з 1646 р., коли міркували про велику наступальну війну з Туреччиною). Цей прожектер особливо наголошував, що ті надання в завойованих Диких полях – то тільки для поляків, а українців-русинів слід виключити з кола бенефеціарів-колонізаторів – «*бо Русь бунтівники і зрадники – не придатні до [цієї] роботи*».

[73] Цікаво, що цей мотив присутній і в початковій програмі Б. Хмельницького: як нотує спостерігач у листі від 14.V.1648 р. (див.: *Джерела* з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – Т. 1. – Київ, 2012. – С. 18) «*той зрадник Речі Посполитої панів полковників [які командували на Запоріжжі] зігнавши, і ніби за власну свою державу Запоріжжя взявши, сам себе його паном*

Зрозуміло (для оповідача), що у такому дикому місці і мешканці живуть як дикуни. Дикунську карикатуру і змальовує автор, оповідаючи про триб життя козаків – вони «бавляться кобзою» (на берегах сторінки гасло «Кобзаки» подає оригінально-сміховинний варіант етимології слова «козаки»[74]), п'ють самогонку («воду курену у мідних котлах»), і ними п'яними вкриті усі навколишні «зелені мурави».

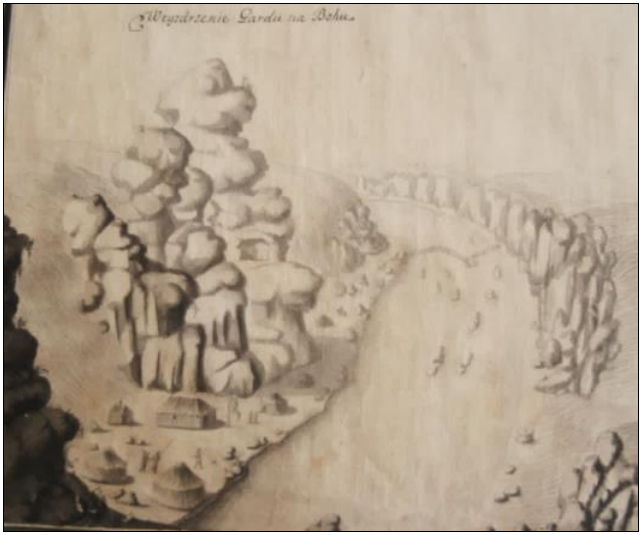

Бузький Гард. Малюнок з карти 1766 р.

і сторожем оголошує, що є максимальний знак бунту». Згодом, у Чигирина з'явилася потреба понизити «військоутворюючий» статус Запоріжжя. Слід таких міркувань маємо у промові «канцлера» Б. Хмельницького І. Виговського до шведського посланця 1657 р., яку переповідає слуга останнього К.-Я. Гільдебранд. Там були «меседжі», що запорожці-січовики – то найславніші козаки, які мали автономну структуру, але нині «український гетьман» (Б. Хмельницький) підпорядкував собі їх «гетьмана» (кошового?).

[74] В. Грибовський нещодавно зауважив, що кобза вельми непростий елемент козацької культури (запозичення з ногайських практик), бо під неї ногайці співали героїчний епос – то була не розвага, а ритуал (кобзар наближався до статусу шамана-бакси). Отже, насмішка над кобзою – то відчутна образа.

Годуються ті люди дичиною (дикими конями, ведмедями, лисами та взагалі тут край багатий на будь-якого звіра). Займаються риболовством на Дніпрі та інших річках (у цьому місці, також через гасло на берегах сторінки, акцентовано на місцевій/дикунській назві для рибалок, запозиченій з татарської мови – «балакшії»)[75].

Далі автор згадує про «історичну» славу козаків, вписує їх у так-сяк знані респектабельні рамки старовини-античності (гасло «Русь або предки козацькі на греків і турків воюють»). Козацькими предками він зве «Русь» (отже, давня тема козацтва як «суміші народів» вже повністю забута), її морські походи на Візантію оповідач ототожнює із козацькими рейдами на турків.

До речі, в описі історичного походження роду Фірлеїв автор «Катафалку» – великий шанувальник сарматизму – спокійно залучив до «сарматів» перших руських князів[76] (під гаслом «Княжата Руські перші» читаємо «А тут Ігор з Трувором займають трони; і Курік [=Рюрик] третій із ними; де зимні Тріо-

[75] Поява цього мотиву в тексті «Катафалку», у купі з іншими наведеними даними з історії «дореволюційної» козаччини, змушує запідозрити знайомість автора із вищезгаданим твором С. Шимановського «Марс савроматський» (Варшава, 1642).

[76] Тут слід зауважити, що Фірлеї також вважали себе спорідненими з руськими князями (від самого Володимира Святого включно) – отже не дивно, що князівська давньоруська традиція потрактована автором «Катафалку» цілком прихильно. Як писав оповідач: «в Русі потім [себто після Володимира Святого] різні згодом були Княжата, доки у віки пізніші в твоїх, Поляку, Лицарів отих злучилися; однак і так зацності не втратили». Зауважу, що цікавість «руськими коренями» це дуже недавній для Фірлеїв часів «Катафалку» мотив (обумовлений породичанням 1638 р. із князями Вишневецькими) – у знаній докладній генеалогічній версії тієї родини з 1618 р. «руський» мотив цілком відсутній, див.: *Jusiak Paweł.* Z dziejów legendy genealogicznej rodziny Firlejów. Dokumenty wpisane do Metryki Koronnej w 1618 roku // Człowiek w teatrze świata. Studia o historii i kulturze dedykowane Prof. Stanisławowi Grzybowskiemu z okazji osiemdziesiątych urodzin / Red. Bożena Popiołek. – Kraków, 2010. – S. 15-27.

ни[77] сарматам доблесним назначили країни: не бажаючи, аби між ними мешкати мав хтось інший») і навіть згадував «сармацьких антів». Не сумнівався панегірист також і в тому, що сармати («асармати») і скіфи (яких оповідач вважає тотожними половцям і кіммерійцям, а через те, що вони були «розсіяні» між Дніпром і Дністром, їх і Руссю названо[78]) – то «яфетове плем'я». Отже, спорідненість та історичний зв'язок між русинами і поляками оповідач не заперечує[79].

Але цікаве його твердження в іншому місці твору, що «будь-де, де за мовою впізнаєш Русь – або Москвою, або Козаком зветься». Відтак, автор «Катафалку» фактично констатує, що давня Русь породила дві політичні нації – московитів-росіян і козаків-українців.

Оригінально подані у творі козацько-татарські стосунки. Про жодну природну ворожнечу тут не йдеться. За текстом – татар на низовців нацьковують турки, аби помститися за вищезгадане запорізьке піратство.

Козаки ж, на думку автора, хоробрі хіба від страху, бо за природою це народ не мужній і «хитро сміливість у них жадіб-

---

[77] *Тріони* – сузір'я Великої і Малої Ведмедиць (отже «зимні Тріони» – Полярна зірка?).

[78] Від скіфів, за автором «Катафалку», Русь успадкувала змієвящерів на своїх прапорах (зображення бою св. Георгія зі змієм). Ця думка оповідача цікава, з огляду на те, що згодом Гадяцька унія 1658 р. затверджувала як герб Гетьманщини/Великого князівства Руського саме цей образ. Отже, можна казати, що ще на початку Козацької революції цей герб вважався на українських теренах канонічним. Власне, він використаний ще у виданні П. Могили «Крест Христа Спасителя…» (Київ, 1632), де вміщений у «поверх» герба князів Вишневецьких, напевно, аби акцентувати, що то «руські княжата».

[79] У постсарматські часи цей зв'язок розірветься. Ось, наприклад, у тексті шотландського вченого з Петербургу Метью Гатрі (Matthew Guthrie, 1743 – 1807), писаного за матеріалами подорожей 1773 і 1795-1796 рр. (виданий у Лондоні 1802 р., перевиданий польською 1804 і 1810 рр.), українське козацтво повністю історично витиснене у степ, до кочовиків – навіть у назві «козаки» добачається спотворене половецьке *кипчаки* (Kapczaki).

ністю відміряється» (аби підкреслити цю думку на берегах сторінки вміщено гасло-твердження «Козаки і Русь ніколи мужніми не були»)[80]. Проти татар вони самі нічого вдіяти не можуть і кличуть на допомогу поляків. Останні ж мобілізуються надто повільно (що автор вважає вадою), тому татари встигають наробити чимало шкоди та нагнати страху на пограниччях.

Далі автор пояснює, чому поляки захищають козацькі землі. На його думку, початок цьому поклав польський король Казимир – напевно, йдеться тут про Казимира III Великого (1333 – 1370), який, підкоривши Галичину і, почасти, Волинь, став іменуватись «королем Русі». Польське панування на Русі оповідач всіляко глорифікує – під захистом польських хоругв, які мужньо б'ються з татарами, мовляв, відбувається постійна колонізація нових земель.

Ця колонізаційна активність посприяла відродженню і «племені давніх риболовів» (це автор «Катафалку» ще про давньоруських бродників нічого не чув, але до хозаризму дорослих апологетів козаччини кінця XVII-XVIII ст. тут хіба один крок). Ті небораки, відчувши забезпечений поляками тил, почали «прагнути відновити звичаї давніх батьків». Це, за автором оповіді, точка відліку історії вже власне козацтва (на берегах сторінки гасло «Козаки починаються»).

У цьому ключовому місці оповідач змальовує первісну козацько-польську ідилію. Козаки ж бо «мужніх відваг польських стають помічниками || сміливо при них татарські збираючи Тайники». І, щораз додаючи полякам охоти, вже не бажають жодної іншої роботи як тільки в полі звіра стріляти, рибу ловити та тримати військовий триб життя.

Першоорганізатором цього таки вояцького ладу оповідач зве «відважного поляка» Оришовського (Ян Оришовський, Баторієв королівський дворянин і козацький очільник 1580-х рр.),

[80] Виставляти супротивника здавна лякливим, то радше тогочасний історіографічний штамп – ось турецька хроніка Наїми, при описі битви під Хотином 1621 р., звав поляків («лядський народ») уславленими серед християн «своєю несміливістю», див: *Наїма Мустафа.* Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу. (Повідомлення про Україну). – Київ, 2016. – С. 81.

який став першим гетьманом козаків[81]. Та й інші всі старшини, за автором «Катафалку», на зорі існування козаччини були з поляків («поляки сотні ведуть, поляки очолюють: аж і ці козаки лицарського цвічення-мистецтва доходять»).

Під таким добрим керівництвом, козаки «грабують татар або турецькі краї плюндрують», відновлюючи вже підзабуті звичаї – в «легких човнах через море плавають крадькома» і «міста несподіваним беруть випадком». Тут важливо зауважити, що думка про те, що первісне (а отже справжнє-природне) козацтво цілком контролювалось польським урядом і що поляки, складали його офіцерський корпус, активно популяризувалася офіціозом, аби історично обґрунтувати нав'язану козаччині «ординацію 1638 р.». А що мотив цей добре засмакував наш оповідач, свідчить і пасаж, зроблений ще на самому початку твору, де йдеться про сучасних неприятелів Речі Посполитої – «На бідного Поляка. Тут Козак *до зброї від нього [себто поляка] навчений* (курсив – *Д. В.*)».

Далі автор «Катафалку» вирішує пояснити походження назви «козак». На його думку, люди ці «козаками названі чи то – з татарської – невільниками, чи то за гулящим способом життя»[82], бо, вже повторюється цей ангажований піарник, «знаю про жодні вони не дбають достатки – при горілці тільки в кобзи грають»[83].

Оповідач твердить, що до світу привілейованих верств Речі Посполитої козаків увів король Стефан Баторій (гасло на берегах сторінки «Перші права від короля Стефана»). Останній надав низовцям «права» і «вольность» за служби під час «Московських війн» (=війни з росіянами 1579-1582 рр.).

---

[81] Джерелом про Оришовського для автора «Катафалку», ймовірно, була хроніка М. і Й. Бєльських.

[82] Про невільників – то ясно, бо український козак опинявся поміж татар найчастіше якраз у статусі невільника. А про гулящих цікавіше – тут бачимо дуже ангажовано-несприятливу інтерпретацію тюркського значення слова *козак* як «вільна, нікому непідлегла людина».

[83] Міркування про те, що таких зайвих для господарства гулящих людей треба віддавати служити до війська (де вони з користю для держави загинуть) – то популярний у шляхетській літературі мотив.

Утім, козаки швидко проявили невдячність, піднявши повстання під проводом К. Косинського. Але, через мужність князя В.-К. Острозького, ці «віроломні» гинуть у битві під П'яткою (1593 р.), де – пригадує оповідач – «до сьогодні слинуть зрадників численні могили».

Невдовзі по тому реєстр козацько-польських конфліктів продовжує повстання під проводом С. Наливайка. За автором, «зраду Наливайка» підтримала «громада нетрудящих молодців», які, утім, під Лубнами, кров'ю заплатили за свою сваволю. А увінчав польську «справедливість» за вчинки Наливайка – кат «на ринку Варшавському» (місце страти цього козацького ватажка).

Наступний пасаж про те, що «знати потім бунти різні, які, однак, приборкувала мудрість наших гетьманів, а зухвалих громила», відноситься до неконкретизованих виступів між повстанням С. Наливайка 1596 р. та Куруківською кампанією 1625 р. Це певна інтермедія до оповіді про гучні козацькі війни 1625, 1630 і 1637-1638 рр. (наступні гасла «Війна Куруківська», «Війна Переяславська», «Війна Кумейська»). Утім важливо, що автор «Катафалку», вважає козацькі виступи не окремими розрізненими історичними випадками, а тривалим і системним процесом – постійним клопотом Речі Посполитої.

Під Куруковим озером, на думку оповідача, козаки «злість свою відкрили», але нічого не досягли – «загнані за Медвежі Лози» коронним гетьманом С. Конєцпольським, який захопив козацькі табори і «у карби» увібгав козацтво. Той урядовий полководець скоротив козацькі вольності і продемонстрував низовцям силу польського зверхника.

Новий раунд конфлікту стався під Переяславом – «залитим кров'ю». Тут «звикла зрада хлопству звиклих сил» додавала. Цей пасаж з «Катафалку» можна тлумачити як визнання «професіоналізації» повстанців, які йдуть на боротьбу свідомо, а не спонтанно. І хоч, за словами оповідача, мужністю і відвагою «польського жовніра» той самий гетьман С. Конєцпольський, кров'ю приборкав бунт – не допомогло це розв'язати проблему.

Невдовзі все почалося знову, коли, разом із Павлюком, козаки піднялися на нове повстання (1637 р.). Про ті події, автор «Катафалку» оповідає докладніше. За ним, повстанці під Кумейками напали на «малу жменьку» польського війська. Намагались його табором «стоптати» і знищити. Утім, Бог зрадникам не допомагає і козаки «гинуть побиті» та втрачають «армату»-артилерію. Їх рештки, обложені в Боровиці над Дніпром, змушені видати свого гетьмана і старшину та присягнути на нових «правах» – урізаних «як зрадникам».

Оповідач не жаліє похвал польському польному гетьманові М. Потоцькому, який під Кумейками виявив власну мужність – особисто вів у бій драгунську хоругву під густим вогнем супротивника. Так само славить він і сина гетьмана – Петра Потоцького, який мужньо атакував і опанував зі своєю хоругвою – під найщільнішим вогнем – козацький табір. Та й всіх польських жовнірів автор «Катафалку» хвалить за мужність, бо вважає, що їх під Кумейками було лише неповних 2 тисячі проти 23 тисяч повстанців (це мила тогочасна польська традиція рахувати зі свого боку лише кварцяних жовнірів без допоміжних військ).

Зауважив оповідач і участь Б. Хмельницького у повстанні 1637 р. (гасло на берегах сторінки «Хмельницький зрадник і там»). Знає він про підпис майбутнього козацького гетьмана під капітуляцією у Боровиці[84]. Пересмикуючи цей факт, автор «Катафалку» заявив, що той «старий зрадник» і не збирався дотримуватись слова, бо повстанці, «ледве по присязі», відновили війну, проливаючи «потоки невинної крові» (отже, фактично, Хмельницького зроблено відповідальним за виступ Я. Острянина 1638 р.). Про те, що козаки-реєстровці, серед яких, напевно, перебував і Б. Хмельницький, в кампанії 1638 р. билися на боці урядових військ оповідач промовчав.

[84] Ймовірно, авторові «Катафалку» були знайомі дві праці-воєнні щоденники Шимона Окольського про Козацькі війни 1637-1638 рр. Саме з першої із них оповідач міг запозичити інформацію про Б. Хмельницького.

Війну 1638 р. поет-хроніст подає як цілковито програшну для козаків-повстанців. Їх, мовляв, вже погромлених по різних місцях, гетьман М. Потоцький «на Старці», витягнув – як «з ям лисів облізлих» (ймовірно, натяк на один з традиційних промислів запорожців – лисичництво чи то полювання на лисиць[85]). Героєм тієї кампанії автор «Катафалка» оголошує Я. Вишневецького, який «не проминув жодної оказії», аби виказати свою мужність і допомогти перемозі.

Весь цей екскурс до історії козаччини часів з-перед початку Козацької революції 1648 р. оповідачу потрібний, аби вказати «зради хлопської способи». Бо цей сюжет, за твердженням автора «Катафалку», є украй актуальним «у нинішній хвилі»[86].

Гадаю, цей історико-аналітичний фрагмент взагалі складає вершину річпосполитського «дискурсу про козаків» і до створеного тут життєздатного (за тривалістю використання його положень) наративного образу пізніші домодерні історики мало що додали. Єдине що він «втратив», порівняно із попереднім доробком козакознавців, це візію можливості взаємовигідної інтеграції козацтва до світу Речі Посполитої. Утім, це зайвий раз підтвердило тезу, що стан розпалу війни сприяє озвучуванню радикально «націоналістичних» тлумачень минулого.

Далі автор «Катафалку» переходить до безпосередньої оповіді про сучасну йому Хмельниччину. Причому, підвівши попереднім історичним екскурсом читача до думки про природність польсько-козацького конфлікту, оповідач не зупиняється

---

[85] Негативні конотації цьому промислу забезпечувались подібністю до фаху гицеля (живодера), до якого традиційне суспільство ставилося із явним презирством (згадаймо лайливе висловлювання «а ти третій!», себто у вервечці найгірших ідуть кат, гицель, а ти третій – відразу за ними).

[86] Саме тоді з'явилася (чи то продовжила лінію Ш. Окольського з 1638 р.) подвійна конструкція-ярлик «*війна козацька або хлопська*», див.: *Dyskurs* o teraźniejszej wojnie kozackiej albo chlopskiej (21.VI-23.IX.1648) // Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 1648-1668. Publicystyca, eksorbitancje, projekty, memoriały / zebrała i opracowała Stefania Ochmann-Staniszewska. – Wrocław, 1989. – T. 1. – S. 5-10.

на причинах і приводах до нового раунду боротьби[87]. Натомість, він відразу розгортає перед читачами картину гучної битви на Жовтих Водах, що перервала вервечку польських звитяг[88].

Насамкінець зауважу, що «Катафалк лицерський» був не єдиним твором своєї доби, звертаючись до яких відчуваємо, що Козацька революція, розпочата 1648 р., вивела річпосполитський «дискурс про козаків» на новий якісний рівень[89]. Не випадково, уже 1653 р. наратив Козаччини в Речі Посполитій

---

[87] Це ще раз маркує його як безпосереднього учасника конфлікту. Ось людина «з дистанції» – *Станіслав Кобержицький*, каштелян гданський, ще й поважний історик попереднього королювання Владислава IV у сеймовій промові (1649 р.?) від формулювання причин козацького виступу не відмовився. Він каже, що проблема та об'єктивна і «той вогонь мав коли-небудь з Русі випасти і, пожежею ідучи, не мало аж о Білу воду опертися». Бо нарікали українці 1) «на немешкання старост на Україні» (заочне управління мало купу вад), 2) на «орендарів-жидів і тягар від них» і насамкінець 3) на дії магнатів-королев'ят – «тих, котрі собі удільні формували Панства [так], що не тільки хлопська, але і шляхетська стогнала Свобода», див.: *Pisarski J. S.* Mowca polski albo … sejmowe i pogrzebne mowy. T. 1. – S. 231.

[88] Особливе місце цієї битви в історії козацького мистецтва відмітили сучасники, див. зокрема універсал уряду Речі Посполитої від 9.VI.1648 р., де йшлося – козаки з татарами уперше облягли коронне військо і організували планомірний штурм протягом 2,5 тижнів, отже маємо справу не – як з татарами чи давньою Руссю – із легкоозброєною кіннотою-лучниками, але з сильним «вогнистим», себто спорядженим вогнепальною зброєю, військом, проти якого потрібні не легкокінні підрозділи (споряджені по-козацькі), але «вогнисте, залізне і потужне військо» – важка кавалерія як ось гусари і рейтари, плюс драгуни і німецька піхота (без вербунку ненадійних селян – набирати самих лише шляхтичів та вояків-чужоземців). Див.: *Дополнения к Актам историческим*, относящимся к России: Собраны в иностранных архивах и библиотеках и изданы Археографической Комиссией. – СПб., 1848. – С. 177.

[89] Розлогіше див. зокрема: *Drozdowski Mariusz Robert*. My o nas i o innych. Szlachta Rzeczypospolitej wobec kozaczyzny zaporoskiej w latach 1648-1659. – Białystok, 2015. – 480 s.

породжує і працю у практично модерному для суспільної науки жанрі – дисертацію. Мова йде про твір молодого пастора-вченого з Торуні *Арона Бліверніца* (Blivernitz, 1629 – 1701) «Dissertatio juridico-politica de Cosacis…» / «Дисертація юридично-політична про Козаків…» (Лешно, [1653]).

Попри явну амбітність автора (щойно випущений з Лейпцигського університету юнак згодом згадувався як знаний медик і хімік), прусак-торунець мало орієнтувався у попередній історіографії козацького сюжету. Свої міркування він спирав переважно на класичну літературу та загальноісторичні праці.

Тому, «дисертант» по-своєму продовжив традицію «вписування» козаччини у античні та загальноєвропейські рамки. Зі «свіжих» спостережень у Бліверніца – згадка зрослої представницької ролі козацької старшини (на 1653 р. то, дійсно, досить наочна річ).

Загалом сюжет «війни козацької» з одного боку увінчав ледь не столітній розвиток річпосполитського козакознавства, а з іншого по-своєму його обірвав. Для нового покоління авторів середини XVII ст. козацтво стало «ворогом», перестало бути «своїм». Почалося його наративне «витискання» (за межі шляхетсько-лицарського світу) і «відчуження» (за кордон Речі Посполитої). Тепер козаки – то хлопи-селяни, піддані, а не браття і чужі вони практично як татари. Після цього вже хіба Вихід-Втеча...

Післямова

Від віршика-епіграмки до дисертації річпосполитська вченість пройшла чималенький шлях у розвитку власного козакознавства. Отож зауважу, що, попри спроби замовчання того факту за модерних часів, до теми українського козацтва ключового століття його існування (середина XVI – середина XVII ст.) історичне письменство Речі Посполитої зверталося регулярно і виявляло належну допитливість. «Вітчизняні» автори вчасно фіксували зміни у побутуванні цього яскравого і сучасного їм феномену. А нерідко і самі програмували його подальший розвиток[1].

Дослідження генеалогії літературного образу Війська Запорізького дає багатий матеріал як для тлумачень самого цього явища, так і до вивчення фахових технік європейських учених. Зокрема, це дозволяє спростувати популярні досьогодні штампи про відсутність уваги суспільства Речі Посполитої до проблеми козаччини та про суто негативне ставлення шляхетських письменників до козаків.

Річпосполитське історичне письменство справді первісно (ще з другої половини XVI ст.) вагалося у питанні, де проводити кордон щодо козацтва – чи це таки «діти коронні», чи безбатченки з Дикого Поля, люди з-поза цивілізаційної межі[2]. Причому для світу Корони були зрозуміліші давні знайомці – козаки подільські, менше інформації було про запорожців, щодо яких навіть були сумніви, чи це також «козаки» (щодо них вживалися і альтернативні терміни). «Родова пляма» ко-

---

[1] Історія взагалі чимало важила для модернізаційної Шляхетської революції XVI ст., що створила увесь проект Речі Посполитої. І козацтво як «історичний герой» також ставало актором революційної драми (причому, судилася йому роль Котигорошка, який ще малий на початку оповіді, але далі він вестиме справу до кінця – так що у середині XVII ст. і сама «революція» вже лічитиметься *Козацькою*).

[2] У львів'янина-історика Б. Зиморовича в поетичних «Селянках нових руських» (1663) був герой, який прибув з «красного [=прекрасного] острова» за Порогами Дніпра. Так ось звався він «син Зозулі» – отже, *птаха з чужого гнізда*.

заччини як явища малого формату, другорядного у житті суспільства дійсно стримувала усвідомлення новими поколіннями істориків Речі Посполитої якісних змін у козацькому середовищі, але зовсім не призводила до якоїсь застиглості образу козака.

Та й зрештою, саме річпосполитське письменство середини XVI – середини XVII ст. надало козацтву «вчений імідж», познайомило із цим явищем не лише освічених співгромадян, але й європейську гуманітарну науку. Воно 1) напрацювало стійкі козацькі «історіографічні міфи»: «баторіанську» та «лицарську» легенди (міфи-заснування), уявлення про «золотий час» первісної гармонії запорожців і держави, тезу про шкоду від допливу черні на Запоріжжя, сприйняття козаків як лицарів християнського світу, героїв загальноєвропейської антитурецької боротьби; 2) створило й античні рамки для портрету козаччини, які надавали останній значної респектабельності в очах ренесансної вченої традиції; 3) популяризувало проекти інтеграції козацтва до суспільних структур Речі Посполитої, причому обговорювало й різноманітні ступені автономії Війська Запорізького і, таким чином, виводило його на простір великої політики; зрештою, 4) опрацювало і новий історіографічний сюжет – «війни козацької» та, вже на початку Козацької революції середини XVII ст., усвідомило козаків як *націю*[3].

[3] Досягнення це ще не стійке. Під впливом Гадяцької унії 1658 р., популярним *Самуелем Твардовським* (бл. 1600 – 1661) була здійснена спроба повернути козацтво до річпосполитського формату – «національний» (українсько-польський) конфлікт він спробував перевести у площину внутрішньої «громадянської війни» (нагадаю, що титул його першої – з 1651 р. – книжки про Козацьку революцію середини XVII ст. звучав «Війна Козацька…» – цілком суголосно «Катафалку», і лише після Гадяча-1658, у 1660 р. бачимо розворот на «Війна Домова…»). Вона, подекуди, і нині зачаровує істориків, але то, безперечно, вже спроба плисти *проти течії*. Утім, порівняно з Окольським, з його діаріушем 1638 р., де формат «громадянської війни» відкидався, а визнавалася лише картина «селянської війни» (а селяни за шляхетськими нормами – не громадяни), і то був прогрес. Хоча, його і за тимчасову ремісію можна порахувати.

І проводило їх на Вихід з річпосполитського світу – у вільне плавання.

Згодом саме від цих досягнень «відштовхнулося» т. зв. козацьке літописання другої половини XVII-XVIII ст. – зародок української національної історіографії (та й «перевідкриття» багатьох річпосполитських текстів у XIX-XX ст. повсякчас ставало добрим стимулом для істориків-українців). Значуще річпосполитське козакознавство і загалом для західної вченості доби раннього Модерну, а подекуди і пізніше.

Зрештою, ті, хто дочитав книжку до цієї останньої сторінки, сподіваюся, відчули, що чимало сучасних уявлень про козаків дісталися нам у спадок від інтелектуальної традиції Речі Посполитої. Зрозуміли сам процес осмислення – з усією різноманітністю емоцій і конструкцій. Той шлях за клубочком, що розплутується до самих початків явища і до авторів-першотворців, може і не самий короткий – але він таки виводить до цілі. А не залишає блукати манівцями «зручних» і «зрізаних» маршрутів.

Бібліографія

Акты исторические, собранные и изданные Археографической комиссией. СПб., 1841. Т. I: 1334-1598. VIII, 551 с.

Александрович Ст. Боплан и Наронович-Нароньский // *Боплан Гийом Левассер де.* Описание Украины. Москва, 2004. С. 106-110.

Антонович Михайло. Студії з часів Наливайка. Прага, 1941. 86 с.

Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. Т. 1. Вильна, 1867. X, 409 с.

Архив ЮЗР. Ч. 7, т. II: Акты о заселении Юго-Западной России [от второй половины XV века до Люблинской унии (1569 г.)]. Киев, 1890. 859 с.

Архив ЮЗР. Ч. 1, т. VIII, вып. 1: Памятники литературной полемики православных южно-руссов с протестантами и латино-униатами в Юго-Западной Руси за XVI и XVII ст. . Киев, 1914. II, 12, 798 с.

Баги Золтан. План 1596 года о возможности создания флотилии на Днепре // Ранньомодерна Україна на перехресті цивілізацій, культур, держав та регіонів / Відпов. редактор В. Смолій. Київ, 2014. С. 57-66.

Білецька Ольга В. «Thesaurus Polonolatinograecus» Гжегожа Кнапа як джерело до вивчення середньовічної України // Історія України в книжкових пам'ятках XVI-XVII ст. Зб. наук. праць. Одеса, 2011. С. 70-79.

Боплан Гійом Левассер де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн: [Пер. з фр. Я. І. Кравця, З. П. Борисюк] / АН УРСР; Археографічна комісія; Інститут історії; Інститут суспільних наук; Український науковий ін-т Гарвардського ун-ту. [1. вид.]. Київ, 1990. 254 с.

Боплан Гийом Левассер де. Описание Украины / РАН; Институт славяноведения; Федеральное архивное агентство; Российский гос. архив древних актов; НАН Украины; Институт украинской археографии и источниковедения им. М. С. Грушевского / [А. Л. Хорошкевич (отв. ред.), З. П. Борисюк (пер. с фр.), Я. Р. Дашкевич (вступ. ст.)]. Москва, 2004. 575 с.

Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X – початок XVII ст.): Збірник документів і матеріалів. Київ, 1988. 288 с.

Бумаги Флорентийского центрального архива касающиеся до России / [Итальянские и латинские подлинники, с русским переводом графа М. Д. Бутурлина]. Москва, 1871. Ч. II. 380 с.

Величко Самійло В. Літопис / [Перекл., комент., покажч. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич; Ред. кол.: О. Т. Гончар, Ю. П. Дяченко, М. Г. Жулинський, В. І. Крекотень, О. В. Мишанич, Ю. М. Мушкетик, В. В. Німчук, Т. І. Сергійчук, П. П. Толочко, В. О. Шевчук]. Т. 2. Київ, 1991. 642 с.

Вирський Дмитро С. «Дискурс про козаків» (характеристики українського козацтва в річпосполитській історіографії останньої третини XVI – середини XVII ст.). Київ, 2005. 111 с.

Вирський Д. Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). Київ, 2008. У 2-х ч. (Ч. 1. 502 с.; Ч. 2: Додатки. 466 с.).

Вирський Д. С. Анонімний «Катафалк рицерський» (1650) про початок Козацької революції (кампанія 1648 р.) // Укр. істор. журн. № 6. Київ, 2012. С. 169-184.

Вирський Д. С. Військова кампанія на Україні 1649 р. в анонімному «Катафалку рицерському» (1650) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). Вип. 12-13. Київ, 2013. С. 401-411.

Вирський Д. Роксолани серед Сарматів: річпосполитська історіографія України (кінець XV ст. – 1659). Київ, 2013. 295 с.

Вирський Д. Війни українні: хроніки татарського прикордоння України (XVI – середина XVII ст.). Київ, 2016. 299 с.

Вирський Д. Йосипа Верещинського проект реєстрового козацького полку 1594 р. // Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 26. Київ, 2016. С. 112-124.

Вирський Д. Початок сучасності: друга хвиля глобалізації, кінець Старого Порядку та Україна (XV – середина XIX ст.). Київ, 2019. 162 с.

Вирський Д. Козаки і Тринадцятирічна війна в Угорщині за виданнями Б. Папроцького ‘Сад королівський’ та ‘Діадох’ // Academia. Terra Historiae. Студії на пошану Валерія Смолія. У 2-х кн. Кн. 2: Простори історика. Київ, 2020. С. 301-316.

[Верещинський Й.] Війську Запорозькому пресвітлий виказ, як і з боку виховання, так теж вічного забезпечення на Задніпров’ї. 1596 // Україна: антологія пам’яток державотворення, X-XX ст.: у 10 т. Київ, 2008. Т. 3. С. 29-32.

Возняк Михайло. Козацтво під Хотином 1621 р. в сучасній поезії // ЗНТШ. Т. 149. Львів, 1928. С. 141-172.

Возняк М. Виправа Запорожців на Перекоп у 1608 р. // Україна. Київ, 1929. № 9 (кн. 36). С. 18-21.

Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3 тт. Т. 1: 1620-1647 годы. Москва, 1953. XXXII, 586 с.

Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3 тт. Т. 2: 1648-1651 годы. Москва, 1953. 558 с.

Гаркавец Александр Н. Кыпчакское письменное наследие. Том I. Каталог и тексты памятников армянским письмом. Алматы, 2002. 1084 с.

Гваньїні Олександр. Хроніка європейської Сарматії / [упорядкув. та пер. з пол. о. Юрій Мицик]. Київ, 2007. 1006 с.

Грибовский Владислав В. Социальная типология казачьих сообществ // Казачество в тюркском и славянском мирах. Казань, 2018. С. 93-171.

Грушевський Михайло С. Історія України-Руси. Т. VII: Козацькі часи – до року 1625. Київ, 1995 [першодрук – Київ-Львів, 1909]. 624 с.

Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. VIII: Роки 1626-1650. Київ, 1995 [першодрук – Київ-Львів, 1922 (ч.1); Київ-Відень, 1922 (ч.2 і 3)]. 856 с.

Делюмо Жан. Цивилизация Возрождения. Екатеринбург, 2006. 720 с.

Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. Т. 1: (1648-1649 рр.) / [Упорядн. о. Ю. Мицик]. Київ, 2012. 680 с.

Дзярнович Олег И. Поэма Матея Стрыйковского «Битва под Улой» (1564 г.): образный ряд и событийная конкретика // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana = Петербургские славянские и балканские исследования. СПб., 2010. № 2 (8). С. 127-134.

Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги / [Упор. В. Брехуненко, О. Заяць, Ю. Мицик, С. Потапенко, В. Щербак]. Київ, 2016. 608 с.

Дополнения к Актам историческим, относящимся к России: Собраны в иностранных архивах и библиотеках и изданы Археографической Комиссией. СПб., 1848. XV, 543 с.

[Дортелли Э.] Описание Чёрного моря и Татарии, составил доминиканец Эмиддио Дортелли Д'Асколи, префект Каффы, Татарии и проч. 1634 // ЗООИД. Т. XXIV. Одесса, 1902. С. 92-134.

Єльников Михайло В. Золотоординські часи на українських землях. Київ, 2008. 192 с.

Жерела до історії України-Руси / [Видано під редакцією Михайла Грушевського]. Т. 8. Львів, 1908. 485 с.

Жерела до історії України-Русі. Т. 6. Львів, 1913. 425 с.

Жукович Платон Н. Запорожское казачество в смутную епоху // Христианское чтение. 1903. № 4. С. 570-594.

Жукович П. Н. Московский, казацкий и церковный вопрос на польском сейме 1616 года // Христианское чтение. 1904. № 1. С. 64-85.

Жукович П. Н. Первое вмешательство запорожских казаков в сеймовую борьбу с церковной унией // Христианское чтение. 1907. № 1. С. 54-75; № 2. С. 167-189; № 3. С. 300-346.

Зайцев Илья В. Между Москвой и Стамбулом. Джучидские государства, Москва и Османская империя (нач. XV – пер. пол. XVI вв.). Москва, 2004. 216 с.

Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII в. Документы и материалы в 3-х тт. Т. 1: 1408-1632. Москва, 1965. 364 с.

Ковалець Тарас Р. «Конституція Язловецького гетьмана з Бучача із козаками низовими запорозькими року Божого 1571»: невідома постанова першої козацької комісії // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта [науковий збірник: серія історична та філологічна]. Кам'янець-Подільський, 2015. Вип. XI. С. 63-71.

Ковалець Т. «Зі славою і з пожитком нашим…». Невідомий лист Самуеля Зборовського та реєстри плат запорожцям 80-х рр. XVI ст. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Вип. 28. Київ, 2019. – С. 201-208.

Коліївщина: 1768-1769 роки у документальній та мемуарній спадщині. Т. 1: Документи архіву Коша Нової Запорозької / [Упоряд. І. Синяк]. Київ, 2019. 494 с.

Королёв Владімір Н. Босфорская война. Москва, 2007. 608 с.

Кочегаров Кирилл. Новые источники о казацком восстании 1625 года: речь полковника Олифера Голуба и неизвестный список Куруковского договора // Славяноведение. Москва, 2020. № 2. С. 28-49.

Кром Михаил М. Меж Русью и Литвой. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. Москва, 2010. 320 с.

Кулиш Пантелеймон. Польско-казацкая война 1638 года // Отечественные записки. СПб., 1864. № 9. С. 327-355; № 10. С. 513-543.

Кулиш П. История воссоединения Руси. Т. 1. СПб., 1874. III, III, 363 с.

Кулиш П. История воссоединения Руси. Т. 2. Москва, 1874. VIII, III, 456 с.

Кулиш П. История воссоединения Руси. Т. 3. Москва, 1877. III, 374 с.

Кулиш П. А. Материалы для истории воссоединения Руси. Т. 1: 1578-1630. Москва, 1877. 359 с.

Леп'явко Сергій. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591). Чернігів, 1999. 216 с.

Максимович Михайло А. Заметка о казацких гетманах // *Максимович М. А.* Собрание сочинений: В 3-х т. Т. 1: Отдел исторический. Київ, 1876. С. 317-320.

Макушев Викентий В. Восточный вопрос в XVI і XVII веках (по неизданным итальянским памятникам) // Славянский сборник. Т. 3. Петербург, 1876. С. 1-39 (Отдел 1).

Мемуари до історії Південної Русі. Випуск 1 (XVI ст.). Михайло Литвин, Б. де Віженер, Л. Горецький, Е. Ляссота. [За редакцією В. Антоновича]. Дніпропетровськ, 2005. 219 с.

Мемуари до історії південної Русі: Випуск 2 (перша половина XVII ст.). Ф. Євлашевський, Я. Собеський, походи 1625 і 1628 рр., С. Окольський, Г. Боплан, звільнення невільників, Б. Машкевич. Дн-ськ, 2006. 439 с.

Мининков Николай А. Войско Донское и Запорожская Сечь: к характеру взаимоотношений в первой половине XVII в. // 350-lecie unii hadziackiej (1658-2008) / [pod redakcią Teresy Chynczewskiej-Hennel, Piotra Krolla i Mirosława Nagielskiego]. Warszawa, 2008. S. 425-437.

Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и московитян / [Перевод В. И. Матузовой. Отв. ред. А. Л. Хорошкевич]. Москва, 1994. 151 с.

Наїма Мустафа. Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу. (Повідомлення про Україну) / [Пер. османсько-турецької О. Галенка та О. Кульчинського]. Київ, 2016. 288 с.

Николайчик Федор Д. Материалы по истории землевладения князей Вишневецких в левобережной Украине // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. Кн. 14. Киев, 1901. Отд. 3. С. 84-192.

Новицкий Яков П. Малорусския историческия песни, собранныя в Екатеринославщине. 1874-1903 г. // Летопись Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии. Год 3-й. Екатеринослав, 1907. С. 161-163.

Новосельский Алексей А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. Москва-Ленинград, 1948. 448 с.

Падалка Лев В. По вопросу о существовании Запорожской Сечи в первые времена запорожского казачества. Київ, 1894. 42 с. [відбитка з часопису «Киевская старина»].

Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. Т. 2 (с Римской империей, 1594-1621). СПб., 1852. 1542 стб.

Петрухинцев Николай Н. Царствование Анны Иоанновны: формирование внутриполитического курса и судьбы армии и флота 1730-1735 гг. СПб., 2001. 351 с.

Пилипенко Володимир. Перед лицем ворога. Польська антитурецька література середини XVI – середини XVII ст. Київ, 2014. 232 с.

Посольская книга по связям России с Польшей (1575-1576 гг.). // Памятники истории Восточной Европы. Т. VII. Москва-Варшава, 2004. 160 с.

Посольская книга по связям Московского государства с Крымом. 1567-1572 гг. Москва, 2016. 400 с.

Проект «Україна». Повстання Війська Запорозького 1630 року. Документи і матеріали / [уклав Тарас Ковалець]. Харків, 2017. 352 с.

Русская Историческая Библиотека. *Т. XXX: Литовская Метрика*. Отделы 1-2. Часть 3: Книги Публичных Дел. Т. 1. Юрьев, 1914. 538 с.

Савур-могила. Легенди і перекази Нижньої Наддніпрянщини / [упоряд., авт. прим. В. А. Чабаненко]. Київ, 1990. 261 с.

Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды / [В. Тизенгаузен]. Т. I. СПб., 1884. 564 с.

Сикора Радослав. Польские крылатые гусары. Москва, 2020. 246 с. (переклад польського видання 2019 р.).

Смолій Валерій, Степанков Валерій. Петро Дорошенко: Політичний портрет. Київ, 2011. 632 с.

Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной Коллегии Иностранных Дел. Ч. 2. Москва, 1819. VIII, 612 с.

Соловьев Сергей М. История России с древнейших времен. Кн. IV, т. 7-8. Москва, 1989. 718 с.

Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Кн. V, т. 9-10. Москва, 1990. 748 с.

Станиславский Александр Л. Документы о восстании 1614-1615 гг. // Археографический ежегодник за 1980 год. Москва, 1981. С. 285-307.

Станиславский А. Л. Гражданская война в России XVII в. Казачество на переломе истории. Москва, 1990. 270 с.

Українська поезія XVI ст. / [Упор. В. В. Яременко]. Київ, 1987. 287 с.

Ходарковский Майкл. Степные рубежи России: как создавалась колониальная империя. 1500-1800. Москва, 2019. 352 с.

Черкас Борис В. К истории появления украинского казачества // Казачество в тюркском и славянском мирах. Казань, 2018. С. 214-223.

Шеламанова Нина Б. Состав документов Посольского приказа и их значение для исторической географи России XVI века (По матеріалам фонда Сношений России с Польшей ЦГАДА) // Археографический ежегодник за 1964 год. Москва, 1965. С. 40-55.

Юрченко Петр. Описание Перекопских и Ногайских Татар, Черкесов, Мингрелов и Грузин. Жана де Люка, монаха доминиканского ордена (1625) // ЗООИД. Т. XI. 1879. С. 473-493.

Яворницький Дмитро І. Історія запорізьких козаків. Т. II. Львів, 1991. 392 с.

Яковенко Наталя. Що за війну описує Шимон Пекалід у поемі «De bello Ostrogiano» (1600 рік) // Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. Київ, 2002. С. 157-188.

Янушкевич Андрей Н. Ливонская война. Вильно против Москвы: 1558-1570. Москва, 2013. 384 с.

Яфарова Мадина Р. Русско-османское противостояние в 1677-1681 гг. Диссертация… к.и.н. Москва, 2017. 399 с.

Antologia pamiętników polskich XVI wieku / [pod red. Romana Pollaka; Wybor i oprac. Stanisław Drewniak i Marian Kaczmarek]. Wrocław, 1966. LXXXVIII, 363, [18] s.

Archiwum Jana Zamoyskiego. T. IV (1585-1588). Kraków, 1948. XXXI, 486 s.

Baryka Piotr. Z chłopa król. Komedia dworska (1637 r.) / [wydał Ludwik Bernacki]. Kraków, 1904. 58 s.

Bielski Marcin. Kronika wszytkiego świata, na sześć wieków, Monarchie cztery rozdzielona, z Kosmografią nową i z rozmaitemi Królestwy, tak pogańskimi, Żydowskiemi, jako i kreścijańskiemi, z Sibillami i proroctwy ich, po polsku pisana, z figurami. W której też żywoty Cesarskie, Papieskie i tych królów z ich Królestwy: Asyryjskich, Egipskich, Żydowskich, Greckich, Perskich, Tureckich, Węgierskich, Czeskich i inych rozmaitych, tak Królów, Książąt, jako inych przełożonych od początku świata aż do tego roku, który sie pisze 1551 są napisane. Między któremi też nasza Polska na ostatku z osobna jest wypisana. Kraków, 1551. K.nlb. 31, 295 k., k.nlb. 1.

Boratyński Ludwik. Stefan Batory i Plan ligi przeciw Turkom (1576-1584). Kraków, 1903. 151 s.

Boratyński L. Kozacy i Watykan. Kartka z dziejów dyplomacyi kozackiej za Stefana Batorego // Przegląd Polski (Kraków, 1906. – R. XLI, kwartał II, t. 162). S. 20-40.

Borowiak Albert. Powstanie kozackie 1638. Zabrze, 2010. 175 s.

[Broniowski (Broniewski) M.] Martini Broniovii de Biezdzfedea, bis in Tartarium nomine Stephani regis legati, Tartariae descriptio, antehac in lucem numquam edita, cum tabula geographica ejusdem Chersonesus Tauriae. Item Transsylvaniae ac Moldaviae aliarumque vicinarum regionum succincta descriptio. – Coloniae Agrippinae, 1595. – 4 k., 75 p., 1, map 4.

Chevalier Pierre. Histoire de la Guerre des Cosaques contre la Pologne. Paris, 1663. 219 p.

[Cikowski S.] Stanisława Cikowskiego wiceregenta artykuły // Polskie ustawy i artykuły wojskowe od XV do XVIII wieku / [wyd. Stanisław Kutrzeba]. Kraków, 1937. S. 124-127.

Cilli Alessandro. Historia buntów możnowładczych w Polsce w latach 1606-1608. Historia Moskwy / [Oprac. Janusz Byliński, Włodzimierz Kaczorowski]. Opole, 2012. 246 s.

Daminaeo Christophino [=Dzierżek Krzysztof]. Liga z zawadą kola poselskiego, spolnego narodu K. P. y W. X. Lit. [Kraków], 1596. [20] k.

Dembołęcki Wojciech. Przewagi elearów polskich, co ich niegdy lisowczykami zwano / [oprac. i wstępem opatrzył Radosław Sztyber]. Toruń, 2005. 354 s.

Drozdowski Mariusz. Religia i Kozaczyzna Zaporoska w Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII wieku. Warszawa, 2008. 278 s.

Drozdowski Mariusz Robert. My o nas i o innych. Szlachta Rzeczypospolitej wobec kozaczyzny zaporoskiej w latach 1648-1659. Białystok, 2015. 480 s.

Dyaryusze i akta sejmowe r. 1591-1592 / [wydał Eugeniusz Barwiński]. Kraków, 1911 (Scriptores Rerum Polonicarum, t. 21). XXX, 457 s.

Dyskurs o teraźniejszej wojnie kozackiej albo chlopskiej (21.VI-23.IX.1648) // Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 1648-1668. Publicystyca, eksorbitancje, projekty, memoriały / [zebrała i opracowała Stefania Ochmann-Staniszewska]. Wrocław, 1989. T. 1. S. 5-10.

Dzwonowski J. Konterfet cudowny i siła Kozaka Płachty, ukrainca, który był przyciągnał z Sajdacznym Kozakiem do Morawy we dwudziestu tysięcy kozaków wybornych i dzielnych mołodców, przeciw ludziom niechrześciańskim, w roku 1620 // Pisma Jana Dzwonowskiego (1608-1625) / [wydał Karol Badecki]. Kraków, 1910. S. 85-90.

Falibogowski Krzysztof Franciszek. Discurs marnotratstwa y zbytku Korony Polskiey. B.m.dr., 1625. 97 k.

Ferenc Marek. Rusini, Ruś i Ukraina w ‘Księgach Hetmańskich’ Stanisława Sarnickiego // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne 143, z. 2 (2016). S. 261-268.

Frost Robert I. Oksfordzka historia unii polsko-litewskiej. T. 1: Powstanie i rozwój 1385-1569. Poznań, 2018. 846 s.

[Gliczner E.] Erazma Glicznera Książki o wychowaniu dzieci / [wydał Władysław Wisłocki]. Kraków, 1876. VII, 146 s.

Glinka Franciszek, Fredro Andrzej Maksymilian. Zwierzyniec Iednorozcow z przydatkiem rożnych mow, seymowych, listów, pism y dyskursow, tak polskich, iako y łacińskich. Lwów, 1670. 375 s.nlb.

Głubisz Bartosz. Jazda Kozacka w armii koronnej 1549-1696. Poznań, 2016. 364 s.

Goniec do Polski od utrapioney Podolskiey ziemie. O wtarnięciu Tatarów, R.1620. [разом з] Pieśn o Kozakach Zaporoskich. B.m.dr., [1626?]. 5 k.

Górsky Konstanty. Historya jazdy polskiej. Kraków, 1894. V, 363 s.

Grochowski Stanisław. Pieśni Kalliopy słowieńskiej na teraźniejsze pod Byczyną zwycięstwo. Kraków, 1588. 16 s.nlb.

Guagninus Alexander. Sarmatiae Europeae descriptio. Cracoviae, 1578. [6 частин]. 208 k.

[Heidenstein R.] Reinoldi Heidensteinii Secr. Regii, De bello Moscovitico commentariorum lib. sex. Cracoviae, 1584. 267 p.

I Libri Commemorali della Respublica di Venezia. Regesti. T. VII. Venezia, 1907. V, 234 p.

Iorga Nicolae. Acte şi fragmente cu privire la istoria românilor adunate din depozitele de manuscrise ale Apusulu. Vol. 1. Bucureşti, 1895. V, 400, XXXII.

Jagodyński Stanisław Serafin. Dworzanki. Kraków, 1621 (є вже сучасне видання: oprac. Roman Krzywy, Warszawa 2016. 170 s.).

Jusiak Paweł. Z dziejów legendy genealogicznej rodziny Firlejów. Dokumenty wpisane do Metryki Koronnej w 1618 roku // Człowiek w teatrze świata. Studia o historii i kulturze dedykowane Prof. Stanisławowi Grzybowskiemu z okazji osiemdziesiątych urodzin / [Red. Bożena Popiołek]. Kraków, 2010. S. 15-27.

Komedia rybaltowska nowa. Kraków, 1615. 20 s.nlb.

Korzon Tadeusz. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. T. II. Lwów-Warszawa-Kraków, 1923. 522 s.

Kocowski Bronisław. Wyprawa Tatarów przez Polskę na Węgry w 1594 roku. Lublin, 1948. 70 s.

Krajewski Jan. Szturm smoleński sobotni, który się odprawował 21 Augusta roku pańskiego 1610. B.m.dr., 1611. 10 s.nlb.

Księga wpisów podkanclerzego Jana Tarnowskiego MK 137 z Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie 1592 / [oprac. K. Chłapowski]. Warszawa, 2012. 310 s. (Summariusz Metryki Koronnej, Serie Nowa: T. VI).

Le Laboureur S. de Bleranval J. Relation du voyage de la royne de Pologne, et du retour de madame la mareschall de Guebriant, ambassadrice extraordinaire, et sur-intendante de sa conduitte… Paris, 1647. 365, [3] p.

Listy Stanisława Żółkiewskiego kanclerza koronnego i hetmana 1584-1620 / [Wyd. J. T. Lubomirski]. Kraków, 1868. 152 s.

[Lubieniecki A.] Poloneutichia Andrzeja Lubienieckiego: Z rękopismów Zakładu Naukowego Imienia Ossolińskich. Wiadomość o tém rękopismie i życiu Lubienieckiego zebrał Alex[ander] Batowski. Lwów, 1843. XIII, 252 s.

Lubieniecki Andrzej. Poloneutychia / [Opracowali A. Linda, M. Maciejewska, J. Tazbir, Z. Zawadzki]. Warszawa-Łódź, 1982. XXIII, 247 s.

Łubieński Stanisław. Opera posthuma. Antwerpia, 1643. [14], 494, [43] p.

Materiały do dziejów Piśmiennictwa Polskiego i Biografii Pisarzów Polskich / [zebrał Teodor Wierzbowski]. T. 1 (1398-1600). Warszawa, 1900. XXIV, 339, XXI s.

[Miaskowski W.] Wielka legacja Wojcecha Miaskowskiego do Turcji w 1640 r. / [Opracował Adam Przyboś]. Warszawa-Kraków, 1985. 248 s.

Monumenta Poloniae Vaticana. T. IV: I. A. Caligarii nuntii Apostolici in Polonia epistolae et acta 1578-1581 / [edited Ludovicius Boratyński]. Cracoviae, 1915. C, 920 p.

Okolski Szymon. Diariusz transactiey woienney miedzy woyskiem Koronnym y zaporoskim w roku 1637 miesiąca grudnia przez … pana Mikołaia z Potok Potockiego … szczęśliwie zaczętey y dokończoney… Zamość, 1638. 50 k.

Okolski Szymon. Kontinuacya diaryusza woiennego czułoscią … hetmanow koronnych, ochotą … rycerstwa polskiego nad … Kozakami w roku 1638 odprawiona: do wiadomości Koronie y Wielkiemu Xięstwu Litewskiemu. Kraków, [після 31.I.]1639. 56 k.

Okolski Sz. Biskupów Kijowskich i Czerniechowskich świętego katolickiego Rzymskiego kościoła porządek i liczba. Kraków, 1853. IX, 74 s.

Olmo Giovanni Francesco. Relatione del Regno di Polonia. 1623 // *Olmo G. F.* Relationi della di Venetia del Regno di Polonia et del Regno di Boemia. Venezia, 1628. P. 21-38.

Ordynacya woyska J.K.M. Zaporoskiego: przez … Stanisława Koniecpolskiego … postanowiona w obozie Ostrowa na Niedwedzkich Łozach dnia 6 listopada 1625. B.m.dr., 1626. 10 k.

Orzechowski S. Polskie dialogi polityczne (Rozmowa około exekycyjej i Quincunx). 1563-1564. Kraków, 1919.

Ossoliński Zbigniew. Pamiętnik / [oprac. i wstępem poprzedził Józef Długosz]. Warszawa, 1983. 250 s.

Pamiętniki do życia i sprawy Samuela i Krzystofa Zborowskich / [zebrał Żegota Pauli]. Lwów, 1846. XVI, 215 s.

Pamiętniki Janczara, czyli kronika turecka Konstantego z Ostrowicy, napisana między r. 1496 a 1501 / [wydał Jan Łoś]. Kraków, 1912. 72 s.

Pamiętniki historyczne do wyjaśnienia spraw publicznych w Polsce XVII wieku posługujące, w dziennikach domowych Obuchowiczów i Cedrowskiego pozostałe / [wydał Michał Baliński]. Wilno, 1859. XIX, 152 s.

Pamiętniki o Samuelu Zborowskim / [zebrał Lucyan Siemieński]. Poznań, 1844. XXIII, 78 s.

Paprocki Bartosz. Herby rycerstwa polskiego / [Wydanie Kazimierza Józefa Turowskiego]. Kraków, 1858 (репринт – Warszawa, 1982). 964, CLXII, 13 s.

Paszkowski Marcin. Dzieje tureckie y utarczki Kozackie z Tatary, tudzież też o narodzie, odrzędziech, nabożenstwie … tych pogan …: przydany iest do tego Dictionarz ięzyka tureckiego y disputatia o wierze chreścianskiey … Kraków, 1615. 157 s.

Pisarski Jan Stefan. Mowca polski albo … sejmowe i pogrzebne mowy. T. 1. Kalisz, 1684. 246 s.

Pieśni, tańce, padwany XVII wieku / [wydał Teodor Wierzbowski]. Warszawa, 1903. 97 s.

Piotrowski Bohdan. Dobór i ujeżdżanie konia wojskowego w Polsce w XVI i XVIII wieku // Studia nad staropolską sztuką wojenną. T. 4. Oświęcim, 2012 (першодрук – 1934 р.).

Pisma Stanisława Żółkiewskiego / [wydał August Bielowski]. Lwów, 1861. LX, 628 s.

Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia / [wydał Jan Czubek]. Kraków, 1906. XXXVII, 765 s.

Pisma polityczne z czasów rokoszu Zebrzydowskiego 1606-1608 / [wydał Jan Czubek]. T. II: Proza. Kraków, 1918. XV, 480 s.

Podróże i poselstwa polskie do Turcyi, a mianowicie: podróż E.Otwinowskiego 1557, Jędrzeja Taranowskiego Komornika J.K.M. 1569, i Poselstwo Piotra Zborowskiego 1568 / [przygotowane do druku z

rękopismu przez J. I. Kraszewskiego; wyd. K. J. Turowskiego]. Kraków, 1860. 82 s.

[Pszonka Jakub.] Pamiętnik / [przeł. Beata Machalska; oprac. i wydali Janusz Byliński i Włodzimierz Kaczorowski]. Opole, 2014. 137 s.

Rakowski Wojciech. Pobudka zacnym synom Korony Polskiey do służby woienney, na expedicyą przeciwko nieprzyjaciołom koronnym roku pańskiego 1620. Kraków, 1620. 16 s.nlb.

Rangoni Claudio. Relacja o Królestwie Polskim z 1604 roku / [Oprac. Janusz Byliński, Włodzimierz Kaczorowski]. Opole, 2013. 231 s.

Rej Mikołaj. Pisma wierzem (Wybór) / [oprac. Julian Krzyżanowski]. Wrocław, 1954. XCI, 476 s.

Relacye nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690. T. II. Berlin-Poznań, 1864. VIII, 604 s.

Rozmowa nowych proroków, dwu baranów o jednej głowie // Marcina Bielskiego 'Satyry' / [wydał Władysław Wisłocki]. Kraków, 1889. S. 19-53.

Rozmowy świeże o nowinach z Ukrainy, Węgier i Turcji. Kraków, 1621 (наприкінці параграф «Новини про Козаків»).

Rozwadowski Marcin. Zaciąg woienny, to iest, sprawy potoczne teraznieysze, w roku 1621, w stronach Węgierskich y Niemieckich, z Czeskiego na Polskie przełożone. B.m. i dr., 1622.

Rycaut Paul. The history of the Turkish empire from the year 1623 to the year 1677. London, 1680. 2 vol. ([6], 89, [3], 336, [17] p.).

[Rzeczycki A. =Jan Zamoyski?*]* Andreae Recicii instigatoris regii V. nob. Accusationis in Christophorum Sborovium actiones tres: De fide publica; De praescriptionibus ante iudicium oppositis; De criminibus. Kraków, 1585. 168 s., 6 k.nlb.

[Sanson Nicolas.] L'Europe; Dédiée à Monseigneur le Tellier. Paris, [1648].

[Sarnicki Stanisław.] Descriptio veteris et novae Poloniae cum divisione eiusdem veteri et nova. Adiecta est vera et exquisita Russiae inferioris descriptio, juxta revisionem Commissariorum Regiorum et Livoniae juxta Odoporicon exercitus Polonici redeuntis ex Moschovia <…> Sarnicius. Kraków, 1585. 72 p.

Sarnicki S. Księgi Hetmańskie / [Oprac. Marek Ferenc]. Kraków, 2015. 492 s.

Sen na jawie albo Widowisko Stanisława Orzechowskiego // Dzieła w niektorych Przedmiotach pisane Stanisława Orzechowskiego. T. 2. Wrocław, 1826. S. 195-242.

Skorupa Dariusz. Stosunki polsko-tatarskie 1595-1623. Warszawa, 2004. 297 s.

Skupieński Kasper Tomasz. «Rusin albo Rellatia rozmowy dwoch Rusinow schizmatyka z unitem…» (Варшава, 1634) // *Архив ЮЗР*. Ч. 1, т. VII. Киев, 1887. С. 650-733.

[Smith John.] The True Travels, Adventures and Observations of captaine John Smith in Europe, Asia, Africke, and America. Richmond, 1819. Vol. 1. 247 p. (першодрук – London, 1629).

Sprawy wojenne króla Stefana Batorego: dyjaryjusze, relacyje, listy i akta z lat 1576-1586 / [zebrał i wydał Ignacy Polkowski]. Kraków, 1887. XXXI, 430 s.

Starovolsci Simonis. Eques Polonus. Venetiis, 1628. 68 p.

Starowolski Szymon. Wojownicy sarmaccy / [przeł., wstępem poprzedził i przypisami opatrzył Jerzy Starnawski]. Warszawa, 1979. 293 s.

Szymanowski Samuel Hutor. Mars Sauromatski i inne poematy / [do druku podał Piotr Borek]. Kraków, 2009. 230 s.

Tretiak Józef. Historia wojny Chocimskiej (1621). Kraków, 1921. 214 s.

Uchwała dworska na Tatarzy. B.m.dr., 1614. 6 k.nlb.

Volumina Constitutionum. T. 2 (1589-1609) / [do druku przygotował Stanisław Grodziski]. Warszawa, 2008. 452 s.

Volumina Legum. T. III (1609-1640). Petersburg, 1859. 992 s.

Votum A. Kazanowskiego, Warszawa, 20 lipca 1648 r. // Jakuba Michałowskiego, wojskiego lubelskiego, a późniéj kasztelana bieckiego, Księga pamiętnicza. Kraków, 1864. S. 113-119.

Votum … Mikołaja Spytka Ligęzy … które miał oretenus w senacie in publico na sejmie pierwszym koronacyi najaśniejszego Władysława Zygmunta IIII … Roku 1633, dnia 14 lutego. Kraków, 1633. 24 s.nlb.

Votum na Seym Walny Warszawski, pro 20. die Ianuarii, w Roku 1637. przypadaiący. Jaśnie Wielmożnego Iego Mći. P. Mikołaia Spytka Ligęzy z Bobrku na Rzeszowie y Dąbrowie, etc. Kasztellana Sendomirskiego, Bieckiego, etc. Starosty. Za dozwoleniem Urzędu Duchownego. Kraków, 1637?. 22 s.nlb.

Warhafftige vnd eigentliche Abbildung || / Des Fewrigen Schwantz-Stern / so zu Warschaw im Jahr || 1649. den 29. Decemb. vor Mitternacht in der Lufft von vielen vornehmen Leuten || mit Verwunderung ist angesehen worden. Dessen Bedeutung GOtt || allein bekandt ist. К. 1 (Гданськ, 1649?). К. 1.

Warsuchtig [Warzachtig] Fridrich (Rudomina Jan?). Diariusz ekspediciey Korony Polskiey przeciw Osmanowi r. 1621 pod Chocimem odrawioney. B.m.dr. (Wilno?), 1640. 83 s.nlb.

Wereszczyński Józef. Droga pewna do prędszego y sńadnieyszego osadzenia w Ruskich krainach pustyń Królestwa Polskiego, jako też

względem drożnieyszey obrony wszystkiego ukrainnego położenia od nieprzyiaciól Krzyża świętego. Kraków, 1590. 56 s.

Wereszczyński J. Publika… tak z strony fundowania szkoły rycerskiej synom koronnym na Ukrainie, jako też Krzyżakom według reguły maltańskiej. Kraków, 1594. 57 s.

Wereszczyński J. Pobudka (1594 r.) // Roksolański Parnas. Polskojęzyczna poezija ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku. Antologia. Cz. 2. Kraków, 1998. S. 36-46.

[Wereszczyński J.] Pisma polityczne ks. Józefa Wereszczyńskiego, biskupa kijowskiego, opata benedyktyńskiego w Sieciechowie, z wiadomością o jego życiu i pismach i z dołączeniem podobizny własnoręcznego jego podpisu / [wydanie Kazimierza Józefa Turowskiego]. Kraków, 1858. XVI, 184 s.

Wiadomości do dziejów Polskich z Archiwum Prowincyi Szląskiéj / [zebrał August Mosbach]. Wrocław, 1860. L, 403 s.

Wojtkowiak Zbigniew. Odnaleziony tekst Macieja Stryjkowskiego o bitwie z Moskwą 1564 roku i inne rewelacje w zbiorach rosyjskich i nie tylko. Poznań, 2010. 122 s.

Woysznarowicz Kazimierz Jan. Orator polytyczny, rożnym Aktom Pogrzebowym służący. Wilno, 1644. 366 s.

Zbiór pamiętników do dziejów polskich / [wyd. Włodzimierz Stanisław Broel-Plater]. Warszawa, 1858. T. 2. 250 s.

Zimorowicz Józef Bartłomiej. Żywot Kozaków Lisowskich / [wydał Korneli Juliusz Heck]. Lwów, 1886. 35 s.

[Zimorowicz J. B.] Bartołomieja Zimorowica 'Sielanki' (1663) / [wydał Jan Łoś]. Kraków, 1916. VIII, 187 s.

Zrzenczycki Jan. Nowiny z Czech, y o przyrodzeniu tych ludzi, tudziesz o zbuntowaniu przeciw Cesarzowi, przytym Podolski zaciąg. B.m.dr., 1619. 24 s.nlb.

Іменний покажчик

Абаза-паша 221
Абрамович (Абрахамович) Ян 80
Андрієвич Каленик 186
Анкудінов Тимошка 53
Антонович Михайло 28, 86, 90, 95, 96, 98
Араслан, мурза 153
Арон, господар 28, 189
Ахія (Ях'я), лжесултанчик 28, 159, 164, 183, 230, 231
Ахмет-паша 83

***Б**аги Золтан* 82
Бадовський Ян 13
Байбуза Михайло 15
Баловень Михайло 155
Барабаш Дмитро 66, 201
Барика (Baryka) Пйотр 161, 250
Барш Яків 81
Баторій Габор (Габріель), князь 129, 150
Баторій Сигізмунд, князь 189
Баторій Стефан (Стефан I), король 14, 15, 28, 60, 66, 68-70, 73, 75, 85, 107, 124, 128, 131, 134, 135, 150, 168, 190, 192, 202, 203, 249, 254, 255
Баторій Христофор 189
Бегер Янча (Янча-угорець) 67, 76
Безрідний Федір 152
Беринда Степан 241
Бєльський Йоахим 9, 14, 61, 76-85, 133, 151, 157, 186, 229, 255
Бєльський Мартин 9, 14, 18, 19, 23, 76, 229, 255
Бжозовський Максиміліан 245
Бзовський Станіслав 229
Білецька Ольга 156
Бінвільський Ян 219
Біруля (Бірута), козак 38, 124, 134
Бліверніц Арон 260
Богдан IV Ляпушняну, господар 189
Бологнеті Альберто 63
Боплан Гійом 6, 7, 45, 64, 79, 80, 119, 143, 173, 197, 199, 202, 205, 214, 215, 222-224, 239
Боратинський Людвик 63
Борек Пйотр 220
Борецький Іов 143
Боровяк Альберт 228
Бородавка Яків 148, 193
Брейн (de-Bruyn) Авраам 16
Брехуненко Віктор 29
Броневський Мартин 17, 57, 58, 102
Будоразький Ієв 241
Бухар-султан 155
Буцень 169

Валенті Ермініо (Карло) 104
Варгоцький Анджей 229
Варкоч Миколай (Ніклас) 71
Величко Самійло 37, 119, 241
Вердум, фон Ульріх 207, 212
Верещинський Йосип 6, 43, 53-55, 61, 85-99, 107, 157, 169

Верещинські: Бартош і Зигмунт 91
Верховець Яків 120
Верховські: Альберт (Войцех), Матиш, Олександр, Ян 91
Вестерфельд Абрагам 74
Виговський Іван 251
Вишневецький Дмитро (Байда) 10, 34, 53, 55, 58, 80, 112, 153, 185
Вишневецький Михайло Михайлович 127, 128
Вишневецький Михайло Олександрович 10, 15, 112, 185
Вишневецький Олександр 10, 52, 95, 96
Вишневецький Ярема 223, 231, 240-242, 258
Владислав Варненчик, король 136, 171
Владислав IV Ваза, король 160, 162, 167, 177, 190, 203, 215, 220, 222, 227, 259
Возняк Михайло 36, 105, 151, 154, 157
Волович Єронім (Ярош) 139, 180
Володимир Святий 252

Гайреддін Барбароса 30
Галятовський Йоаникій 74
Гамберіні Карло 45, 63-65, 73, 84, 157, 204
Гаркавець Александр 187
Гатрі Метью 253
Гваньїні Алесандро 17, 26, 31, 38, 54, 74, 77, 110, 131, 186
Ґейденстейн Рейнольд 61, 68-72, 74, 106, 137, 141
Генебрард Гілберт 229
Генріх Валуа, король 132, 209
Геракл 44
Гербурт Ян 229
Гербурт Ян-Щасний 101, 157
Гиря Іван 240
Гільдебранд Конрад-Якоб 74, 251
Гірц Кліфорд 7
Глембоцький Григорій 168
Глинська Горпина (Огрофена) 15
Глічнер Еразм 55
Гоголь Микола 121
Годунов Борис, цар 104
Голий, полковник 88
Голота, козак 45
Голуб Олефір 143, 159, 162-172, 215, 216
Голубок Габріель (Гаврило Голуб) 67, 185, 191
Гомер 44, 131
Горський Войцех 90
Горчин Ян-Александр 215
Гребер Девід 66
Грибовський Владислав 9, 251
Гроховський Станіслав 67
Грушевський Михайло 54, 154
Гуджол (Куджа) Іван 242
Гунашевський Михайло 219
Гуня Дмитро 242-245, 247

Дамінео Христофін див. Дзержек Криштоф
Дашкович Остафій 23, 24, 185-187, 249
Делюмо Жан 5
Демболецький Войцех 145-147, 152, 156, 187, 196, 203
Дзвоновський Ян 33, 67, 145, 152, 186, 187, 249
Дзержек Криштоф 65, 72

Дзярнович Алєг 60
Дітрихштейн Франциск 138
Длугоборський 169
Длугош Ян 9, 229
Дорошенко Михайло 160, 191
Дорошенко Петро 188
Дортеллі Д'Асколі Еміддіо 19, 67, 105, 119, 151, 180, 183, 197
Дуодо Пйєтро 73

Єльников Михайло 69
Єремія, хотинський «староста» 136

Жмайло Марко 163
Жолкевський Станіслав 53, 83, 87, 89, 91, 92, 100, 125, 127, 131, 133, 140, 150, 152, 170, 175, 176, 193, 201, 206
Жолкевський Ян 165
Жукович Платон 128, 130, 163, 180

Зайцев Ілля 115
Замойський Станіслав 123
Замойський Томаш 166, 167, 222
Замойський Ян 30, 39, 49, 61, 68, 73, 86, 89, 92, 93, 98, 104, 122, 125, 169, 190
Заславська Єлизавета 101
Збаразький Криштоф 164, 167, 168, 171, 179
Збаразький Юрій 136
Збаразький Януш 75
Збилітовський Анджей 101, 196
Зборовський Криштоф 55
Зборовський Самійло 28, 55-57, 61-63, 83, 119
Зебжидовський Миколай 125, 136, 147, 236
Зебжидовський Ян 136
Зиморович (Зіморович) Юзеф-Бартоломій 36, 71, 105, 151, 152, 154, 156, 187, 261
Зонара Іоанн 82

Івоня, господар 76, 136, 189, 191
Ігнатович Яким 32

Казановський Адам 218, 235
Казимир III Великий, король 254
Казимир IV Ягелончик, король 51, 132
Калина, козак 187
Калігарі Джованні-Андреа 57, 143
Кам'янецькі: Агоп і Аксент 187
Кантемир, мурза 155, 211, 230
Карвацький Ян 147
Карл V, імператор 29, 51
Кашовський Генрик 220
Келісінський Каетан-Вінцентій 104
Кимиковський Якуб 110, 111, 113, 115, 116, 121, 157
Кирик «з Литви» 106
Киянин Сава 244, 247
Кіцький Войтех 56
Кішка Самійло 36, 116, 191
Клемент X, папа 162
Кльонович Фабіан 22
Кмітич Криштоф 115
Кобержицький Станіслав 259
Ковалець Тарас 12, 62, 86, 94, 219

Козаревський (Козаківський) Василь 97
Коммендоні Джованні-Франческо 20
Комулович Олександр 94
Конєцпольський Станіслав 163, 193, 223, 233, 246, 256
Копинський Ісайя 231
Корела Андрій 217
Коробка, полковник 130
Корольов Владімір 199
Косинський Криштоф 10, 52, 53, 62, 72, 85, 88, 93, 94, 97, 102, 103, 125, 126, 142, 169, 190, 236, 239, 256
Котляревський Іван 121
Кохановський Ян 20
Кочегаров Кірілл 163
Краєвський Ян 71
Красінський Ян-Анджей 9, 17, 24, 25, 27
Кром Міхаіл 166
Кромер Мартин 25, 229
Куліш Пантелеймон 13, 15, 28, 29, 34, 36, 50, 66, 72, 83, 88, 95, 102, 104, 105, 136, 140, 141, 164, 167, 171, 178, 180, 183, 190, 193, 197, 206, 231, 235, 238, 242
Кунцевич Йосафат 169
Куцкович Іван 104, 151, 169
Кушевич Самуель-Казимир 249

Ласький Ольбрахт 123
Латальський Януш 123
Лащ Мартин 142
Лащ Самійло 238, 245, 248
Ле Лабурер Жан (Le Laboureur S. de Bleranval J.) 160, 182
Левнклавіус Йоган 73
Леп'явко Сергій 27, 63, 91, 194
Лжедмітрій, цар 104, 109, 138, 217
Липа Андрій 163
Лігенза (Ligęza) Миколай 161, 232
Лісовський Олександр 147, 156
Лобода Григорій 72, 185, 191
Лубенський Станіслав 61, 68, 69, 74, 137-140, 142-147, 152, 156, 157, 173, 182, 183
Лукка, да Джованні 22, 46, 111, 142, 201, 224
Лундорп Міхаель-Каспер (Беллі Юлій) 138, 145
Любаш 169
Любенецький Анджей 38, 61, 122-130, 134, 190, 193, 236
Людовік XV, король 172
Лянцкоронський Предслав 77, 133, 186
Лясота Еріх 6, 7, 36, 45, 66, 78, 80, 81, 89, 94, 112, 133, 155, 157, 179, 223

Мазепа Іван 197
Маковський Томаш 103
Максиміліан, ерцгерцог 73
Максимович Мийхайло 179
Макушев Вікентій 45, 65, 73
Мамай, козак 102
Марескоті Галеаццо 162
Маріон Жан 222
Маскевич (Машкевич) Богумил-Казимир 223
Маслюк Віталій 101
Матвій (Матіас) Габсбург, імператор 138, 189
Матюша, полковник 88

Матяш (Корвін), король 136
Менглі-Гірей I, хан 9
Микита, козак 124, 134
Микола з Черкас 70, 71
Микошинський Богдан 112, 116
Михайло Романов, цар 167, 230
Михайлович (з Островиці) Костянтин 18, 68
Михалон Литвин 17, 24, 59, 187
Мицик Юрій 220
Мінінков Ніколай 144
Міхай Витязь, господар 124, 125, 189
Могила Костянтин, господар 127
Могила Петро 231, 234, 253
Мойсей, пророк 99
Морштин Збігнєв 249
Мотори: Семен і Варвара 244
Мрнавич Іван-Томко 73
Мурад IV, султан 213
Муха, козак 67, 156, 186, 187, 249
Мюнц Йоган-Генрих 21, 117, 198
Мясковський Войцех 157, 225

***Н**агельський Мирослав (Nagielski Myrosław)* 29
Наїма, хроніст 36, 83, 160, 197, 211, 222, 223, 227, 254
Наливайко Семерій (Северин) 54, 61, 67, 68, 72, 73, 84-86, 93, 94, 99-102, 112, 125, 126, 142, 157, 169, 187, 190-192, 201, 217, 236, 239, 256
Наронович-Наронський Юзеф 215, 223
Невер (Карло Гонзага де Невер), герцог 136
Немирич Юрій 183, 187
Николайчик Федір 15
Нідецький Анджей-Патрицій 62
Новицький Яків 33
Новосельський Алексєй 172, 226

Обухович Філіп-Казимир 119
Овідій 131
Окольський Шимон 91, 196, 207, 217, 219, 227-240, 242, 243, 247, 248, 257, 258, 262
Олександр, брат І. Підкови 28
Олександр Македонський, цар 46, 131, 235
Олексій Попович 63
Олешко Флоріан 185
Ольмо Джованні-Франческо 182
Ольшовицький Валента 13
Орендаренко Тиміш 219
Оржельський Свентослав 9, 17, 25-27, 29, 31, 38, 59, 210
Оріховський Станіслав 10, 19, 22, 55
Орішовський Ян 45, 63, 65, 66, 72, 76, 77, 79, 81, 82, 84, 85, 97, 120, 254, 255
Оссолінський Збігнєв 130, 152, 201
Острозький Василь-Костянтин 14, 97, 99, 102, 103, 134, 190, 256
Острозький Костянтин 186
Острозький Януш 90, 101, 129, 193

Острозькі, князі 86, 88, 95, 97, 101, 102, 112, 217
Острянин Яків 237, 239-242, 244, 247, 257

Павлюк (Павло Бут) 222, 230, 233, 234, 239, 257
Падалка Лев 118
Пальчовський Криштоф 61, 130-137, 164, 186
Пальчовський Павло 130
Папроцький Бартош 9, 13, 17, 20, 26, 51-57, 62, 70, 172, 178, 183
Паулі Жегота 62
Пашковський Мартин 55, 61, 75, 77, 80, 109-110, 113, 117, 120, 131, 137, 151, 152, 157
Пекалід Шимон 61, 63, 80, 94, 101, 102, 141, 157, 217
Петрило (Петро Кульгавий), господар 132
Петрицій Ян-Іноцентій 42, 61, 147-156, 173, 182
Петрухінцев Ніколай 81
Пешта Роман 242
Пилипенко Володимир 131
Підкова Іван 28, 37, 57, 62, 68, 77, 192, 217, 239
Плахта, козак 54, 67, 143, 152
Плевчинський Марек 25
Плутарх 131, 235
Полозович Семен 115, 133, 186
Полуектов Ігор 65
Порадовський Криштоф 220
Потоцький Миколай 228, 229, 232, 235, 236, 243, 245-247, 257, 258
Потоцький Петро 257
Потоцький Станіслав, полковник 236, 238, 241, 242
Потоцький Станіслав Ревера 229
Потоцький Стефан 127
Претвич Бернард 12, 17, 23, 24, 50, 51, 55, 122
Претвич Якуб 97, 123
Путивлець Йосип 240, 241, 247
Пшонка (Pszonka) Якуб 73, 193, 217
Пясецький Павло 81, 159, 162, 203-206, 208-209, 215, 216, 229
Пясочинський Лаврін 31, 197

Радзивіл Миколай-Криштоф (Сирітка) 88, 103
Радзивіл Януш 127
Радишевський Ростислав 86, 99
Рангоні Клаудіо 61, 90, 103-109, 150, 180
Рей Миколай 9, 17-20
Реуттенберген Лауренсіус 82
Рікоут Пол 74, 198, 219
Ріпка, полковник 241
Рогатинець Юрій 105
Розвадовський Мартин 186
Руджері Фульвіо 9, 14, 17, 20, 21, 23
Рудольф II Габсбург, імператор 189
Ружинський Богдан 10, 13, 33, 37, 118, 119, 134
Ружинський Кирик 10, 119
Ружинський Михайло 10, 112, 119
Ружинський Остафій 10
Руссель Жак 160

Сагайдачний Петро 136, 143, 148, 155, 177, 185, 191
Сакович Касіян 71
Самойлович Іван 202
Сансон Ніколас 154
Сапега Лукаш 129
Сарапович Прокіп 29
Сарницький Станіслав 9, 12, 17, 19, 26, 29-31, 33-46, 48-51, 64, 76, 77, 79-83, 92, 140, 151, 155, 171, 197, 205, 218, 219
Свірчовський (Свірговський) Іван (Ян) 76, 185, 189, 191
Себаштіан Жаданий, король 171
Секерявий, полковник 240, 242
Сенявський Миколай 123
Сенявський Прокіп 55
Серватовський Валеріан 229
Серебряний-Оболенський Петро 191
Сигізмунд-Август, король 13, 15, 38, 39, 55, 59, 68, 80, 123, 132, 134, 135
Сигізмунд I Старий, король 29, 64, 122, 132, 133, 135, 186, 202
Сигізмунд III Ваза, король 67, 88, 124, 126, 134, 144, 150, 163, 189, 192, 203
Сігоніо Карло 24
Сікора Радослав 25
Скандербег-албанець 136
Скидан Карпо 233, 237, 240, 243, 247
Скіндер-паша 134
Скробішевський Якуб 229
Скупєнський Томаш-Каспер 181
Сміт Джон 111
Смолій Валерій 188
Смотрицький Мелетій 161
Собеський Марек 108
Собеський Якуб 148, 159, 162, 172-181, 201, 215, 216, 218
Соліковський Ян-Димітр 10
Соловйов Сєргєй 190, 230
Солома, полковник 240
Соранцо Лазаро 75
Срібний, полковник 191
Станіславський Александр 155, 194
Старовольський Шимон 42, 50, 140, 159, 162, 180-189, 191-205, 215, 216
Степанков Валерій 188
Стефан Великий, господар 136, 187
Стороженко Андрій 82
Стрийковський Мацей 17, 34, 38, 59, 60, 112, 186, 229
Сука Франц 124
Сулейман Пишний, султан 29, 59
Сулейман, татарин 185
Сулима Іван 119, 221, 222, 230

Тамерлан (Тимур), емір 64, 65
Танд, де Гаспар 207
Тарановський Андрій 17, 26, 36, 58, 121, 191
Тарновський Ян 42
Твардовський Самуель 262
Тищенко Микола 32
Трубецькой Дмитро 166
Туан (де Ту, Жак) 24, 69, 217

Туровський Казимир-Юзеф 228

Улуг-Мухамед, хан 65
Уровецький Миколай 39

Феофан, патріарх 170
Фергюсон Ніл 59
Фердінанд II Габсбург, імператор 138
Ференц (Ferenc) Марек 30
Філоненко, полковник 245
Фірлеї: Анджей, Генрик, Миколай, Петро 249, 252
Франциськ I, король 51
Фредро Анджей-Максиміліан 39, 159, 162, 165, 166, 180, 196, 209-216, 224
Фрідріх V, курфюрст-король 138

Хаджи-Гірей, хан 51
Хлопицький Станіслав 54
Хмелецький Стефан 91
Хмельницький Богдан 53, 74, 98, 99, 162, 224, 247, 250, 251, 257
Ходарковський Майкл 153, 159
Ходкевич Ян-Кароль 106, 192, 193

***Ц**ертелєв Микола* 152
Цинерський Ян 229
Ціллі Алессандро 109

***Ч**арнецький Ян-Непомуцен* 224
Челебі Евлія 227
Челядка, полковник 130
Черіолі Франческо 154
Черкас Борис 12
Чирський Ян 95
Чорт Мишко 22

Шагін-Гірей 171
Шалайський Мацей 142
Шаула Матвій 72
Шафран (Шапран) Олексій 197, 226
Шах (Вацлав і Федір) 37
Шевальє П'єр 219
Шейх-Ахмет, хан 115
Шеламанова Ніна 70
Шимановський Самуель 115, 217, 220-227, 240, 252

Юлій Цезарь 68
Юрченко Петр 46, 111, 142

***Я**ворницький Дмитро* 80, 81, 112
Язловецький Миколай 83, 112
Язловецький Юрій 12-14, 39, 60, 61, 123
Якимовський Марко 222
Яковенко Наталя 101, 141
Ян-Ольбрахт, король 9, 67
Янсоніус (Jansonius або Isselt) Міхаель 52
Яценко (Зеленський) Лука 19
Яцина, кошовий 178
Янушкєвич Андрєй 27
Янушовський Ян 218, 229
Яфарова Мадіна 202

***D**rozdowski Mariusz* 189, 259
Falibogowski Krzysztof Franciszek 155
Frost Robert I. 5

Glinka Franciszek 39, 166, 180, 196, 210
Głubisz Bartosz 25
Górsky Konstanty 13
***I**orga Nicolae* 10
Jagodyński Stanisław Serafin 142
Jusiak Paweł 252
***K**orzon Tadeusz* 27, 38, 44, 107, 125, 193, 196
Kocowski Bronisław 89
***P**iotrowski Bohdan* 36
Pisarski Jan Stefan 201, 259
Rakowski Wojciech 175
Rzeczycki (Recicii) Andrzej 55, 61
***S**korupa Dariusz* 128
***T**retiak Józef* 150
Warsuchtig Fridrich (Rudomina Jan?) 106, 162
Wojtkowiak Zbigniew 59
Woysznarowicz Kazimierz Jan 36, 230, 248
Zrzenczycki Jan 127

Наукове видання

Вирський Дмитро Станіславович

Річ Посполита про козаків
(1560-і – початок 1650-х рр.)

На обкладинці:
Малюнок зі сценою атаки козацьких чайок на турецький вітрильник з видання: *Avril Philippe.* Voyage en divers etats d'Europe et d'Asie, entrepris pour découvrir un nouveau chemin à la Chine. Paris, 1692.

Оригінал-макет та комп'ютерну верстку підготував:
Дмитро Вирський

Підписано до друку 12.IV.2021. Формат 60x84/16
Ум. друк. арк. 14,5. Обл. вид. арк. 15,5.
Наклад 100. Зам. 32. 2021 р.
Поліграф. д-ця Інституту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.